

О. М. Авраменко, Г. К. Дмитренко

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА 9

УДК 373.5:821.161.2.09+821.161.2.09 [075.3]

ББК 83.3(4Укр)я721

A21

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 02.02.2009 р.)*

За науковою редакцією академіка НАН України,
д-ра філол. наук, проф. *В. Г. Дончика*

Незалежні експерти:

Р. В. Мовчан — старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, кандидат філологічних наук, доцент; *З. О. Шевченко* — старший науковий співробітник лабораторії літературної освіти Інституту педагогіки АПН України, кандидат педагогічних наук; *О. С. Линь* — учитель Рівненського міського економіко-правового ліцею; *Г. М. Ключник* — методист відділу освіти Рівненської районної державної адміністрації Рівненської області; *Л. Я. Рymar* — методист відділу освіти Кам'янської районної державної адміністрації Рівненської області; *В. А. Мелешко* — доцент кафедри української літератури Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, кандидат філологічних наук.

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

К. В. Таранік-Ткачук — головний спеціаліст МОН України; *Н. І. Шинкарук* — завідувач сектору Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

Автори:

О. М. Авраменко — «Вступ. Роль і місце художньої літератури в житті нації»; **розділи:** «Давня українська література»; «Нова українська література» (творчість Т. Шевченка — с. 225–254; творчість Марка Вовчка); «Література ХХ століття»;

Г. К. Дмитренко — **розділи:** «Усна народна творчість»; «Нова українська література» (творчість І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, поетів-романтиків, М. Гоголя, Т. Шевченка — с. 179–224, П. Куліша).

Авраменко О. М., Дмитренко Г. К.

A21 Українська література: Підручн. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. — К.: Грамота, 2009. — 304 с.: іл.

ISBN 978-966-349-178-3

Підручник повністю відповідає чинній програмі МОН України для 12-річної школи. Він містить літературно-критичні статті, відомості з теорії літератури, біографічні матеріали про письменників та ін.

Методичний апарат підручника охоплює різноманітні завдання, зорієнтовані на вікові особливості дев'ятикласників.

ББК 83.3(4Укр)я721

ISBN 978-966-349-178-3

© Авраменко О. М., Дмитренко Г. К., 2009

© Видавництво «Грамота», 2009

РОЛЬ І МІСЦЕ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ЖИТТІ НАЦІЇ

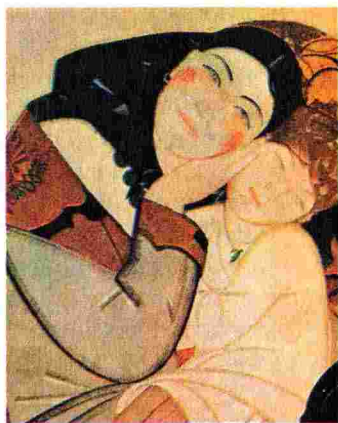
Роль художньої літератури в житті нації й людини важко переоцінити. Першим нашим книгам майже тисяча років. Славетного київського князя Ярослава народ нарід Мудрим через його освіченість і любов до читання. Не випадково цей державний діяч особливу роль надавав книзі, адже в ній — мудрість поколінь, естетика і втіха. Відомо, що бібліотека Ярослава Мудрого, яку й досі не знайшли, налічувала сотні томів і вважалася справжнім скарбом не лише через те, що процес виготовлення кожного з них був складним і тривалим, а й тому, що наші пращури усвідомлювали: книга — рушій поступу.

Промовистим щодо ролі художньої літератури та її творців є вислів Остапа Вишні: «Тарас Шевченко! Досить було однієї людини, щоб урятувати цілу націю». Справді, прихід у літературу Т. Шевченка змінив хід історії України: його слово пробуджувало національну свідомість і гартувало людську гідність у мільйонів людей — від простих селян, багато з яких знали його вірші напам'ять, і, безумовно, до високоосвіченої інтелігенції.

Літературі як виду мистецтва властиві ідейність, образність, емоційність. Твори красного письменства мають «викликати в душі читача *живі образи* тих людей чи речей, які нам малює поет, і ними будити ті самі чуття, які проймали душу самого поета у хвили, коли творив ті *образи*» (І. Франко).

Художні образи та втілені в них ідеї не повторюють чи копіюють нашу дійсність у літературному творі; пишучи повість чи поему, майстер слова створює *нову естетичну дійсність*, що вбирає в себе свій час і є носієм загальнолюдських цінностей. Змальована письменником дійсність реалізується лише в особі читача, без якого вона мертва. Як же виявляється мистецька самотність письменника у створюваному ним художньому світі?

Кожен із майстрів слова послуговується різними мовними ресурсами для творення образів (зокрема, зорових): тропи, синтаксичні фігури, віршована чи прозова форма тощо — унаслідок цього виникають різні образи, кожен із яких по-своєму красивий, естетично

Ф. Кричевський. Триптих
«Життя». Фрагмент

Волинська Богоматір.
XIV ст.

вартісний. Отже, ідейність, образність, емоційність здатні захоплювати читача, впливати на його виховання.

Вивчаючи шкільний курс української літератури, ви маєте навчитися аналізувати художні твори різних епох, митців і стилів, що допоможе вам стати підготовленими читачами. Передусім з'ясовують його *тему* (у ліричному творі — провідний *мотив* або кілька мотивів), визначають головну *ідею* твору й порушені в ньому *проблеми*, особливості *композиції*, характеризують *героїв* через їхні вчинки, міркування, зовнішній вигляд, мову тощо, визначають мовні *художні засоби*, адже мова — «першоеlement літератури».

Аналізуючи літературний твір, завжди зважають на *історичний контекст* — тобто епоху, коли його було написано, адже в такому разі читач сприймає твір із часових позицій: умови написання, історична епоха, національні пріоритети тощо. У дев'ятому класі ви прочитаєте твори різних епох — від найдавніших часів (біблійні легенди, «Повість минулих літ», козацькі літописи, твори Г. Сковороди) до останніх двох століть (твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, І. Багряного та ін.). Отже, ви вивчатимете українську літературу за хронологічним (часовим) принципом.

Під час аналізу художнього твору важливим є й естетичний контекст. Поняття *естетичного* пов'язане передусім із красою, доладністю, витонченістю й довершеністю. Кожна літературна епоха має спільні й водночас відмінні пріоритети в естетичному досягненні дійсності. Скажімо, у середньовічній літературі оспівувалася краса божественна, духовна, в епоху Відродження надавалася перевага зовнішній красі, її гармонії з внутрішньою, довершеності ліній і форм, у XIX й XX ст. на перший план вийшла естетика людини як індивідуального й неповторного створіння. Ці естетичні уподобання поширювалися й на інші види мистецтв — архітектуру, музику й особливо живопис. Простежте зміщення естетичних пріоритетів на прикладі репродукцій картин різних епох.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Бувають щасливо обдаровані
натури і бувають так само щасливо
обдаровані народи. Я бачив такий
народ, народ-музикант — це українці.

П. Чайковський

РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

Пісні про кохання виокремлюються своєю емоційною глибиною та художньою красою, відстоюють вірність у взаєминах, збагачують душевним добром, сприяють естетичному розвитку.

О. Дей

Процес виникнення фольклору

Із глибини віків до нас дійшли неперевершені зразки усної народної творчості українців — фольклору. **Фольклор** (з *англ.* folk-lore — народне слово, народна мудрість, народні знання) — це різножанрові твори, що виникли в сиву давнину в певному середовищі, які передавали з уст в уста. Авторів казок, пісень, легенд, прислів'їв здебільшого ніхто не знав. Талановиті оповідачі й співці передавали в усній формі відшліфовані фольклорні зразки, додаючи щось своє. У той час байки, казки, перекази, пісні, балади, загадки зазнавали деяких змін: їх доповнювали або скорочували, уточнювали, вводили нових персонажів, слова, що вживалися на певній території, — діалектизми, адже фольклорні жанри створювали народною, розмовною мовою. Наявність багатьох варіантів свідчить про популярність фольклорних творів у народі, побутування в інших місцевостях.

Багатство й розмаїття українського фольклору

Різножанрові фольклорні твори мають пізнавальне, обрядове, естетичне, розважальне й виховне значення, а саме:

- збагачують знаннями про минуле нашого народу, про багатий духовний світ українців;
- сприяють застосуванню традиційних обрядів, звичаїв наших предків у сучасному житті;
- формують естетичне сприйняття світу, спонукають бачити прекрасне навколо себе;
- виховують високі моральні якості, почуття патріотизму, любов до батьків.

Фольклор — явище національне. У ньому відображені духовна сутність українського народу, його національний характер, особливості менталітету¹, світогляд, праця, побут, мрії і прагнення. Для фольклору характерні тільки йому властиві специфічні ознаки: усна форма творення й побутування; традиційність; варіантність; анонімність; колективність.

Розгляньте таблицю про жанрове багатство українського фольклору.

М. Пимоненко.
Святочне ворожіння

Роди, види і жанри фольклору

Народний епос	Календарно-обрядові пісні	Народна лірика			Народна драма
		Ліричні твори			
		родинно-обрядова лірика	родинно-побутова лірика	суспільно-побутова лірика	
казки, байки, небилиці, легенди, перекази, бувальщини, оповідання, загадки, прислів'я, приказки, прикмети, повір'я	веснянки, русальні, купальські, петрівчані, косарські, жниварські пісні, колядки, щедрівки	колискові, весільні, поховальні пісні, голосіння, замовляння	пісні про кохання, сімейне життя	рекрутські, солдатські, чумацькі, кріпацькі, бурлацькі, наймитські, заробітчанські, козацькі, стрілецькі, робітничі, жартівливі, сатиричні пісні	народні ігри, хороводи, вертеп, народні драми «Коза», «Маланка», весілля
Ліро-епічні твори		Необрядова лірика			
думи, історичні пісні, балади		алегоричні пісні, коломийки, частівки			

¹ *Менталітет, ментальність* (з латин. розумовий) — сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних та інших особливостей мислення народу, соціальної групи та індивіда, що проявляються в культурі, мові, поведінці.

Пісні про кохання

І. Гончар. Під вечір

Найчисленнішу групу серед родинно-побутових пісень становлять **пісні про кохання**, сповнені особливої краси, щирості почуттів молодих сердець. Вони є вершиною народної поезії і, як писав М. Стельмах, «душею народу, безмежним полем, завітчанним людськими надіями, чистими поривами до щастя і чистою сльозою на віях дівочих...». Особливу популярність і любов серед українців та інших народів світу здобули такі пісні: «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Чорнії брови, карії очі», «Ой ти, місяцю, я зіронька ясна», «Туман яром, туман долиною», «Ой у полі дві тополі», «Чом ти не прийшов...», «На городі верба рясна», «Цві-

те терен, цвіте терен», «Ой гиля-гиля, гусоньки, на став», «Ой у лузі калина стояла», «Ой чий то кінь стоїть» та багато інших. Це здебільшого пісні про розлуку люблячих сердець, про нещасливе кохання.

Пройнята почуттям кохання, пісня опоетизовувала й природу рідного краю, яка була невід'ємною її частиною, джерелом краси почуттів: «Цвіте терен, // Листя опадає»; «Місяць на небі, зіроньки сяють»; «В кінці греблі шумлять верби, // Що я насадила». Як правило, пісня про кохання починається поетичним пейзажем: зверніть увагу на поданий у попередньому абзаці перелік назв пісень.

Шедевром світової народної лірики вважають пісню **«Місяць на небі, зіроньки сяють»**. У ній переважає мотив торжества кохання, незважаючи на тимчасову розлуку молодої пари. Пісня про любов, «мила», «люба», що лине з уст закоханої дівчини, вражає серце козака, який мліє від переповнення почуттів, — «серденько мре». Романтичний пейзаж на початку пісні (*«Місяць на небі, зіроньки сяють, // Тихо по морю човен пливе»*) підкреслює красу кохання. У ній наявні традиційні народнопоетичні символи, які підсилюють змістове навантаження твору: *місяць* — символ циклічного ритму часу, вічності, козака, батька; *зіроньки, зоря* — символ дівчини-красуні, кохання, доброї душі, нового щасливого життя; *човен* — символ життєвої долі, розлуки, прощання.

Учені вважають, що пісня «Місяць на небі, зіроньки сяють» належить до пісень літературного походження й написана невідомим автором.

Головний мотив пісні **«Цвіте терен, цвіте терен»** — нерозділене кохання молодої дівчини до парубка, який поїхав «іншої шукати». Драматизм почуття без взаємності підкреслюють засоби художньої виразності: художній паралелізм у першій строфі, антитеза (*«Хто в любові не знається, // Той горя не знає», «Іще очі не дрімали, // А вже сходить сонце»*); слова-антоніми (*цвіте — опадає, любов — горе*). Це схвилюваний монолог дівчини, яка ділиться своїми переживаннями, розповідає історію кохання, зневаженого юнаком, «миленьким». Особливу щирість, емоційність і довірливість зображуваного створюють пестливі слова: *вечероньки, нічки, кріселечко, віконця, миленький*. Образи-символи цієї пісні мають уже трохи інший зміст: *терен* — символ перешкод, які треба подолати; *сонце* — вища космічна сила, центр буття, осяяння.

На початку XIX ст. автор славнозвісної «Енеїди», Іван Котляревський, чітко творчість ви незабаром вивчатимете, переробив українську народну пісню **«Сонце низенько, вечір близенько»** й увів її до п'єси «Наталка Полтавка». Цей варіант потім поширився серед народу й став улюбленою піснею багатьох поколінь, яка вражає мелодійністю, задушевністю, глибиною почуттів. Її неперевершено виконували Іван Козловський та Анатолій Солов'яненко.

Пісня — це схвилювана сповідь закоханого юнака, подана у формі монологу. Твір невеликий за обсягом — усього три строфи, проте насичений багатими тропами, риторичними фігурами, які роблять його високомистецьким зразком. Пестлива лексика створює довірливу атмосферу зізнання ліричного героя: *серденько, низенько, близенько, рученьки, біленькі*. Підсилювальна частка (*«Ой як я прийду, тебе не застану»*) у поєднанні з поширеним звертанням (*«Моє серденько!»*), спітетами (*«Згорну рученьки, згорну біленькі»*)

М. Пимоненко.
Суперниці

і синонімами («Спішу до тебе, лечу до тебе») наголошують на силі кохання героя, його готовності загинути заради своєї милої.

Народні ліричні пісні справили великий вплив на розвиток української художньої літератури. Вони були одним з основних джерел творчості Г. Сковороди й І. Котляревського, Т. Шевченка й І. Франка, М. Старицького й Лесі Українки, поетів XX ст.: А. Малишка, В. Сосюри, Д. Павличка, Б. Олійника, Л. Костенко, Д. Луценка та ін.

Джерелом оригінальної творчості українського композитора Миколи Лисенка є українська народна пісня. Упродовж усього життя він збирав і записував перлини народних мелодій, творчо їх обробляв, по-мистецьки підкреслював окремі їхні барви, уносячи незначні зміни. У власній композиторській діяльності М. Лисенко використовував українські народні пісні в операх «Утоплена», «Різдвяна ніч», в опереті «Чорноморці», у «Фантазії на українські теми»; також він видавав українські народні пісні. Вінцем використання та обробки українських народних пісень стала опера за п'єсою І. Котляревського «Наталка Полтавка». Микола Лисенко писав: «Народ — справжній, найталановитіший творець усього кращого, що є в музиці, і, несучи свою творчість у народ, ми лише частково повертаємо йому свій борг».

Юному літературознавцеві

Як виникають народні пісні

Що в них [народних піснях] перш за все вражає нас, так це відсутність індивідуальності. Навіть на думку не спадає нам дошукуватися автора кожної поодинокі пісні...

У кожній околиці, відповідно до діалекту, клімату, місцевості і звичаїв, нова пісня потроху змінюється: незвичні або надто індивідуальні її риси затираються, провінціалізми з однієї околиці поступаються місцем іншим; у міру кращої або гіршої пам'яті співака одні строфи випадають, прибувають інші, вирвані з якоїсь іншої пісні, ті знову підлягають повільній зміні та скороченню, і в такий спосіб пісня повільно розщеплюється на велику кількість варіантів, у яких первісний мотив з часом підлягає перетворенню, затемненню або розвиненню то в один, то в інший бік і з яких потім при відповідних обставинах можуть виробитись окремі пісні на близькі, але мало між собою схожі мотиви (І. Франко).

1. Установіть відповідність

Фольклорний жанр

Різновиди

1 епічні народні твори	А веснянки, русальні, купальські пісні, щедрівки
2 календарно-обрядові пісні	Б колискові, весільні, поховальні пісні, голосіння
3 родинно-обрядові пісні	В народні ігри, хороводи, вертеп, весілля
4 суспільно-побутові пісні	Г казки, легенди, перекази, бувальщини
	Ґ рекрутські, чумацькі, солдатські, козацькі пісні

2. Установіть відповідність

Значення фольклору

Тлумачення

1 пізнавальне	А допомагає змістовно й весело провести вільний час
2 естетичне	Б виховує високі моральні якості, почуття патріотизму, любов до батьків
3 розважальне	В формує естетичне сприйняття світу, спонукає бачити красу навколо себе
4 виховне	Г сприяє збагаченню знань про минуле нашого народу, про багатий духовний світ українців
	Ґ сприяє застосуванню традиційних обрядів, звичаїв наших предків у сучасному житті

3. Установіть послідовність розкриття почуттів і дій ліричної героїні в пісні «Цвіте терен, цвіте терен»

- А** Іще очі не дрімали, // А вже сходить сонце
Б Десь поїхав мій миленький // Іншої шукати
В Вечероньки недоїла, // Нічки недоспала
Г А я молоденька // Вже горя зазнала
Ґ Ой візьму я кріселечко, // Сяду край віконця

4. Прочитайте рядки з пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють»

Ой очі, очі, очі дівочі,
 Темні, як нічка, ясні, як день.
 Ви ж мене, очі, плакати навчили,
 Де ж ви навчились зводить людей?

В уривку використано

- А** окличне речення, гіперболу, метафору, порівняння
Б риторичне звертання, запитання, тавтологію, порівняння, епітет
В анафору, порівняння, підсилювальну частку
Г риторичний оклик, порівняння, рефрен, пестливі слова

5. Прочитайте рядки з пісні «Цвіте терен, цвіте терен»

Цвіте терен, цвіте терен,
Листя опадає,
Хто в любові не знається,
Той горя не знає.

В уривку використано

- А** анафору
- Б** рефрен
- В** художній паралелізм
- Г** епітет

6. У рядку з пісні «Сонце низенько, вечір близенько» *«Спішу до тебе, лечу до тебе»* використано

- А** антоніми
- Б** пароніми
- В** омоніми
- Г** синоніми

7. Розгляньте таблицю «Роди, види і жанри фольклору» на с. 7 підручника. Розкажіть про жанрове, тематичне багатство та розмаїття традиційної усної народної творчості українців, наведіть конкретні приклади.
8. Чим вас вразили українські народні пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Цвіте терен, цвіте терен», «Сонце низенько, вечір близенько»? Чи співають їх у ваших родинах? Розкажіть про це.
9. Назвіть мотиви пісень «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Цвіте терен, цвіте терен», «Сонце низенько, вечір близенько». Який вплив на музику мали українські ліричні пісні?
10. Про які особливості народної пісні йдеться у фрагменті із статті І. Франка «Як виникають народні пісні»?

11. Розгляньте репродукції картин українських художників М. Пимоненка «Святочне ворожіння», «Суперниці» та І. Гончара «Під вечір», подані в підручнику. Порівняйте їх із піснями «Місяць на небі, зіроньки сяють» і «Цвіте терен, цвіте терен», зробіть висновки про засоби передачі почуттів героїв у творах живопису й у народній пісні.
12. Висловіть усний роздум, у чому полягає незвичайна популярність української народної пісні у світі.

Завдання додому

- 1. Вивчити українські народні пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють» і «Цвіте терен, цвіте терен» напам'ять.
- 2. Записати від батьків, бабусь, дідусів чи інших родичів і знайомих їхні улюблені українські народні пісні про кохання.

Пісні про кохання найпоширеніші й найулюбленіші в народі. У них, крім глибокого й сильного почуття взаємного кохання, наявні мотиви розлуки закоханих, чекання, зради та соціальної нерівності.

У всіх регіонах України надзвичайно популярна пісня **«В кінці греблі шумлять верби»**. Деякі дослідники родинно-побутових пісень приписують її авторство легендарній народній співачці Марусі Чурай, із піснями якої ви ознайомились у 8 класі. Це — щирий монолог закоханої дівчини, яка чекає свого козаченька з-за Десни, а його все немає. Вона зворушує всіх, хто перейнявся почуттями юної дівчини, яка простими й правдивими словами співає про своє кохання: *«Плачте, очі, плачте, карі, — // Така ваша доля: // Полюбила козаченька // При місяці стоя!»* Твір пройнятий смутком, болем розлуки закоханих, чеканням.

Емоційність пісні посилюють засоби художньої виразності: пестливі слова (*козаченько, дівчинонька, огірочки, цвіточки*); метафора (*серденько мре*); риторичне звертання (*«Плачте, очі, плачте, карі»*); розгорнутий художній паралелізм (*«В кінці греблі шумлять верби, // Що я насадила... // Нема того козаченька, // Що я полюбила»*). За допомогою народного фразеологізму *на порі* стала наголошуватися на готовності дівчини до одруження. Народнопоетичні символи сприяють глибшому розкриттю почуттів, внутрішнього світу героїні: *верба* — символ прадерева життя, весни, засмученої жінки; *весна* — символ нового життя, пробудження природи; *зелененькі огірочки, жовтенькі цвіточки* символізують молодість, незрілість.

Пісні **«Світи, світи, місяченьку, та й на той перелаз»** (варіант **«Ой не світи, місяченьку, та й на той перелаз»**) і **«Лугом іду, коня**

І. Соколов. З базару. Фрагмент

веду» об'єднані спільними мотивами — зради, соціальної нерівності в коханні. Вони побудовані у формі діалогу юнака й дівчини. Висловлення думок, настроїв героїв набуває більш емоційного звучання, завдяки художньому паралелізму: *«Як з тобою кохалися — сухі дуби цвіли, // А як стали розлучатись — зелені пов'яли»*; *«Лугом іду, коня веду, розвивайся, луже. // Святий мене, козаченьку, люблю тебе дуже»*. У пісні «Лугом іду, коня веду» використано характерну для фольклору формулу неможливого: *«Ой ще в млині на камені пшениця не зійшла, // Ще ж дівчина літ не дійшла, а вже заміж вийшла»*. Пісня — напівжартівливий діалог хлопця й дівчини, їхнє вправління в дотепності.

Жартівливий зміст має пісня **«За горобом качки пливуть»**. У ній йдеться про хлопця, який не хоче одружуватися з багатою дівчиною, як цього бажає його мати, а прагне взяти за дружину дівчину — *любу розмову*. Твір містить образи-символи тварин і птахів, що увиразнюють мотив соціальної нерівності, він має жартівливий тон: *кінь* — символ багатства, швидкості, волі, вірності, відданості; *качка* — символ задоволення малим, невибагливості в побуті, відсутності високої мрії; *воли, віл* — символ важкої праці, покори, самопожертви, працьовитої людини, господаря; *корова* — символ добробуту, годувальниці селянської сім'ї.

Цій пісні притаманний життєрадісний, веселий характер, вона утверджує торжество кохання наперекір майновій нерівності, розрахунку й вигоді. Це підкреслюють засоби поетичного синтаксису: окличні, питальні речення, тавтологія, антитеза (*«Вбогі дівки заміж ідуть, // А багаті плачуть»*; *«Вбогі дівки заміж ідуть // З чорними бровами, // А багаті дівки сидять // З кіньми та волами»*). Довірливий тон пісні надають пестливі слова: *каченята, подвір'ячко, дівчинонько, молоденький*; постійні епітети: *чорними бровами, сивим конем, темна нічка-петрівочка, хлопець молоденький, любой розмови, багатуно невістку*.

Українська лірична пісня має високу народну мораль: багатству протиставляє красу, опоетизовує працьовитість, доброту, щирість почуттів, вірність у коханні, сприяє естетичному розвитку людини.

Дзвінкі дівочі й парубочі голоси виводять пісні, несучи бентежність чийогось кохання, смуток розлуки, молодечі пориви до щастя, мрії, сподівання, надії на торжество і вічність цього прекрасного почуття. Таємниця майстерності народної пісні про кохання в тому, що в ній зображені найтиповіші життєві ситуації, і кожен виконавець переживає ці почуття по-своєму.

У родинно-побутових піснях **про сімейне життя** звучать інші мотиви: хвилинні сімейні радощі; нарікання на важку долю; туга

молодої жінки, невістки, подружнє життя якої склалося не дуже щасливо; журба за справжнім коханням; сльози розпуки; розчарування супутником життя. У переважній більшості це пісні про жіночу долю, які І. Франко назвав «жіночими невільничими псалмами».

Зауважте

Українські народні пісні мають багато спільних рис із фольклорними творами інших слов'янських народів: білоруськими, російськими, польськими, словацькими, сербськими, хорватськими, болгарськими народними піснями. Про захоплення народною сербською поезією та про своє ставлення до неї М. Рильський писав у вірші «Сербські пісні»:

Книжки Караджича з собою я привіз —
Вони Старицького колись духотворили,
В них стільки мужності і благородних сліз,
В них стільки ніжності, і глибини, і сили!

Ідеться про збірник «Сербські народні пісні», виданий у 1841 р. усевітньо відомим збирачем і дослідником сербського фольклору Вуком Караджичем.

Надзвичайно подібні пісні про кохання українського та білоруського народів. Порівняйте початки двох творів.

Українські пісні про кохання	Білоруські пісні про кохання
«На городі верба рясна» На городі верба рясна, Там стояла дівка красна.	«У агародзе вярба расна» У агародзе вярба расна, Там стаяла дзеўка красна.
«Тече річка невеличка» Тече річка невеличка З вишневого саду. Кличе хлопець дівчиноньку Собі на пораду.	«Цякла рэчка з-пад мястэчка» Цякла рэчка з-пад мястэчка, З вішневага саду. Кліча хлопец дзяўчыначку К сабе на парадку.

Теорія Літератури

Поетика народної пісні

Українські народні пісні про кохання багаті за формою і змістом, насичені найрізноманітнішими людськими почуттями й переживаннями, мріями й помислами. У них відтворено душевну красу людини, вірність, щирість, мудрість, доброту й поетичність народної душі. Цьому сприяє досконала поетика української пісні.

Поетика (з грец. майстерність творення) — це особливості художньої форми фольклорного чи літературного твору, тобто особливості його будови (композиції), художніх засобів, віршування та ін.

Художній формі української ліричної пісні притаманні:

- лаконізм, стислість, простота вислову;
- традиційні художні засоби;
- стабільність віршового розміру;
- відносно проста мелодія;
- особлива мелодійність, задушевність, лірична тональність;
- наявність різноманітних повторів (рефрен, тавтологія, анафора, епіфора);
- поширена форма монологу й діалогу.

У народних піснях часто використовується **поетичний (художній) паралелізм** — засіб поетичної мови, коли явища з різних сфер життя або природи зображуються паралельно. Показ переживань, думок ліричного героя підсилюється паралельним змалюванням образів природи — рослинного чи тваринного світу, переважно птаства. Так, у пісні «Світи, світи, місяченьку...» підсумовується: *«Щоб ті трави повсихали, що так рано цвіли, // Щоб ті люди щастя не мали, що нас розлучили»*. Закінчення звучить як прокляття злим людям, які розлучили закохану пару. Пісня «За горбодом качки плывуть» починається розгорнутим паралелізмом із використанням образів свійських птахів (качки, каченьята), а далі — тварин (воли, коні, корови): *«За горбодом качки плывуть, // Каченьята кричуть... // Вбогі дівки заміж ідуть, // А багаті плачуть»*. Це підсилює соціальне звучання пісні.

Пісні про кохання вибрали багату народнопоетичну символіку українців. **Символ** (з грец. знак) — умовне позначення якого-небудь предмета, поняття або явища; художній образ, що умовно відтворює усталену думку, ідею, почуття. У поданих піснях наявні традиційні уснопоетичні народні символи: *сонце, місяць, зіроньки, човен, терен, верба, весна*.

У піснях про кохання використані такі **засоби художньої виразності**: постійні епітети (*хлопець молоденький, багата невістка, любая розмова*), персоніфікації, метафори (*скрипка витинає*), порівняння (*очі «темні, як нічка, ясні, як день»*), вигук, різноманітні повтори, нестлива лексика. Пісні багаті на риторичні фігури: окличні, питальні речення, звертання, риторичні запитання (*«Очі мої, очі мої, // Що ж ви наробили?!»*); для них характерна незвичайна будова речень, фраз, монологічне, діалогічне мовлення. Пісні про кохання, нерідко пройняті тужливим настроєм.

Народна пісня має специфічну будову. Вона поділяється на **куплети** (у вірші *строфи*), переважно з чотирьох рядків, об'єднані **римою**. Мелодія кожної пісні єдина для всіх її куплетів. У ній може бути **приспів (рефрен)** — частина пісні, яка періодично повторюється. У пісні часто повторюються окремі рядки. Наприклад, у пісні «Світи, світи, місяченьку, та й на той перелаз» двічі повторюється перший рядок кожного куплета, а в піснях «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Цвіте терен, цвіте терен», «В кінці греблі шумлять верби», «За горóдом качки пливуть» — два останні рядки.

Різноманітна поетика української пісні про кохання — це джерело її емоційної насиченості, особливої інтимності, надає народним творам поетичності, забезпечує вічність та художню життєздатність цього виду пісенної творчості в сучасних умовах.

Юному літературознавцеві

На крилах народної пісні

У чому ж полягав і як виявився вплив народної пісні на літературний процес України? Це питання розглядається переважно на рівні фольклоризму окремих видатних письменників. Аналіз їхньої творчості дає підстави говорити про вагомий роль народнопоетичної творчості у формуванні художньої індивідуальності більшості українських письменників, їхніх естетичних поглядів і позицій, творчих методів, стилів, образної палітри. Для письменників-класиків творчість народу була їхньою духовною атмосферою, що з дитинства оточувала поезією слова й мелодії, навчала гуманності й справедливості, вабила й захоплювала своєю гармонією і красою. Саме тому багато з них записували й вивчали її, особливо народнопісенні жанри. У серії «Народні пісні в записах письменників» вийшли пісенні записи М. Гоголя, Т. Шевченка, Марка Вовчка, С. Руданського, Панааса Мирного та І. Білика, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Стельмаха та ін. (*О. Дей, М. Дмитренко*).

1. Установіть відповідність

Фольклорний жанр

- 1 родинно-побутові пісні
- 2 родинно-обрядові пісні
- 3 народна драма
- 4 календарно-обрядові пісні

Різновиди

- А веснянки, купальські пісні, колядки, шедрівки
- Б рекрутські, чумацькі, солдатські, козацькі пісні
- В народні ігри, вертеп, «Коза», весілля
- Г колискові, весільні, поховальні пісні, голосіння
- Г' пісні про кохання, про сімейне життя

2. Установіть відповідність

Художній засіб	Приклад
1 постійний епітет	А скрипка витинає
2 антитеза	Б Ой десь гуде, ой десь грає
3 метафора	В сухі дуби
4 тавтологія	Г Сватай мене, козаченьку, люблю тебе дуже
	Г' Вбогі дівки заміж ідуть, // А багаті плачуть

3. Установіть послідовність розкриття почуттів і дій героїв у пісні «За горóдом качки пливуть»

- А** Ой десь гуде, ой десь грає, // Скрипка витинає
- Б** Через твоє подвір'ячко // Сивим конем їхав
- В** Вбогі дівки заміж ідуть, // А багаті плачуть
- Г** Ой не хоче твоя мати // Мене, бідну, знати

4. Прочитайте рядки з пісні «Світи, світи, місяченьку, та й на той перелаз»

Світи, світи, місяченьку, та й на той перелаз,
Світи, світи, місяченьку, та й на той перелаз,
Прийди, прийди, мій миленький, до мене ще хоч раз.

В уривку використано

- А** окличне речення, гіперболу, порівняння
- Б** риторичне звертання, тавтологію, паралелізм
- В** підсилювальну частку, літоту, риторичне запитання
- Г** риторичний оклик, персоніфікацію, рефрен

5. Прочитайте рядки з пісні «Лугом іду, коня веду»

— Коли б же ти, дівчинонько, була багатенька,
Взяв би тебе за рученьку, повів до батенька.

В уривку використано

- А** анафору
- Б** рефрен
- В** пестливі слова
- Г** риторичне звертання

6. У рядку «За горóдом качки пливуть, // Каченята крячуть» використано

- А** антоніми
- Б** пароніми
- В** спільнокореневі слова
- Г** синоніми

7. На основі фрагмента праці О. Дея, М. Дмитренка «На крилах народної пісні» поясніть вплив українських пісень на літературу.

8. Які враження справили на вас пісні «Світи, світи, місяченьку, та й на той перелаз», «Лугом іду, коня веду», «За горóдом качки пливуть»?
9. Визначте мотиви пісень «Світи, світи, місяченьку, та й на той перелаз», «Лугом іду, коня веду», «За горóдом качки пливуть».
10. Прочитайте статтю про поетику народної пісні. Розкрийте специфіку пісні про кохання як фольклорного жанру.

11. Розгляньте репродукцію картини українського художника І. Соколова «З базару». Порівняйте її з вивченими піснями про кохання, зробіть висновок про засоби передачі почуттів героїв у творах живопису та народній пісні.
12. Прослухайте фонозаписи пісень. Прокоментуйте відповідність мелодії і змісту.

Завдання додому

1. Вивчити напам'ять пісню «За горóдом качки пливуть».
2. Скласти таблицю «Народнопоетичні символи в піснях про кохання».

УКРАЇНСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ

Весільні звичаї, обряди та пісні, що творилися народом протягом багатовікової історії, — усе це важливий складник народної культури.

М. Шубравська

Традиційне українське весілля належить до найстародавніших видів народної творчості. Воно відзначається винятковим багатством і привабливістю пісень, танців, обрядових дій та ігор, які створювалися протягом століть.

Українське весілля — це по-мистецьки вдало скомпоноване й осмислене народне обрядове драматичне дійство з розмаїтим використанням мистецьких жанрів і художньої творчості його учасників, у якому чітко визначені ролі кожного. На весіллі поєднуються два роди для створення нової сім'ї та продовження роду.

У весіллі задіяні такі учасники:

- молодий і молода (наречений і наречена, князь і княгиня) — хлопець і дівчина, які одружуються;
- весільні батьки — батьки молодих;
- бояри (друзби) — найближчі неодружені друзі молодого;
- дружки — незаміжні подруги молодої;
- світилки — дівчата з боку молодого;

• весільний староста (шафер) — статечний чоловік, який є розпорядником на весіллі;

• свати — одружені чоловіки, родичі молодого й молодої.

Українське весілля складається з обрядових дійств й умовно поділяється на три основні періоди, кожен із яких має кілька самостійних епізодів: передвесільний, власне весілля, післявесільний.

Передвесільний період поділяється на такі етапи:

- запити;
- сватання;
- оглядини;
- заручини (змовини).

Запити — це попередня домовленість родичів молодого з батьками дівчини про сватання.

Сватання — обрядова дія, у якій оприлюднюються почуття кохання хлопця та дівчини перед батьками, а також їхні наміри щодо згоди або незгоди на шлюб. Як правило, обрядових пісень під час сватання, що проводилося пізно ввечері, не співали, щоб зберегти його в разі відмови в таємниці. У цьому весільному обряді беруть участь: *старости* — два поважні, мудрі чоловіки, які добре знали традиції сватання; *хлопець* і *дівчина*; рідні або хрещені (названі) *батьки* дівчини.

Сватів запрошують до хати молодої, де вони кладуть хліб-сіль на знак того, що прийшли з добром. Учасники дійства розігрували *сцену мисливців* (або *сцену багатих купців*). Під час розмови дівчина стояла біля печі. На знак згоди вийти заміж за парубка, який сватається, мала колупати піч — символ відлучення від родинного вогнища. У хаті на запитання батька: «А що ви за люди і відкіля вас Бог приніс? Чи здалека, чи зблизька?» — старости відповідали притчею-алегорією про «куніцю, красну дівицю», яку вони розшукують на прохання князя, а вона забігла на це подвір'я.

М. Пимоненко. Весілля
в Київській губернії. Фрагмент

Після закінчення розповіді ставилося конкретне запитання: «Кажіть же ділом, чи віддасте, чи нехай ще підросте?» Коли батьки погоджувалися на одруження, то дівчина виносила рушники, якими старости перев'язували один одного через плече, а молода затикала женихові за пояс хустку.

Батько й мати благословляли молодих. За народним віруванням *благословення* батьків на шлюб є основним духовним підґрунтям сімейного щастя чоловіка, жінки, дітей. Той,

хто просить благословення, за давнім українським звичаєм стає на коліна перед батьками й цілує їм руки. На знак благословення мати доторкає хлібиною схилену голову дитини. Після цієї церемонії старостів частували.

Якщо згоди не було, то батьки молодії статечно відповідали старостам, що на подвір'я ніяка кунія не забігала, а молода виносила гарбуза.

Оглядни проводяться після позитивного сватання. Батьки хлопця йдуть у гості до батьків дівчини, домовляються про місце, час весілля, весільне вбрання, де будуть жити молоді, про інші матеріальні питання.

Заручини (змовини) відбувалися в молодії, куди приїжджали батьки й родичі молодого. Сходилися подружки нареченої, її родина, сусіди. Часто заручини об'єднувалися зі сватанням. Під час ритуалу заручин дружки співають пісень про тугу молодії, викликану майбутньою розлукою із сім'єю.

Образ червоної калини, оспівуваної в піснях, на заручинах символізував ті зміни в житті молодії дівчини, що відбудуться після одруження. Весільна пісня «**Ой повій, вітре, з яру на пшениченьку яру**» — опоетизований монолог дівчини-нареченої та матері про майбутню долю, сповнений материнської тривоги, ніжності, дівочих сподівань щастя:

Там дівчина стояла, цвіт калини ламала.
Цвіт калини ламала, до личенька клала.
— Щоб я була така, як калинонька тая.
— Ой будеш, доню, будеш, як коло мене будеш.
А відійдеш від мене, спаде красонька з тебе,
Із рум'яного лица, із біленького тільця.

Пісні на заручинах психологічно налаштовували молодих на думку, що між ними мають панувати теплі й щирі стосунки, а їхня сім'я буде міцною. З винятковою поетичністю оспівувалася молода наречена. На її вроду не можуть надивитися батьки, бо вона як «квітонька», «калинонька тая».

Весілля має такі етапи:

- запросини;
- завивання (виття) гілля;

І. Гончар. Весільний обряд

- випікання короваю;
- виряджання до шлюбу;
- посад;
- покривання молодої;
- поділ короваю;
- дарування, комора.

Наречений зі старшим боярином, а наречена зі старшою дружиною запрошують на весілля кожен своїх родичів і друзів. Для цього беруть спеціально випечені хліби — *шишки*, або маленькі калачики, які дарують господарям, при цьому промовляють: «Просили батько, просили мати, і я прошу: приходьте до нас на весілля». Не можна запрошувати на весілля людину при випадковій зустрічі, на вулиці.

Обов'язковим на весіллі є *завивання* (виття) *гільця* (вільця, деревка). Це невелике зрубане деревце — ялина, сосна, вишня, яке приносять бояри, а дружки прикрашають його стрічками, калиною, барвінком, рутою та кольоровим папером. Воно символізує започаткування нової родини. Гільце встановлюють на весільному столі. Цей обряд супроводжувався ритуальними піснями, у яких дружки закликалися до бору по деревце (пісня «*До бору, дружечки, до бору*»).

Завивання гільця відбувалося в дівич-вечір, у п'ятницю перед весіллям. Дівич-вечір — це своєрідне прощання нареченої з дівочтвом, з подругами. Тоді плели вінок для нареченої та для короваю з калини, барвінку, інших вічнозелених рослин. Цей ритуал називався *вінкоплетенням*. При виплітанні вінка для нареченої співали: «*Ой у місті, місті бубни б'ють, // А в нашій домі гільце в'ють — // Із червоної калини, // Із хрещатого барвінку, // Із запашного васильку...*»

В. Маковський. Дівич-вечір

Перед весіллям випікали *коровай* — основний весільний ритуальний хліб, символ достатку молодії сім'ї. Цю роботу виконували жінки-коровайниці, у яких добре склалося сімейне життя; розведених і вдів не запрошували. Коровай випікали з білого борошна, оздоблювали фігурами з тіста у вигляді пташок, квітів і колосків. Замішування тіста, випікання короваю супроводжувалося традиційним ритуалом, обрядовими піснями, у яких висловлювалися доброзичливі побажання молодим бути щасливими й заможними: *«Загнічуйте коровай ясененько, // Щоб наш коровай ясен був, // Щоб наш Івашко щаслив був...»*

Обряд *розплітання коси* молодії відбувався вночі з п'ятниці на суботу після дівчачого вечора або в суботу рано. Дівчину садили на вивернутий кожух — символ майбутнього добробуту. Традиційно косу нареченої починав розплітати брат, а потім — мати, сестра, старша дружка і т. д. Після цього косу знову заплітали з різноманітними оберегами: часником, зерном, дорогими монетами, барвінком, рутою, чорнобривцями. Цей обряд безперервно супроводжувався піснями, які виконували жінки й дівчата, як-от популярну в усіх регіонах України весільну пісню **«Горіла сосна, палала»**: *«Горіла сосна, палала, // Під нею дівчина стояла, // Русяву косу чесала. // — Ой коси, коси ви мої, // Довго служили ви мені. // Більше служить не будете, // Під білий велян підете»*.

Пісню **«А брат сестрицю та й розплітає»** виконує брат нареченої під час обряду розплітання коси. У пісні відбувається утвердження нового статусу — від нареченої до дружини свого чоловіка — через заперечення — прощання з дівочтвом: *«Вже тобі, сестро, вже, рідненька, // Ягідок не щіпати, // А з хрещатого барвіночку // У віночку не ходити»*. Традиційні народнопоетичні образи-символи *хрещатий барвінок, запашний васильєчко* підкреслюють органічний зв'язок наших предків із природою, визначальну її роль у важливих життєвих подіях. Пестлива лексика — *ягідки, барвіночок, віночок, васильєчок, рученьки, сестриця рідненька* — створює особливий настрій, що зворушує кожного.

У суботу вранці розпочинався *посад* нареченої в її домі в присутності рідні та гостей (у багатьох випадках

Ф. Кричевський. Наречена.
Фрагмент

цей обряд поєднувався з *розплітанням коси*). На голову нареченій клали весільний вінок — символ шлюбу, вінчання. Ці ритуали мали сумний характер, і під час їх проведення молода повинна була плакати, цьому сприяли журливі пісні дружок, наприклад пісня «Летять галочки у три рядочки»:

Ой всі галочки по лугах сіли,
Зозулька на калині.
Ой всі дівочки на лавках сіли,
Ганечка на посазі.

Традиційним основним весільним днем здавна була неділя. До шлюбу молоді йшли нарізно: молодий зі старшим боярином, молода зі старшою дружкою. Після вінчання мати заводила дочку за кінець своєї хустки до хати і перед тим, як посадити за стіл, тричі обводила коло столу. Нині мати нареченої пов'язує молодих за руки рушником і обводить навколо столу тричі з метою відігнати все погане, що шкодитиме їхньому спільному життю.

Важливою частиною весілля є *покривання*. Молодий знімає віночок з молодої. Її покривають хусткою, а вона тричі скидає її. Потім наречену пов'язують хусткою, а вінок (фату, вельон, велян) одягає старша дружка й танцює з нею. Під час покривання виконуються пісні про розлуку з ріднею, розставання з домівкою: наречена прощається з кожним членом родини.

Завершальним символічним етапом весілля є *поділ короваю* — головна обрядова дія, без якої немислиме українське традиційне весілля. Дружба ріже коровай, а весільний староста або хрещений батько роздає його. Першим до короваю викликають молодих —

К. Трутовський. Весільний викуп

дають їм середину, потім їхніх батьків, найближчих родичів, друзів, решту гостей. Підшоваю з короваю пригощають музик, які витанцювують із нею. За давньою традицією після отримання короваю кожний в алегоричній формі виголошує побажання молодим, наприклад:

- Дарую пуд проса, щоб молода не ходила боса.
- Дарую два рубчики, щоб жили, як голубчики.
- Дарую плуга й рала, щоб мали сина генерала.
- Дарую ложку й миску, щоб думали про колиску.

Останньою дією весільного обряду було *понеділкування* (пропій, перезва, цигани та інші забави) — ушанування ріднею молодих. Пісні, які тоді виконувались, мали застольний характер, чимало з них — сатирично-іронічні, жартівливі.

Як бачимо, кожна ритуальна дія супроводжувалася весільними піснями, які вчені класифікують залежно від обрядів, порядку виконання під час весілля: до випікання короваю, до виття гільця, до пришивання квітки молодому, до посаду молодих, до покривання молодої, до поділу короваю, до весільних забав. Пісні виконували весільний гурт, хор дружок або світилок, усі учасники родинного обрядового дійства.

Українське весілля — це оригінальна музично-словесна драма, яка має чітко визначену мету — одруження молодої пари, а також режисерів, персонажів, кожен з яких знав свої обов'язки, правила поведінки, словесний супровід. Головні учасники цієї драми, за висловом Ф. Колесси, «...грають подію власного життя».

Елементи народної весільної драми були широко відображені у творах українських письменників. Так, у повісті «Маруся» Г. Квітка-Основ'яненко детально змалював сватання, весілля, використав весільні пісні. П'єса І. Котляревського «Наталка Полтавка» насичена весільною родинною обрядовістю, тут, зокрема, показано обряд сватання, благословення матері на спільне життя Наталки та Петра.

1. Установіть відповідність

Весільна пісня

Уривок

1 «До бору, дружечки, до бору»	А До тещеньки виряджай мене
2 «А брат сестрицю та й розплітає»	Б Казали не баритись, // Казали роздивитись
3 «Летять галочки у три рядочки»	В Щоб наша сосна зеленіла // І Маруся щоб молоділа
4 «Ой матінко, та не гай мене»	Г Ідуть дівочки у три рядочки, // Ганечка межи ними
	Г А хрещатий барвінок // Устилає садочок

2. Установіть відповідність

Учасники весілля	Роль учасників у дійстві
1 молоді	А незаміжні подруги молодої
2 весільні батьки	Б хрещені батьки
3 дружки	В найближчі неодружені друзі молодого
4 бояри	Г дівчина й хлопець, які одружуються
5 світилки	Г батьки молодих
	Д дівчата з боку молодого

3. Установіть послідовність проведення народних обрядів під час весілля

- А** виряджання до шлюбу
- Б** покривання
- В** завивання гільця
- Г** поділ короваю
- Г** випікання короваю
- Д** посад

4. Прочитайте рядки з пісні «А брат сестрицю та й розплітає»

Вже тобі, сестро, вже, рідненька,
Ягідок не щіпати,
А з хрещатого барвіночку
У віночку не ходити.

В уривку використано

- А** анафору, риторичне звертання, рефрен, антоніми
- Б** риторичне запитання, метафору, літоту, омоніми
- В** звертання, постійний епітет, тавтологію, пестливі слова
- Г** антитезу, порівняння, пароніми, спільнокореневі слова

- 5. Розкажіть про значення традиційного весілля в житті українців.
- 6. Поясніть доцільність використання весільних обрядових пісень у творах українських письменників.
- 7. На які три основні періоди поділяється традиційне українське весілля? Який весільний обряд вам запам'ятався найбільше? Прокоментуйте, чому саме.
- 8. Прочитайте статтю «Українське весілля». Випишіть образи-символи, характерні для українського весілля, та їхні тлумачення.
- 9. Назвіть мотиви весільних пісень «А брат сестрицю та й розплітає», «Летять галочки у три рядочки».
- 10. Розгляньте репродукції картин українських художників І. Гончара, В. Маковського, К. Трутовського, присвячені українському весіллю. Розкрийте специфіку весілля, його кольорову палітру.

- 11. Запишіть від своїх дідусів і бабусь весільні пісні, з'ясуйте, як весілля проходило в них, чи пам'ятають вони традиційне українське весілля.

12. Коротко опишіть наречених, зображених на картині М. Пимоненка «Весілля в Київській губернії» (п'ять–сім речень). Який етап весілля, на вашу думку, на ній відтворено?

Завдання додому

Написати, які враження справили на вас вивчені весільні пісні. Обґрунтувати, чому сучасна молодь повинна знати традиції проведення весілля українцями в давні часи (до 10 речень).

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ БАЛАДИ

Балада плекає в народних масах почуття краси, розвиває природні здібності народу, є могутнім культурним чинником.

Ф. Колесса

Балада найшвидше з-поміж інших фольклорних жанрів почала проникати в художню літературу. В українському письменстві помітний розвиток літературної балади розпочався в добу романтизму — наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. У цей період особливо посилився інтерес письменників до усної народної творчості: вони збирають, записують, публікують багаті зразки українського фольклору, застосовують фольклорні елементи у своїх творах.

Значна роль приділялася баладі, яка посіла центральне місце у творчості поетів-романтиків, чию спадщину ми вивчатимемо пізніше: П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, А. Метлинського, М. Костомарова, Л. Боровиковського, представників «Руської трійці» у творах раннього періоду Т. Шевченка. Пізніше цей жанр розвинули І. Франко, Б. Грінченко, у 20-х роках XX ст. — письменники-модерністи. Майже в кожного поета XX–XXI ст. у творчому доробку є авторська балада.

Теорія Літератури

Балада

Терміном «балада» в середньовіччі у Франції називали любовну пісенну поезію, що виконувалася переважно під танці. В Італії з поезією Данте й Петрарки балада втратила танцювальний характер, а з XVIII ст. вся європейська література перебувала під впливом

англо-шотландської народної балади, у якій драматично зображувалися епізоди нещасливого кохання, помсти, родинні конфлікти, історичні факти.

Розглянемо *жанрово-стильові особливості* народної балади.

Балада (з *фр.* танцювальна пісня) — це ліро-епічний сюжетний пісенний твір, за основу якого взято подію легендарно-історичного, родинно-побутового змісту з описами незвичайних ситуацій, людей, вчинків. Балада ввібрала риси суміжних видів усної народної творчості: ліричної пісні, думи, легенди, казки й міфу.

Пригадаймо ознаки балади:

- гострий, драматично напружений сюжет;
- трагічний конфлікт;
- романтична піднесеність;
- надзвичайні події, вчинки чи фатальні збіги обставин;
- елементи фантастики;
- метаморфози — перетворення людини на рослину, птаха (дівчина стає тополею, мати — зозулею, дівочий голос — голосом сопілки);
- трагічний фінал;
- моралізаторство.

Українські пісні баладного типу існували вже в давньоруську добу, а перші твори з ознаками цього жанру наявні серед пісень календарної та родинної обрядовості. Однією з найдавніших в українському фольклорі називають баладу «Ой летіла стріла» — про вбитого стрілою вдовиного сина. Його оплакують мати, сестра й дружина, образи яких уособлюють три рябенькі зозулі. Першим записом української народної балади вважають пісню «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?», яку чеський учений Ян Благослав у середині XVI ст. подав у своїй рукописній граматиці.

Тематичний і сюжетний склад українських народних балад дуже широкий. У фольклористиці немає єдиної класифікації балад. Учені умовно поділяють їх на такі жанрово-тематичні групи:

- міфологічні;
- історичні;
- родинно-побутові (сімейні, любовні);
- соціально-побутові.

Найдавніші міфологічні баладні сюжети побудовані на прийомі метаморфози. Серед них популярна в народі балада «Ой чие то жито, чиї то покоси» (невістка перетворюється на тополь: «А як зайшло сонце, // Тополею стала»), яку виконують і нині в усіх регіонах України. Основний її мотив — перетворення дівчини на тополь, — як вам відомо, Т. Шевченко взяв за основу сюжету балади «Тополя».

Більшість сюжетів у баладах пов'язані з особистим життям людей. Серед них багато творів про кохання. Основні мотиви українських народних балад:

- убитий на війні козак;
- зрада й помста;
- гірка туга нареченої;
- зневажені почуття довірливої дівчини;
- зле чарівництво;
- прокльони свекрухи, адресовані невістці;
- наруга пана над бідною дівчиною.

Розглянемо тематичні та стильові особливості окремих народних балад і проаналізуємо специфіку сюжету, образи-персонажі.

Балада **«Бондарівна»** належить до оригінальних українських творів цього жанру. Вона виникла в середині XVIII ст. і відобразила один із типових життєвих випадків доби свавільного панування польської шляхти на Правобережній Україні. За жанром це *історична балада*. Гострий драматизм сюжету із соціальним забарвленням і глибока симпатія народу до сміливої та гордої героїні забезпечили цьому твору широку популярність. Про це свідчить чимала кількість варіантів балади — 175.

Образів-персонажів у баладі небагато, проте вони змальовані яскраво: Бондарівна, пан Каньовський, старий Бондар, селяни — «добрі люди», жовніри. Центральним є образ Бондарівни — молоді вродливої українки. Посилення уваги на зовнішній вроді й поставі Бондарівни (*«Там гуляла Бондарівна, як пишная пані»; «Сама ж вона хороша, хорошого зросту»*) поглиблює психологічні причини вчинку пана Каньовського й емоційне сприйняття зображеного, викликає жаль до нещасливої жертви пана. Відчувається глибока симпатія народу до героїні, захоплення її красою. У вирішальній ситуації дівчина виявляє себе як горда, вольова натура, здатна на самопожертву, але непохитна. Привабливість особи Бондарівни й високий трагізм балади ґрунтуються саме на духовній чистоті й цнотливості української дівчини, що вистояла перед пропозиціями й погрозами розбещеного пана Каньовського. Вона категорично відхиляє різні обіцянки пана: *«Краще мені, пан Каньовський, в сирій землі гнити, // Ніж з тобою, з безчесником, на цім світі жити»*.

Епізодична постать батька дівчини, старого Бондаря, уособлює не лише батьківський біль за втраченою дочкою, а й виражає народне ставлення до події та її учасників. На тлі Бондаря пан Каньовський ще гостріше вирізняється аморальністю й жорстокістю. Балада зображує пана-кріпосника повновладним і безкарним господарем

людської долі. Його мстивість і самодурство проявляються повною мірою відразу після рішучого протесту дівчини проти домагань Каньовського. Він не тільки влаштовує погоню за Бондарівною, а й безжалісно глумиться з неї.

У творі другорядними є образи людей, які радять дівчині тікати, і жовнірів, котрі з жорстокістю виконують волю пана.

Сприятливим для популярності балади в народі є її поетичний стиль, зокрема коломийкова ритмомелодика. Балада «Бондарівна» — типовий зразок ліро-епічного твору з класичним сюжетом, у якому наявні всі його елементи.

Сюжет балади «Бондарівна»

Сюжет	Подія
експозиція	зустріч персонажів
зав'язка	конфлікт між Бондарівною і паном Каньовським
розвиток подій	«добрі люди» пропонують Бондарівні тікати; утеча героїні й погоня за нею жовнірів; переслідування дівчини й схоплення
кульмінація	Бондарівна відхилила пропозицію пана
розв'язка	пан Каньовський убиває дівчину; трагедія батька, який дізнається про смерть дочки
епілог (позасюжетний елемент)	похорон Бондарівни

Родинно-побутова балада «**Ой летіла стріла**» існує дуже давно. Зміст твору — зіставлення почуттів людей різних родинних зв'язків — розкритий через трагічну ситуацію: оплакування вбитого: *«Де матінка плаче, там Дунай розлився; // Де плаче сестриця, там слізок криниця; // Де плаче миленька, там земля сухенька»*. Завдяки прийому поетичної градації, що використовується у творі чотири рази, балада й нині, долаючи віки, вражає сучасного читача. Початок твору нагадує народні голосіння з його риторикою, вигуками, уявним діалогом: *«Ой де ж вона впала? — На вдовинім полі. // Кого ж вона вбила? — Вдовиного сина. // Немає нікого плакати по ньому»*. Фінал балади несподіваний: удова *«в суботу сваталась, в неділю вінчалась, // А у понеділок нагайка шуміла, // Нагайка шуміла коло її тіла»*.

У низці історичних балад відображено боротьбу козаків із монголо-татарськими, польсько-шляхетськими завойовниками, змальовано криваві битви, тугу за втраченим молодим життям. Це такі балади, як-от: «Ой мала вдова сина сокола», «Козака несуть», «Вітер гуде, трава шумить», «Ой на горі вогонь горить», «Ой був у Січі старий козак», «Ой умирає козак», «Ой попід гай зелененький» та ін.

Балада **«Козака несуть»** — суцільний згусток болю втрати дівчиною свого коханого. Трагізм ситуації підсилюють засоби художньої виразності: тавтологія (*а за ним, за ним, ой лопи, лопи*); уражаюча персоніфікація (*«Кінь головоньку клонить»*); народний фразеологізм (*«дівчина // Білі рученьки ломить»*), що означає невимовну тугу, біль втрати.

Балади про смерть козака подібні до історичних і козацьких соціально-побутових пісень, проте в баладах наявне сильне ліричне начало: висловлюється сум сестри за братом, матері за сином, коханої за нареченим; балада закінчується трагічною розповіддю про смерть героя. У баладі **«Ой на горі вогонь горить»** психологічний стан персонажів майстерно виражений художніми засобами: поетичним паралелізмом (*«Ой на горі вогонь горить, // А в долині козак лежить»*); епітетами (*«козак лежить, // Порубаний, постріляний, // Китайкою покриваний»*); риторичним звертанням (*Ой коню мій вороненький*). Смерть козака зображено у формі розгорнутої метафори (*«Та взяв собі паняночку, // В чистім полі земляночку»*). Над тілом козака коник плаче й передає матері страшну звістку про смерть сина. Кінь виступає вірним товаришем козака і не залишає його в біді. Образ ворона символізує смерть (*«Що в головах ворон криче»*). Поетичним символом козацької слави в пісні є *червона китайка*.

У 7 класі на уроках української літератури ви ознайомилися з баладою Т. Шевченка «Тополя». Як відомо, поет розпочинав свою поетичну творчість із балад, першу з яких, «Причинну», Є. Гребінка опублікував в альманасі «Ластівка». Пізніше Кобзар написав балади «Утоплена», «Лілея», «Русалка», «У тієї Катерини», що не залишають байдужими і сучасних читачів. Для них характерні елементи фантастики, драматизм розгортання подій, ліризм, глибоке розкриття

І. Гончар. В очікуванні

внутрішнього світу героїв, які, як правило, гинуть. В усіх баладах Т. Шевченка спостерігається їхній органічний зв'язок з українською народною баладою.

На уроках зарубіжної літератури ви вивчали балади світових класиків: французького письменника Ф. Війона «Балада прикмет», німецьких — Й. Ф. Гете «Вільшаний король» і Ф. Шиллера «Рукавичка», польського — А. Міцкевича «Альпухара», російського — О. Пушкіна «Пісня про віщого Олега», шотландського — Р. Л. Стівенсона «Вересовий трунок». Вони вражають незвичайними сюжетами, цікавими персонажами, яскравою гамою почуттів, довершеністю форми. Прикметно, що світова літературна балада бере свої витоки з народної. У ній відтворено життя всіх суспільних верств, починаючи від князів і вельмож і завершуючи простим людом, месниками, розбійниками. Народні балади й нині хвилюють і збуджують уяву читача, спонукають його до морального вдосконалення.

В. Лопата. Ілюстрація до балади «Хустина». Фрагмент

Зауважте

Українські балади досліджував відомий вітчизняний учений-фольклорист Олексій Дей. Він зібрав і підготував до друку в серії «Українська народна творчість» академічні томи: «Балади: кохання та дошлюбні взаємини», «Балади: родинно-побутові стосунки» (у двох книгах, 1987, 1988), у серії «Бібліотека усної народної творчості» — збірник «Балади» (1987), надрукував монографію «Українська народна балада» (1986).

Українська народна балада

Українські балади представляють майже 300 сюжетів і сюжетних версій.

З оригінальних українських балад треба виокремити ті, що виникли на конкретно-історичному ґрунті життя народу, відобразили живу дійсність різних епох і часто справжніх учасників драматичних і трагічних подій. Це — група історичних балад про Байду в турецькому полоні, Довбуша і Дзвінку, Бондарівну і пана Каньовського, про поєдинок козака Нечая зі шляхетським загоном та ін.

Багато сюжетів про кохання й дошлюбні стосунки молоді та про родинне життя теж належать до оригінальних українських творів, породжених дійсними фактами та подіями народного життя. Ідеться про деякі балади на теми отруєння хлопця дівчиною під час чарування («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»), самогубства закоханих, розлучених батьками, трагедії дочки неволею виданої матір'ю за нелюба («Лимерівна»), про балади-алегорії — чайка і часнята та ін.

Баладна модель життєвих ситуацій збуджує, перестерігає, збагачує пізнання дійсності, отже, навчає і виховує. Висока мораль родинних відносин пропагується засобом від протилежного — показом аморальних учинків, трагічних помилок і випадків. Балади героїзують людську свободу, гідність і благородні почуття, особливо кохання, пропагують право особистості на щастя, засуджують тих, хто нівечить людське життя... Через драматичне жахливе як одну з форм трагічного в баладах стверджується народний ідеал прекрасного у сфері людських відносин і почуттів... У цьому — оптимізм баладної творчості, її позитивна дійовість (О. Дей).

1. Установіть відповідність

Балада

- 1 «Бондарівна»
- 2 «Ой летіла стріла»
- 3 «Ой на горі вогонь горить»
- 4 «Козака несуть»

Уривок

- А** Вийде сестра — розгнупдає, // Вийде мати — розпитає
- Б** Його дівчина // Білі рученьки ломить
- В** Задзвонили усі дзвони, музики заграли
- Г** Коси розпустила, ні з ким не ходила
- Ґ** Немає нікого плакати по ньому

2. Установіть послідовність розгортання подій у баладі «Бондарівна»

А Прийшов до них пан Каньовський та й шапочку ізняв
Б Поцілився пан Каньовський з срібної рушниці
В Ой у містечку Богуславку сидить дівок купка
Г Задзвонили усі дзвони, музики заграли
Ґ Ой тікала Бондарівна помежи домами

3. Прочитайте рядки з балади «Ой летіла стріла»

Де матінка плаче, там Дунай розлився;
Де плаче сестриця, там слізок криниця;
Де плаче миленька, там земля сухенька.

В уривку використано

А гіперболу, протиставлення, епітет, анафору
Б рефрен, тавтологію, порівняння, літоту
В порівняння, уособлення, риторичне звертання
Г риторичне запитання, вигуки, метонімію, літоту

4. Що таке *балада*? Розкрийте особливості народної балади як жанру ліро-епосу.
5. Дослідіть, які риси суміжних жанрів усної народної творчості (ліричної пісні, думи, легенди, казки, міфу) увібрала балада. Наведіть приклади.
6. Охарактеризуйте різновиди народних балад за змістом, наведіть приклади.
7. Чим вас вразила балада «Ой летіла стріла»?
8. Складіть цитатний план балади «Бондарівна».
9. Пригадайте, які козацькі пісні ви вивчали в 7 класі. Зіставте їх із баладами «Козака несуть» і «Ой на горі вогонь горить», зробіть висновки про відмінність цих творів.
10. Поміркуйте, чому потрібно вивчати народні балади. Використайте фрагмент праці О. Дея «Українська народна балада».

11. Поясніть спільне і відмінне між фольклорною та літературною баладою. Пригадайте балади світових письменників, які ви вивчали. На конкретному творі поясніть специфіку баладного жанру.
12. Об'єднавшись у групи, проаналізуйте за змістом і стильовими особливостями тексти таких балад: «Ой летіла стріла», «Ой на горі вогонь горить», «Ой чие то жито, чиї то покоси». Поясніть драматизм колізій, специфічність закінчення, реалістичне й фантастичне в них.

Завдання додому

Записати результати роботи в групах у робочі зошити.

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Давня українська література — це
сфінкс, що ховає чимало таємниць, які
ми мусимо ще розгадати...

В. Яременко

УКРАЇНСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА ЛІТЕРАТУРА XI–XV ст.

У Біблії сказано: «Спочатку було Слово...», тож роль слова, а отже, і мови в житті людини надзвичайно важлива. Саме мова — засіб творення літератури. Дослідник В. Русанівський вважає, що «літературна мова існує відтоді, відколи існують твори, написані нею». Коли ж виникли перші найдавніші рукописні книги? Вони були створені на наших давніх землях і дійшли до нас, розпочинаючи своє літочислення із середини X ст. Із запровадженням християнства в Київській Русі (988) пожвавився розвиток торгівлі, ремесел, зовнішньої політики й культури, що й спричинило розвиток писемності.

Розквіт Київської держави в X–XI ст. пов'язаний з іменами князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Для зміцнення християнства й поширення греко-візантійської культури Володимир Великий заснував у Києві школу для дітей вищих верств суспільства. Один із перших літописів розповідає, що матері дітей, узятих на навчання, плакали, бо тоді ще не розуміли, наскільки

Ярослав Мудрий

важливою для людини є освіта. Із цього часу не лише в Києві, а й в інших містах Київської Русі почали відкриватися школи. Ярослав Мудрий, який уславився любов'ю до книг, при Софійському соборі відкрив першу бібліотеку, яку пізніше було втрачено й не знайдено до сьогодні.

Існують наукові версії про виникнення писемності ще в дохристиянський період, проте в нашому викладі ми братимемо до уваги лише писемні пам'ятки, що дійшли до нас. Адже саме ці книги — незаперечні документи, на

основі яких можна робити певні твердження. До них належить: Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава 1073 р., Ізборник 1076 р. та ін.

Остромирове Євангеліє — найдавніша датована рукописна пам'ятка церковнослов'янської мови Київської Русі. Цей твір переписаний у 1056–1057 рр. з болгарського оригіналу дяком Григорієм для новгородського посадника Остромира, від імені якого Євангеліє дістало назву. Остромирове Євангеліє містить вибрані євангельські читання. Хоч цей твір написаний старослов'янською мовою¹, проте в ньому наявні вкраплення живої мови Київської Русі. Рукопис пам'ятки, який налічує 294 аркуші великого формату, по-мистецьки оздоблений кольоровими ініціалами, заставками, трьома мініатюрами євангелістів Івана, Луки й Марка.

Другою датованою давньоруською писемною пам'яткою є **Ізборник Святослава** (1073), це — архаїчна рукописна хрестоматія, що містить різні вислови та фрагменти з богословських творів. Ця книга має енциклопедичний зміст, у ній порушуються проблеми християнського богослів'я, розтлумачуються положення Біблії щодо поведінки в повсякденні. Тут наведено відомості з астрономії й астрології, математики й фізики, історії й філософії, граматики, зоології, ботаніки, логіки й етики. Ізборник переписав дяк Іван з іншими писцями для київського князя Святослава Ярославича з болгарського джерела, складеного на початку X ст. для болгарського царя Симеона. Ізборник Святослава 1073 р. містить понад 380 статей, які належать двадцяти п'ятьом авторам (здебільшого візантійцям).

¹ Старослов'янська мова створена на основі болгаро-македонського діалекту.

Остромирове Євангеліє

Ізборник Святослава

Третя датована писемна пам'ятка — **Ізборник** (1076), складена за матеріалами рукописів княжої бібліотеки Софійського собору. Ця книга містить найрізноманітніші відомості духовного й філософського змісту — роздуми про правдиву віру, повчання дітям тощо.

З XI ст. до нашого часу дійшло лише 33 книги, а за наступні три століття — 1460, хоча їх було десятки тисяч.

Юному літературознавцеві

Книга рукописна

Порівняно добре уявлення маємо про те, хто були переписувачами рукописних книг, тому що переписувачі мали звичай, скінчивши книгу, зробити приписку, хто й де книгу списував. З того можна бачити, що головними осередками, де переписувалися книги, були монастирі, а переписувачами — ченці. Монастирі також розшукували книги для переписування, іноді посилали за такими книгами в чужі землі, на Афон тощо. Проте бували переписувачами й не ченці, а члени білого духовенства — священики, дяки; буває підпис, що працювали над перепискою книги під із сином. Нарешті, за переписку бралися і світські освічені люди, навіть князі та княгині, бо ця праця вважалася богоугодною. У таких випадках, звичайно, теж зазначалося, що переписувач працював для спасіння душі або щоб спокутувати якийсь гріх. Іноді ігумени¹ по монастирях як епітимію² накладали обов'язок на ченця переписати книгу — це були найбільш несправні переписувачі, найбільш недбалі, і навіть у тексти переписуваних книг іноді вносили зовсім невідповідні вставки, наприклад, що хоче спати, що об'ївся киселю з молоком тощо. Однак поза такими переписувачами-добровольцями незаперечно вже в ранній добі з'явилися переписувачі-професіонали, які переписку книг мали як фах, з якого жили. Принаймні вже Ярослав Мудрий зібрав у Києві «много писцы» з метою заложити бібліотеку при Св. Софії. Коли пізніше, у XVI столітті, прийшла чутка про друкування книг, то фахівці-переписувачі зустріли цю звістку дуже неприхильно і повели агітацію проти нового винаходу, запевняючи, що тільки писана книга приємна для Бога і що взагалі друкування книжок є диявольська

¹ Ігумен — настоятель православного монастиря.

² Епітимія — накладення на людину стягнення за її гріхи; своєрідна пам'ятка, урок, вправа, що привчає до духовного самовдосконалення.

вигадка. На Московщині ця агітація мала досить значний успіх, і перший книжний друкар Іван Федоров мусив був з Москви тікати в Україну... (Д. Антонович).

Доречі...

Найдавніші книги писали на спеціально виготовлених для цього шкірах, що називалися пергаментом. Переважно ці шкіри були телячі. Спочатку пергамент привозили з грецьких земель (він за якістю нагадує білий і тонкий пергамент грецьких манускриптів), пізніше цей матеріал для письма почали виготовляти й на українських землях. Пергамент коштував дуже дорого, тому з XIV ст. його замінили папером, який завозили з-за кордону. Виробництво власного паперу почалося в Галичині в першій половині XVI ст.

Оправа старовинної книги. XVII ст.

Періодизація давньої української літератури

Давня українська література — це література українського народу XI–XVIII ст. У давніх творах порівняно небагато письменників зазначали своє авторство. До найвідоміших імен, що дійшли до нашого часу, належать такі: Іларіон Київський, Нестор Літописець, Герасим і Мелетій Смотрицькі, Іван Вишенський, Лазар Баранович, Іван Величковський, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода. Існують різні підходи до визначення етапів розвитку давньої української літератури, проте останнім часом літературознавці здебільшого схилиються до періодизації Дмитра Чижевського. Пропонуємо її й вам, аби зручніше було орієнтуватися в літературі, яку далі вивчатимете.

Хронологія	Загальна характеристика літературного процесу	Твори (автори)
I період XI ст. 	Доба монументального стилю Виникнення рукописних творів: повчання, літопис, житіє тощо. Творам цього періоду властива зосередженість на змісті, простота композиції, ушляхення «великодержавництва» й прилучення до правдивої віри	«Поучення дітям» Володимира Мономаха, «Повість минулих літ» Нестора Літописця

Хронологія	Загальна характеристика літературного процесу	Твори (автори)
II період XII–XIII ст. 	<i>Доба орнаментального стилю</i> «Олітературнення» жанрів попереднього періоду. Творам цього стилю властива мозаїчність композиції, використання символів, різноманітність тропів	Київський літопис, Києво-Печерський патерик, «Слово про похід Ігорів»
III період середина XIV — початок XVII ст. 	<i>Український ренесанс</i> Упровадження латиномовної й польськомовної літератури; вихід перших друкованих книг; виникнення полемічної прози. Цей період відзначається поверненням до античних зразків. У літературі панує латинська мова, повертається античний ідеал краси, особлива увага звертається на цінність людської особистості, звільнення її від середньовічних догм	Павло Русин, Себастьян Кльонович, Петро Скарга
IV період кінець XVII– XVIII ст. 	<i>Українське бароко</i> Культурний спалах, який приніс у літературу багато нового (шкільну драму, україномовні вірші). Творам властива підкреслена урочистість, пишність, складність, динамічність композиції, мінливість. Літературі бароко властиве поєднання релігійних і світських мотивів, образів, тяжіння до різноманітних контрастів, метафоричності й алегоричності, прагнення вразити читача	Іван Величковський, Лазар Баранович, Семен Климович, Іван Вишенський, Григорій Сковорода

- Першою датованою рукописною пам'яткою давньої української літератури є

- А** «Слово про похід Ігорів»
- Б** «Повість минулих літ» Нестора Літописця
- В** Остромирове Євангеліє
- Г** Ізборник Святослава (1073)

2. Енциклопедією, у якій наведено відомості з астрономії й астрології, математики й фізики, історії й філософії, граматики, зоології, ботаніки, логіки й етики, називають

А «Поучення дітям» Володимира Мономаха
Б «Повість минулих літ» Нестора Літописця
В Остромирове Євангеліє
Г Ізборник Святослава (1073)

3. Установіть відповідність

Часові рамки

Період

1 XI ст.	А ренесанс
2 XII–XIII ст.	Б орнаментальний стиль
3 середина XIV — початок XVII ст.	В монументальний стиль
4 кінець XVII — XVIII ст.	Г бароко
	Г романтизм

4. Які теми висвітлено в перших рукописних книгах давньої української літератури? Чому?
5. Розкажіть, що ви знаєте про перших переписувачів давніх книг.
6. З якого матеріалу виготовляли перші київські книги, як їх оздоблювали?
7. Що ви знаєте про освіту й бібліотечну справу в Київській Русі?
8. Хто з київських князів найбільше сприяв розвитку освіти й збагаченню книгозбірнями Київської держави? Що ви знаєте про цю людину?
9. Чому першодрукар Іван Федоров змушений був, за словами історика Д. Антоновича, «тікати з Москви в Україну»?
10. Яке, на вашу думку, значення мають стародавні книги для сучасних поколінь?

11. Уважно розгляньте, як оформлено Остромирове Євангеліє й Ізборник Святослава 1073 р. Поміркуйте, чому старовинні книги оздоблювали так пишню.
12. Чи спроможна сьогодні мережа Інтернет замінити бібліотеку? Аргументуйте свою думку.

Завдання додому

У спеціальній літературі чи в мережі Інтернет з'ясувати, коли й де було написане «Поучення дітям» Володимира Мономаха, про що воно. Чи є нині актуальним?

ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА

Біблія

Книга Книг, Книга спасіння, Святе Письмо, Слово Боже, Одкровення — цю книгу називають по-різному, але найпоширеніша її назва — Біблія (від *грец.* βιβλία — книги). **Біблія** — це передусім священна книга християн та іудеїв (Старий Заповіт). Проте ми розглядатимемо її на уроках української словесності як одну з найвидатніших пам'яток світової літератури.

Ця найстаріша книга світу, написання якої тривало з XII ст. до н. е. по II ст. н. е., містить твори різних жанрів: міфи, пророцтва, проповіді, повчання, історичні хроніки, ритуальні молитви, притчі, пісні (псалми) та ін. По суті це «божественна бібліотека», яка складається з різних як за формою, так і за змістом релігійних і світських творів, що сприймаються як окремі книги. До Старого Заповіту входить 50 книг¹, а до Нового — 27. Хто ж автор Біблії? Відомо, що написання цієї найстарішої у світі книги тривало багат століть, її творили представники шістдесяти поколінь — тож автор у Біблії не один. Дослідники нараховують понад сорок творців Біблії, серед них — люди різного соціального становища: вихований у знатній єгипетській сім'ї Мойсей, митник Матвій, цар Соломон, рибалка Петро та ін. Біблію писали в Азії, Африці та Європі трьома мовами — давньоєврейською, арамейською і грецькою. Єремія писав свої твори у в'язниці, Лука — під час подорожей, Мойсей — у пустелі, а деякі автори навіть під час воєнних походів. Започаткував Книгу Книг Мойсей, а завершили — апостоли Христа.

Як уже було зазначено, Біблія складається з двох частин — Старого й Нового Заповіту. Старий Заповіт містить:

- *літописно-розповідні книги* (Буття, Вихід, чотири книги «Царств», книга приповістей Соломонових та ін.);

- *художні книги* (твори Пророків, книга Іова, Псалтир, Пісня Пісень та ін.).

З літературного погляду найцікавіші епічні фрагменти Біблії, у яких розповідається про створення землі, неба, світла, тварин і перших людей — Адама і Єви (про вигнання їх із раю через гріхопадіння), про всесвітній потоп і Ноїв ковчег, про виведення Мойсеєм єврейського народу з єгипетської неволі.

¹ У православних — Старий Заповіт містить 50 книг, у протестантів — 39, у католиків — 47.

А. Дюрер. Адам і Єва

Новий Заповіт складається з:

- *Євангелій* (усього чотири — від святих Матвія, Марка, Луки та Іоанна);
- *історичного твору* («Дії святих апостолів»);
- *послання* (усього 21 послання апостолів та Апокаліпсис).

Книги Нового Заповіту розповідають про життя Ісуса Христа, про Його вчення і вчинені Ним чудеса, про Його смерть і воскресіння. Отже, в основі поділу Біблії на Старий і Новий Заповіт є народження Ісуса Христа.

Святе Письмо закінчується пророцтвом Апокаліпсиса, у якому описано передбачення й видіння, які відкрилися апостолові Іоанну Богослову, — кінець світу, що мав статися через занепад віри й падіння моралі.

Біблія (XII ст. до н. е. — II ст. н. е.)

Старий Заповіт (50 книг)

Новий Заповіт (27 книг)

Доречі...

Спроби перекласти Біблію українською мовою відомі ще з XVI ст. Повний переклад Святого Письма почали здійснювати письменник Пантелеймон Куліш із видатним ученим-фізиком Іваном Пулюєм, а завершив його Іван Нечуй-Левицький. Одним із кращих вважається також переклад Івана Огієнка.

Старий Заповіт

Погортаймо перші сторінки Біблії, які розпочинаються легендами, що, здавалося, були відомі нам завжди, ніби ми з ними народилися.

Легенди про створення світу, про перших людей Адама і Єву, про потоп на землі й Вавилонську вежу невеликі за обсягом, проте багаті своєю образністю. Лише кількома штрихами створюється кольорова рельєфна картина світу: «Сказав Бог: „Нехай на Землі виросте всіляка зелень: трава й дерева”».

І сталося так. І побачив Бог, що це добре. І був вечір, і був ранок: день третій».

П. Брейгель. Вавилонська вежа

Хоча легенди сприймаються як окремі завершені твори, проте всі вони пов'язані за змістом і події в них розвиваються в хронологічному порядку.

Своєрідною є мова біблійних творів. Святе Письмо творили різні автори, але деякі виражальні засоби можна визначити як типові для всієї книги. Характерною ознакою мови Біблії є вживання означень після означуваного слова (інверсія): *над птаством небесним, до мети своєї, день четвертий*. Здебільшого інверсовані означення використовують для підсилення урочистості, значущості, порівняйте: *«На шостий день Бог сказав і І був вечір, і був ранок: день шостий»*.

Біблійним творам властиве початкове *і* в реченнях (як частка, а не сполучник), наприклад: *«І промовив чоловік»* або: *«І скінчив Бог сьомого дня творити світ»*.

Автори Святого Письма досить часто використовують однорідні члени речення для нагнітання чи повноти зображуваного: *«Не робитимеш собі ніякого вирізьбленого кумира, ані подобини того, що вгорі, на небі, ні того, що внизу, на землі, ні того, що попід землею, у водах»*.

Мова Біблії також багата на антоніми, синоніми, старослов'янізми тощо.

Цар Давид

Художню цінність мають звертання до Бога у формі пісні, цей жанр релігійної лірики називається **псалмом**. Автором більшості псалмів вважають царя Давида (звідси й назва — Давидові псалми). Ці пісні-звертання за тематичними особливостями поділяються на *благальні*, у яких народ, який страждає від голоду чи війни, благає Бога про допомогу; *псалми-гімни*, що уславляють Бога; *псалми-подяки* за вислухані молитви та *історико-повчальні псалми*. Вони зібрані в Псалтирі — книзі Старого Заповіту. Переспіви біблійних псалмів наявні в поетичній спадщині Г. Сковороди й Т. Шевченка. Цей літературний жанр вигадаєте незабаром, коли вивчатимете творчість цих митців.

З великої літери, але без лапок пишуться назви культових книг: Біблія, Псалтир, Коран.

1. Синонімами до слова *Біблія* є всі подані нижче назви, **КРІМ**

- А** Книги Книг
- Б** Книги спасіння
- В** Євангелія
- Г** Одкровення

2. Установіть відповідність (легенда про створення світу)

Діяння

День творення

1 морські істоти, птахи, звірі	А день перший
2 суходіл серед вод, трава й дерева	Б день другий
3 людина	В день третій
4 небо	Г день четвертий
5 світло	Г день п'ятий
6 зірки й два світила	Д день шостий
	Е день сьомий

3. Установіть відповідність

Легенда

Уривок

1 створення світу	А Вода в річках замінилася на кров, а риби погинули
2 про перших людей Адама і Єву	Б Цього разу голуб повернувся, несучи в дзьобі щойно зірване оливкове листя
3 потоп на землі	В Зійдімо ж і змішаймо їхні мови, щоб вони не змогли зрозуміти одне одного
4 Вавилонська вежа	Г Не їжте від цього дерева й не торкайтеся його, бо помрете
5 про Мойсея	

4. Чому Біблію називають Книгою Книг?
5. Коли була написана Біблія? Назвіть імена кількох авторів Святого Письма. Хто ці люди?
6. З яких частин і творів яких жанрів складається Біблія?
7. Що символізує веселка в легенді про потоп на землі?
8. Чому Господа обурило спорудження людьми Вавилонської вежі в однойменній легенді?
9. Хто з українських і зарубіжних письменників і в яких творах використовував біблійні мотиви?
10. Яка з репродукцій картин на біблійну тематику найкраще передає, на вашу думку, фрагмент одного із сюжетів Святого Письма? Обґрунтуйте свою відповідь.

11. Проведіть невелике мовне дослідження однієї з легенд П'ятикнижжя Мойсея: скориставшись матеріалом поданої вище статті, укажіть найхарактерніші мовні особливості й випишіть по два-три приклади до кожної з них.

12. Напишіть невеликий роздум (п'ять–сім речень) на тему: «Чому саме Біблія є однією з найвідоміших у світі книг?»

Завдання додому

Скориставшись додатковою літературою або матеріалами мережі Інтернет, підготувати невелике письмове повідомлення (п'ять–сім речень) про Мойсея за таким планом:

1. Хто такий Мойсей?
2. Чим уславилася ця людина?
3. Хто з українських письменників і в яких творах використав образ Мойсея?

Новий Заповіт

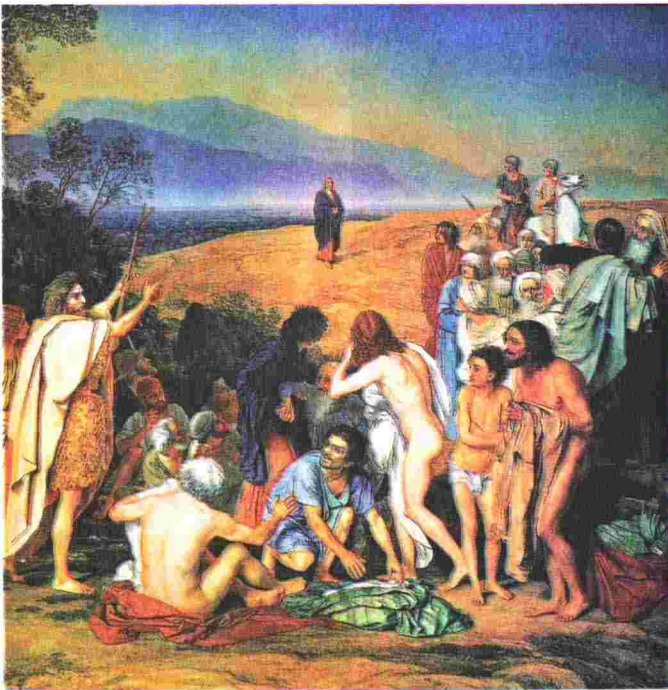
Як уже мовилося, **Новий Заповіт** складається з чотирьох *Євангелій*. **Євангеліє** (від грец. Ευαγγέλιον — добра звістка) — це християнські твори-оповіді про життя, смерть і воскресіння Ісуса Христа; долю апостолів і перших християн. Євангелії написані Матвієм, Марком, Лукою та Іоанном, учнями Ісуса Христа. Їх називають апостолами, що в перекладі з грецької означає *посланець*. Особливо цікаві з літературного погляду притчі з Євангелія від святого Луки, адже саме їх найчастіше використовували у своїй творчості українські й зарубіжні митці. Спочатку пригадаймо, що таке притча як літературний жанр.

Притча — це повчальне алегоричне оповідання філософсько-етичного змісту (пригадайте притчові твори, які ви читали раніше: «Казка про яян» Е. Андіївської, повість «Планетник» Б. Харчука). Притча розкриває важливі етичні, естетичні й філософські настанови, має символічний підтекст. Сутність притчі зводиться до відповіді на запитання, що потрібно робити за певних обставин. Цей літературний жанр ґрунтується на побутовому сюжеті, який має символічне, узагальнювальне значення. Сюжет притчі має позачасовий, наднаціональний і вселюдський характер.

Притча про блудного сина — один із найвідоміших біблійних творів цього жанру. Вона написана дохідливо й лаконічно. При вдумливому прочитанні притчі привертають увагу чотири сюжети: боговідступництво як наслідок гріха; покаєння; невичерпна любов Бога Отця; розрахована й «розважлива» любов старшого брата. На прикладі цієї притчі Господь розкрив нам таємницю безкінечної любові Бога до свого творіння, усепрощаючої любові батьків до своїх дітей.

Не менш відома **Притча про сіяча**. Вона складається з оповідної частини й тлумачення, у якому розкривається символічне значення зерна і ґрунту, у який його сіють. Зерно — «Слово Боже», а ґрунт — це «людське серце», тобто свідомість людини, і саме від рівня свідомості залежить: чи потрапить зерно в кам'янистий ґрунт, чи в «добру землю». Під час читання притчі кожен замислюється, ким він є, до якої категорії належить. Отже, притча має дидактичний¹ характер.

На всіх етапах розвитку літератури й образотворчого мистецтва майстри слова й пензля постійно зверталися до сюжетів і мотивів Святого Письма, використовували його образи в літературі й образотворчому мистецтві. До таких творів належить поема «Мойсей» І. Франка, «Давидові псалми» Т. Шевченка, драма «Одержима» Лесі Українки, роман «Майстер і Маргарита» М. Булгакова, роман «Собор Паризької Богоматері» В. Гюго тощо. Тарас Шевченко, перебуваючи в засланні, написав живописну серію «Притча про блудного сина», відома також на цю тему картина Рембрандта.

О. Іванов. Явлення Христа народу. Фрагмент

¹ *Дидакти́чний* — повчальний, наставницький.

*Мікеланджело.
Страшний суд*

*Рафаель.
Сикстинська Мадонна*

*Рембрандт.
Повернення блудного сина*

*Т. Шевченко.
Повернення блудного сина*

До скарбниці світових шедеврів живопису належать «Сикстинська Мадонна» Рафаеля, «Вавилонська вежа» П. Брейгеля, «Страшний суд» Мікеланджело, «Таємна вечеря» Леонардо да Вінчі та ін.

Зуважте

Багато висловів Святого Письма стали крилатими, до них належать такі: *всесвітній потоп; Ноїв ковчег; вавилонське стовпотворіння; Содом і Гоморра; неопалима купина; манна небесна; козел відпущення; око за око, зуб за зуб; притча во язицех; посипати голову попелом; берегти, як зіницю ока; повертатися*

на круги своя; час збирати каміння; Хома невіруючий; не знає ліва рука, що робить правиця; не кидайте бісеру перед свинями; не суди — і тебе не осудять; хто має вуха, нехай слухає; вилікуй себе сам; легше верблюдові пройти крізь голчане вушко, ніж багатому увійти в Царство Небесне; поцілунок Іуди; хто взяв меч, від меча й загине; не од світу цього; умивати руки; нести свій хрест; таємне стане явним; немає пророка у вітчизні своїй; блудний син; камінь спотикання; хто не працює, той не їсть; альфа й омега; Страшний суд.

1. До Нового Заповіту належать усі названі твори, **КРІМ**
 - А** Євангелія від Матвія
 - Б** Апокаліпсиса
 - В** П'ятикнижжя Мойсея
 - Г** послань апостолів
2. У Євангеліях від Матвія, Марка, Луки та Іоанна йдеться про всі названі події, **КРІМ** такої
 - А** життя й смерть Ісуса Христа
 - Б** воскресіння Христа
 - В** доля апостолів і перших християн
 - Г** виведення Мойсеєм євреїв з Єгипту
3. Притча — це
 - А** невеликий, здебільшого віршований повчально-гумористичний твір алегоричного змісту
 - Б** невеликий, здебільшого віршований сатиричний твір алегоричного змісту
 - В** переважно прозовий алегоричний твір із чітко висловленою мораллю
 - Г** інакомовлення, у якому через конкретний художній образ розкривається абстрактне судження, уявлення, поняття

4. За яким принципом Біблію розділено на Старий і Новий Заповіт?
5. Що таке *Євангеліє*? Кого з авторів цього жанру ви знаєте?
6. Чим притча подібна до байки?
7. Прокоментуйте такі слова з Притчі про блудного сина: «...*брат твій був мертвий — і ожив, був пропав — і знайшовся!*»
8. Як характеризують старшого сина його слова, звернені до батька?
9. Розкрийте символічне значення зерна й ґрунту з Притчі про сіяча.
10. Кого уособлює сіяч? Обґрунтуйте свою думку.

11. Поміркуйте, чому назви культових книг пишуться з великої літери, але без лапок.
12. Розгляньте твори живопису на біблійну тематику. Який із них вас найбільше вразив і чим саме?

Завдання додому

1. З'ясувати значення крилатих висловів біблійного походження, що подані в рубриці **Зуважте**.
2. Вивчити напам'ять 10 заповідей Господа.

Одним із перших перекладів книг Святого Письма староукраїнською мовою є Пересопницьке Євангеліє — визначна пам'ятка XVI ст. Ця книга багато орнаментована різнокольоровими високохудожніми мініатюрами із

золотом, заставками, ініціалами з українськими мотивами. Вага Пересопницького Євангелія — 9 кг 300 г, воно складається з 482 аркушів. В Україні стало традицією під час присяги Президента на вірність народові України поряд із Конституцією України й Актом проголошення незалежності України класти Пересопницьке Євангеліє як найдорожчу духовну святиню.

ОРИГІНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА КНЯЖОЇ РУСИ-УКРАЇНИ. ЛІТОПИСИ ЯК ІСТОРИКО-ХУДОЖНІ ТВОРИ

«Повість минулих літ»

Література Руси-України, пройшовши період використання її перекладу релігійних книг, збагачувалася й оригінальними творами, стаючи на самостійний шлях розвитку. Найдавнішими пам'ятками оригінальної світської літератури Київської Русі є літописи. **Літопис** — це хронологічний опис важливих історичних подій у часи Київської Русі й козацтва. Автор був очевидцем подій або міг дізнатися про них із письмових джерел, почути від когось. Розповідь у літописі, як правило, починалася словами: «В літо...» — саме від цих слів жанр і дістав свою назву.

«Повість минулих літ» — це перший літопис, який дійшов до нас, його ще називають «Початковим літописом». До речі, саме він

проливає світло на історію нашого народу від найдавніших часів і до днів життя Нестора Літописця — автора цього твору.

Хто такий Нестор Літописець?

Нестор походив, мабуть, з багатой родини, адже він був дуже освіченою людиною (добрю освіту в той час могли здобути лише заможні люди). У сімнадцятирічному віці його прийняли до Києво-Печерського монастиря — найбільшого культурно-освітнього й політичного центру Київської Русі. Цей монастир (сьогодні — лавра¹) відомий як центр перекладів і переписування книг, саме тут писали житія святих, тож, імовірно, що Нестор став ченцем, аби займатися улюбленою справою. Дослідники знайшли в монастирській бібліотеці опис зовнішності Нестора: «Подобою сивий, борода не роздвоювалася, на плечах клобук², у правій руці перо, а в лівій — чотки...» Установлено, що літопис має кількох авторів, але відомо, що саме Нестор упорядкував його, ведучи розповідь до 1113 р., і художньо довершив.

Л. Тарасевич.

Нестор Літописець. Гравюра

Нам, читачам ХХІ ст., цікаво дізнатися, *про що йдеться в одному з найдавніших оригінальних творів нашого народу*. Як уже зазначалося, розповідь у творі ведеться з найдавніших часів, від Ноя. Автор вважає, що саме від його нащадків, Сима, Хама та Яфета, утворилися народи. «Слов'янське плем'я єдине, і мова в нього одна, — пише літописець, — а назва “Русь” походить від варягів». Отже, якщо наші предки за походженням від Яфета, то це означає, що вони нащадки нашої цивілізації. Далі мовиться про історію розселення слов'ян, зокрема східних, про їхні звичаї, мову. Літопис розповідає нам про початок створення української держави, про перших наших князів.

Цікавою є легенда про заснування Києва: апостол Андрій Первозваний під час подорожі по Дніпру пророкував, що на прибережних пагорбах постане місто: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать Божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог».

¹ *Лавра* — великий православний чоловічий монастир.

² *Клобук* — високий головний убір циліндричної форми із покривалом, що його носять православні ченці.

Пам'ятник княгині Ользі
в м. Києві

Докладно автор розповідає про походи київських князів, про Олега та його похід на столицю Візантії Царгород (сучасний Стамбул), на ворота якого він повісив свій щит на знак перемоги.

Одним із найвідоміших фрагментів «Повісті минулих літ», який пізніше взято за основу сюжетів багатьох літературних творів, є розповідь про войовничого Святослава, який не знав страху й ніколи не відступав перед ворогом. Його вислів «Іду на ви!» став афоризмом, ці слова князь промовляв, коли мав намір боротися з ворогом. Відомими також стали

слова Святослава, які він виголосив перед нерівним боєм зі стотисячним грецьким військом: *«Не осоромимо землі Руської, ляжемо тут кістьми: мертві бо сорому не мають, а якщо побіжимо, то сором матимемо; станемо ж кріпко, я перед вами піду; якщо моя голова ляже, то дбайте самі про себе»*.

З-поміж найвідоміших сюжетів літопису радимо прочитати такі: про загибель Ігоря, про помсту княгині Ольги древлянам, про вбивство Бориса й Гліба їхнім братом Святополком.

Захоплення героїчним минулим Київської Русі й глибокий сум з приводу княжих міжусобиць і лиха, заподіяного ординцями, — провідні мотиви літопису.

Оригінал «Повісті минулих літ» не зберігся, текст літопису дійшов до нас у двох списках¹ — Лаврентіївському² та Іпатіївському³.

«Повість минулих літ» — це не лише своєрідний підручник історії, а й скарбниця поетичних і епічних сказань, байок, оповідань. Оповідь у літописі ведеться то спокійним, то драматичним тоном, який іноді переривається надзвичайно емоційними сплесками. У мові літопису чимало порівнянь (*стріли летять, як дощ; князь Святослав ходив легко, як барс*), стійких сполук слів (*втирати*

¹ *Список* — рукописна копія чого-небудь.

² *Лаврентіївський* — ця назва походить від імені ченця Лаврентія, який у 1337 р. переписав «Повість минулих літ» за дорученням суздальсько-нижегородського князя.

³ *Іпатіївський (Іпатський)* — ця назва походить від Іпатського монастиря, що біля міста Костроми (нині — Російська Федерація), де було знайдено список «Повісті минулих літ».

сльози, зломити спис), народних приказок (*смерть спільна всім, мертві сорому не мають*). Мова твору — жива, образна, поетична, хоча й неоднорідна: у текстах наявні й старослов'янізми, і народно-розмовні елементи.

За зразками «Повісті минулих літ» склалися *Київський* (про події XII ст.) і *Галицько-Волинський літописи* (про події XIII ст.). У сукупності три літописи називають «*Літописом руським*» — великою книгою про події часів Київської Русі у світовому контексті до XIII ст.

«ЛІТОПИС РУСЬКИЙ»		
«Повість минулих літ» від початку світу до 1113 р.	Київський літопис 1118–1200 рр.	Галицько-Волинський літопис 1201–1292 рр.

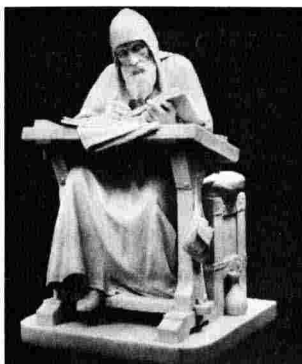
Ім'я Нестора Літописця в наукових розвідках має кілька варіантів написання, найпоширенішими є два: Нестор Літописець (тут другий компонент сприймається як частина імені — пор.: Ярослав Мудрий) і Нестор-літописець (тут друга частина виконує роль прикладки, яка вказує на рід діяльності).

Виникнення Києво-Печерського монастиря

Виникнення Києво-Печерського монастиря було обумовлене політичними, економічними й культурними наслідками хрещення Київської Русі в 988–989 рр.

«Повість минулих літ» розповідає, що подвижник Антоній, повернувшись до Києва із Святого Афону, довго ходив по монастирях рідної землі, проте не знайшов для своєї душі гідного місця, тому й вирішив усамітнитися в давній печері, що недалеко від княжого села Берестове. Нестор Літописець писав: «Прийшов він на пагорб і возлюбив місце це і став жити тут, молитися Богу». Чутка про аскетичний¹ спосіб життя ченця в печері швидко поширилася

¹ Аскетизм — надзвичайна стриманість, відмовлення від життєвих благ.

М. Антокольський.
Нестор Літописець.
Скульптура

київськими землями. До нього почали приєднуватися однодумці, яких Антоній постригав у ченці. Він став їхнім духовним отцем. Коли кількість братії досягла дванадцяти осіб, Антоній поставив ігуменом Варлама, а сам переселився на сусідній пагорб, викопавши в ньому нову печеру. Так виникли печери, які пізніше назвали Ближніми й Дальніми.

Коли число братії досягло ста осіб, князь Ізяслав на прохання Антонія подавав ченцям гору над печерами. Згодом тут було збудовано першу дерев'яну церкву. Із цього часу ченці активно розбудовують наземну частину монастиря й майже

всі переселяються в келії, а печери перетворюються на місце поховання. Життя засновників Києво-Печерського монастиря сприймалося як моральний подвиг, адже вони відвернулися від мирських спокус. Цим монахи здобули прихильність і від влади: князі й бояри підтримували їх, дарували їм землю з підданими селянами, угіддя, срібло й золото.

У монастирі розвивається образотворче мистецтво, зокрема іконопис, медицина. Відомо, що саме тут було збудовано першу лікарню в Київській Русі. Печерський монастир став також центром підготовки православного духовництва.

Доречі...

Нестор Літописець канонізований¹ православною церквою, його тіло знаходиться в Києво-Печерській лаврі.

Нині моці літописця відкриті для відвідувачів. У підземних лабіринтах цього монастиря покоїться 123 нетлінних тіла святих, яким майже тисяча років. Їх порівнюють із муміями єгипетських пірамід, тому й не дивно, що київський монастир став місцем паломництва людей з усього світу.

1. Установіть хронологічну послідовність подій у «Повісті минулих літ»

- А** помста княгині Ольги древлянам
- Б** розселення східних слов'ян
- В** похід Олега на столицю Візантії
- Г** пророкування Андрія Первозваного про заснування Києва

¹ Канонізований — занесений до числа святих.

2. У «Повісті минулих літ» наявні всі названі оповіді (легенди),

КРІМ

- А** убивства Бориса й Гліба їхнім братом Святополком
- Б** діяльності князя Данила Галицького
- В** походження слов'ян від Ноєвого сина Яфета
- Г** княжих міжусобиць

3. «*Иду на вы!*» — цей вислів належить князеві

- А** Святославу
- Б** Олегу
- В** Ігорю
- Г** Святополку

4. Прокоментуйте рядки з вірша В. Голобородька «Наша мова»:

кожне слово
нашої мови
записане у Літописі
тож хай знають вороги
якими словами
на самоті мовчимо

- 5. Назвіть провідні мотиви «Повісті минулих літ».
- 6. Що в розповіді про виникнення Києво-Печерського монастиря вас найбільше вразило?
- 7. Яку роль відігравав Києво-Печерський монастир у княжу добу?
- 8. Доведіть, що літопис Нестора є як історичною, так і художньою пам'яткою.
- 9. Прокоментуйте слова Святослава: *«Не осоромимо землі Руської, ляжемо тут кістьми: мертві-бо сорому не мають, а якщо побіжимо, то сором матимемо; станемо ж кріпко, я перед вами піду; якщо моя голова ляже, то дбайте самі про себе»*.
- 10. Яку роль в історії України відіграла «Повість минулих літ»?

- 11. Розгляньте гравюру Л. Тарасевича «Нестор Літописець» й однойменну скульптуру М. Антокольського. Який твір мистецтва, на вашу думку, глибше передає колорит епохи й характер ченця? Аргументуйте свою відповідь.
- 12. Який варіант написання імені автора «Повісті минулих літ» ви вважаєте логічнішим і чому саме?

Завдання додому

- 1. У спеціальній літературі або мережі Інтернет знайти відомості про Києво-Печерську лавру як духовний, культурний і освітній центр Київської Русі й підготувати усне повідомлення.
- 2. Письмово охарактеризувати мовні особливості «Повісті минулих літ» (п'ять–сім ознак).

Києво-Печерський патерик¹

Ще однією визначною оригінальною пам'яткою давньоукраїнської писемності є **Києво-Печерський патерик**. Ця книга належить до житійних, тобто до творів про життя осіб, яких церква оголосила святими.

До патерика ввійшли твори, присвячені історії Києво-Печерського монастиря, його ченцям, подвижникам і святым. Автори цієї пам'ятки намагалися показати читачеві всю велич духовних устремлінь своїх персонажів, їхню смиренність і жертвенність, боротьбу з підступними темними силами.

Л. Тарасевич. Єрмія
Прозорливий. Гравюра

Коли був написаний Києво-Печерський патерик і про що він?

Написання основного тексту пам'ятки вчені датують другою половиною XI — першою половиною XIII ст. Воно тісно пов'язане із становленням давньоукраїнського літописання, вітчизняними оповіданнями про життя ченців, яких церква оголосила святими, а також із сюжетними мотивами з іноземних патериків. За основу твору взято листування між ченцем Києво-Печерського монастиря Полікарпом і володимиро-суздальським єпископом Симоном. Полікарп скаржиться своєму другові Симону, що в монастирі принижують

і зневажають його талант. У відповідь Симон наводить кілька оповідей із життя печерських ченців, які стали святими завдяки аскетизму, смиренності й постійній праці, чим і вражає Полікарпа, який згодом доповнює листування низкою інших оповідей.

Одним із найцікавіших у Києво-Печерському патерику є оповідання **«Про Прохора-чорноризця, котрий молитвою з лободи робив хліб, а з попелу сіль»**. У ньому автор повідав на історію чоловіка, який прийшов із Смоленська до Києва й постригся в ченці, ігумен монастиря назвав його Прохором. Той віддав себе служінню Богові, вів аскетичний спосіб життя, відмовившись навіть від хліба. Харчувався лише лободою, яку збирав і заготовляв на цілий рік. «Бачачи ж терплячість і велику повстримність, Бог перетворив йому гіркоту на солодкість». Коли настав великий голод, Прохір наділяв хлібнами з лободи неімущих. Потім у складний час для Києва

¹ *Патерик* — збірка, що містить життя святих отців (звичайно, монахів якого-небудь монастиря).

Прохір почав роздавати попіл нужденним, у руках яких після молитви він перетворювався на чисту сіль. Це викликало заздрість у торговців сіллю, які хотіли в цей важкий для держави час нажити багатство. Тож вони поскаржилися Святополкові. Князь намагався догодити торговцям, аби припинити їхні ремствування і розбагатити самому. Він наказав відібрати сіль у Прохора, але коли йому привезли її, то сіль перетворилася на попіл. Уражений, князь засромився скосного й покався.

Художні особливості оповідання «Про Прохора-чорноризця...» типові також для релігійних творів княжої доби:

- широке використання релігійної лексики («Бог, Отець, Господь, ігумен, євангельський, проскурка»);
- повторення службових слів («І заготовляв він собі її на рік... І так усе життя своє вдовольнявся... І прозвали його Лободником...»);
- широке використання тропів, особливо порівнянь, символів, епітетів (солодкий, наче мед; гіркий, мов полин; хліб, сіль; преславні чудеса, небесні птахи);
- інверсії («На неораній землі хліб несіяний був йому»);
- урочистий тон мовлення.

«Житіє Феодосія Печерського» й «Житіє Антонія Печерського» розкривають біографічні факти засновників Києво-Печерського монастиря, а також цінні відомості про побут, вірування й політичну ситуацію в Київській Русі.

Києво-Печерський патерик відіграв велику роль у розвитку українського мистецтва. Упродовж століть він зазнавав доповнень і переробок. На основі сюжетів цієї книги сформувалася багата іконописна традиція, а цикли видань Патерика стали етапними віхами в розвитку української графіки. В «Історії української літератури» М. Грушевський зауважив: «Не “Слово о полку Ігоревім”, не “Закон і благодать”, не літопис, а Патерик став тим вічно відновлюваним,

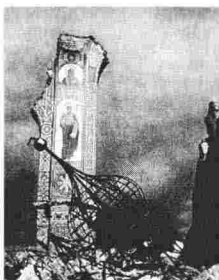

Малюнки учнів Києво-Лаврської іконописної майстерні

поширюваним, а з початком нашого друкарства — неустанно пере-
друковуваним твором старого нашого письменства, “золотою кни-
гою” українського письменного люду».

Доречі...

Києво-Печерський патерик містить легенди й оповідання про будівництво нашої святині — Успенського собору Києво-Печерської лаври. Цей храм по-варварськи був зруйнований у роки Другої світової війни, як і багато інших українських свя-
тинь у період тоталітарного режиму. Саме такі пам'ятки, як Патерик, несуть у вічність нашу історію й духовність.

Успенський собор у XVII ст., під час Другої світової війни
і теперішній вигляд

1. Києво-Печерський патерик належить до літератури
А світської
Б житійної
В літописної
Г юридичної
2. Формування основного тексту Києво-Печерського патерика пов'язане з усіма названими впливами, **КРИМ**
А становлення давньоукраїнського літописання
Б оригінальних житій
В сюжетних мотивів іноземних патериків
Г усної народнопоетичної традиції
3. Слова «Я на своїх плечах внесу тебе в печеру» належать
А блаженному Прохору
Б князеві Святополку
В ігуменові Іоанну
Г Антонію Печерському

4. Що таке *житіє* як літературний жанр? Які ви знаєте житія?
5. Коли було сформовано основну частину Києво-Печерського патерика?

6. Перекажіть зміст оповідання «Про Прохора-чорноризця...».
 7. У чому виявляються притчові ознаки оповідання? Аргументуйте свою відповідь.
 8. Чого навчає сучасного читача оповідання «Про Прохора-чорноризця...»?
 9. У формуванні й становленні яких видів мистецтва важливу роль відіграв Києво-Печерський патерик?
 10. Яку роль в історії, культурі й духовності нашого народу відіграє Патерик?
- 11. Знайдіть і выпишіть з оповідання «Про Прохора-чорноризця...» по два-три приклади художніх засобів (символи, порівняння, епітети, метафори).
12. Уважно розгляньте малюнки учнів Києво-Лаврської іконописної майстерні й прокоментуйте їх.

Завдання додому

У спеціальній літературі або в мережі Інтернет знайти життє одного із засновників Києво-Печерського монастиря (Антонія або Феодосія), прочитати цікавий епізод з його біографії і підготувати невелике повідомлення про ченця.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА РЕНЕСАНСУ І БАРОКО

У XIV–XV ст. українські землі були спустошені турецькими й татарськими ордами, унаслідок чого ослаблена країна була поділена сусідами: Галичину захопили поляки, Закарпаття — угорці. Для захисту своїх земель наш народ створив збройні сили — козацтво, яке прославалося на всю Європу, адже захистило від турків і татар слов'янські землі.

У середині XVII ст. український народ постав проти феодального гніту. На чолі з Богданом Хмельницьким українське військо розгромило польських магнатів. Проте приєднанням до Росії (Переяславська рада 1654 р.) Україна приречена себе на століття кріпацтва, русифікації й повної втрати державності.

Незважаючи на складні умови, українці й далі творили свою культуру, науку й освіту.

Братства. Наприкінці XVI ст. в Україні виникають численні громадсько-політичні й освітні організації, відомі як братства. Братські товариства засновувалися, як правило, при православних церквах. Отже, до певної міри вони були й релігійними організаціями,

хоча їхня діяльність уважалася здебільшого світською. До братств належали переважно купці, ремісники й простолюди. Ці організації мали свій суд, скарбницю, вони засновували школи й друкарні, а деякі опікувалися хворими й нужденними, будували лікарні й притулки для бідних. Важливі питання братчики обговорювали на загальних зборах, де обирали чотирьох старших братів, які керували братством до наступних виборів. В Україні найстарішим є *Львівське Успенське братство*, яке в 1585 р. організувало школу, де навчалися й викладали відомі діячі культури (Памво Беринда, Йов Борецький, Кирило Транквіліон-Ставровецький). Важливу роль у громадському житті відігравали братства, що виникли в Дрогобичі, Києві, Луцьку, Перемишлі. До *Київського братства* вступив гетьман Петро Сагайдачний разом із Військом Запорозьким.

Освіта. Заснуванням шкіл в Україні уславився князь Костянтин Острозький, який створив кілька шкіл на Волині, з-поміж яких найвідоміша — Острозька академія. У ній викладали філософію, богослов'я, математику, астрономію, церковнослов'янську, грецьку, латинську й польську мови; лекції читали як українські вчені, так і іноземні (здебільшого поляки й греки). Найголовнішою пам'яткою Острозької академії є видання повної слов'янської Біблії 1581 р., текст якої з невеликими змінами, унесеними в XVIII ст., і досі використовується в православних церквах. Найбільше над виданням Біблії працював ректор академії Герасим Смотрицький, видатний філолог і богослов.

Серед усіх братських шкіл найбільше значення мала Київська, заснована в 1632 р. в статусі колегії. Нею опікувався митрополит Петро Могила, після смерті якого заклад було перейменовано на його честь. У Києво-Могилянському колегіумі (з початку XVIII ст. — академія) викладання велося латиною, загальноприйнятою мовою в тогочасній

Європі. Отже, студенти цього закладу мали безпосередній доступ до досягнень європейської науки й мистецтва. Саме Києво-Могилянська академія, перша вища школа східних слов'ян, дала світові філософа й письменника Григорія Сковороду, ученого Михайла Ломоносова, композиторів Максима Березовського й Дмитра Бортнянського, архітектора Івана Григоровича-Барського, державних і військових діячів Семена Палія та Івана Мазепу.

У XVII ст. подібні заклади виникають у Переяславі, Чернігові, Харкові, 1661 р. у Львові відкривається університет. Про висо-

Петро Могила

кий рівень освіти в Україні залишив спогад сирійський мандрівник Павло Алепський, приємно здивований чудовою рисою українців: «Усі вони, за винятком небагатих, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати... У землі козаків усі діти вміють читати, навіть сироти».

Книгодрукування. У XV ст. в Україні розквітає книгодрукування. Засновником українського друкарства став *Святополк Фіоль*, який у 1491 р. видав дві книжки слов'янською мовою для потреб українців (ці книжки — *Октоїх* і *Часослов* — були опубліковані в Кракові). Працю Фіоля продовжив *Франциск Скорина*, який на початку XVI ст. в Празі видрукував двадцять три книжки в перекладі на тодішню українсько-білоруську мову (у той час Україна й Білорусь були пов'язані державною належністю до Великого князівства Литовського, тісними культурними відносинами й спільністю книжної мови). У другій половині XVI ст. друкарні виникають по всіх українських землях — у Львові, Острозі, Перемишлі, Луцьку, Житомирі, Чернігові, Почаєві та інших містах. Найбільшою українською книговидавничою установою в той час була друкарня Києво-Печерської лаври, яка за перші п'ятнадцять років свого існування надрукувала сорок книжок, з-поміж яких значну частину становили монументальні видання на п'ятсот-тисячу п'ятсот сторінок. Розвиткові нашого книговидавництва сприяв славетний *Іван Федоров*, який у 1574 р. надрукував у Львові «Буквар» і «Апостол», а ще через сім років в Острозі — Біблію.

Ренесанс і бароко. У XIV–XV ст. у Європі починається **Ренесанс** (від латин. *renascor* — відроджуюсь) — епоха Відродження західноєвропейського мистецтва й літератури, що прийшла на зміну епосі Середньовіччя. Основною рисою Ренесансу є повернення в мистецтві до античних зразків, проникнення

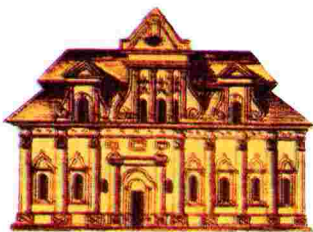
Києво-Могилянська академія

Видавничий герб Івана Федорова

Біблія, надрукована І. Федоровим

Друкарня
Києво-Печерської лаври

науки в закони світобудови. У цей час у літературі панує латинська мова, повертається античний ідеал краси, особлива увага звертається на цінність людської особистості, звільнення її від середньовічних догм. Ренесанс спочатку виник в Італії, значно пізніше поширився в інших європейських країнах. До України Ренесанс дійшов із запізненням. У нашій культурі він не охопив усіх видів мистецтва, а існував у XVI ст. як окрема естетична течія, яка в першій половині XVII ст. злилася з українським бароко. Найскладніша проблема для кожного періоду — вироблення власного літературного стилю — так і не була розв'язана. Найвідомішим представником українського літературного ренесансу є *Павло Русин*, який писав латиною (відома його поетична збірка «Пісні Павла Русина з Кросна», яка побачила світ 1509 р. у Відні).

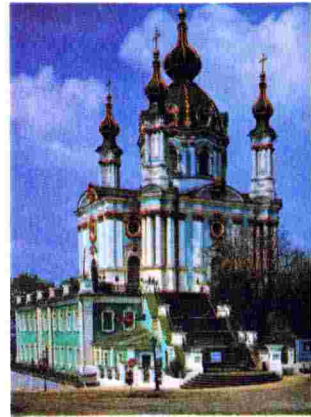

Назву доби Ренесанс пишуть з великої літери, а назву стилю — з малої (пор.: *доба Ренесансу, епоха Відродження; твір, написаний у стилі ренесансу, ренесансна архітектура*).

Бароко (від *італ.* *barocco* — вибагливий, химерний) — це стиль у європейському мистецтві (XVI ст.), що прийшов на зміну ренесансу. Бароко притаманні урочистість, пишність, складність, динамічність композиції, мінливість. Літературі бароко властиве поєднання релігійних і світських мотивів, образів, тяжіння до різноманітних контрастів, метафоричності й алегоричності, прагнення вразити читача. Цей стиль особливо проявився в літературі й архітектурі нашої країни (наприкінці XVII–XVIII ст.) і набув назви *українське бароко* (а ще *козацьке бароко* — у красному письменстві). Найяскравішими представниками літературного бароко є Іван Величковський і Лазар Баранович — у поезії, Самійло Величко — у літописанні, Феофан Прокопович — у драматургії. Помітні елементи бароко в полемічній творчості Івана Вишенського, про якого йтиметься згодом.

Потрібно згадати й про архітектуру бароко, адже вона представлена сьогодні багатьма зразками в Києві, Львові, Харкові, Новгороді-Сіверському, Глухові, Лубнах та інших містах і так само цікава, як і література цього стилю. Архітектурі бароко притаманні вираз-

ність, яскравість, контрастність, велика увага тут приділяється декоративним прикрасам, формам заломів стін і вікон. Передусім у барокові шати вдягалися великі міські храми. Велике значення надавалося й інтер'єру барокового храму, який ніби пристосовувався до людини, догоджав її духовним помислам. Яскравими зразками барокової архітектури в Україні є брама Заборовського (колишній головний вхід до будинку київського митрополита на території Софійського собору в Києві; архітектор Й.-Т. Шедель); будівлі Києво-Печерської лаври (архітектор С. Ковнір); собор Святого Юра у Львові (архітектор Б. Меретин); Андріївська церква й Маріїнський палац у Києві (архітектор В. Растреллі). Усі названі архітектурні об'єкти є шедеврами світового значення, а більшість із них перебуває під охороною ЮНЕСКО.

Андріївська церква

Хронологія	Риси літературного стилю	Представники
Ренесанс		
<p>XIV — початок XVII ст.</p> 	<ul style="list-style-type: none"> • повернення до зразків античного мистецтва (ідеалом стає краса форми); • увага до особистості, її внутрішнього світу, до життя простих людей; • поширення гуманістичних, волелюбних ідей; • заперечення середньовічних традицій 	<p>Павло Русин, Себастьян Кльонович, Петро Скарга</p>
Бароко		
<p>кінець XVII—XVIII ст.</p> 	<ul style="list-style-type: none"> • повернення уваги до Бога як до вершини досконалості; • поєднання краси духовної й фізичної, зовнішньої та внутрішньої; • бачення світу через контрасти й суперечності; • перенасичення художніми засобами (метафори, гіперболи, порівняння, антитези, алегорії тощо); • урочистість, мальовничість, пишна декоративність, динамічність композиції 	<p>Іван Величковський, Григорій Грабянка, Григорій Сковорода, Феофан Прокопович; елементи бароко у творах Івана Вишенського</p>

Іван Вишенський

Помітною постаттю в літературі наприкінці XVI — на початку XVII ст. є **Іван Вишенський** (близько 1550–1621), про якого ви дізналися з однойменної поеми Івана Франка. Про життя цього письменника знаємо дуже мало. Він народився під Дрогобичем, недалеко від Львова. Точні дати народження й смерті невідомі, про те, ким були його батьки, як минало дитинство і де він здобув освіту, відомостей немає.

У зрілому віці Іван Вишенський жив у містах Волині, Галичини й Поділля. Десь у тридцять п'ять років він переїхав на святу гору Афон, що в Греції, і вів аскетичний спосіб життя. Звідси Іван Вишенський надсилав в Україну послання, у яких виступав проти покатоличення й ополячення України, переконливо заявляючи, що український народ ніколи не скориться кривавим гнобителям. На Афоні письменник прожив понад сорок років: мешкав у кількох монастирях, потім осів у скиті — невеликому житлі ченців-самітників, розташованому віддалік від основних монастирських будівель. Заховавшись від усього світу, він дав обітницю мовчання, проте не дотримався її: відчувши тугу за рідною землею й зваживши на заклики українських братств, Іван Вишенський у 1604 р. прибуває в Україну. Проживши два роки у Львові та інших містах, він повертається на Афон. Тут він наказав замурувати себе в кам'яній печері. У молитвах і роздумах приблизно в сімдесятирічному віці Іван Вишенський помер.

До нас дійшло шістнадцять творів письменника, здебільшого це послання. Що це за жанр? **Послання** — це віршований або прозовий твір, написаний у формі листа чи звертання до однієї чи кількох осіб. **«Послання до єпископів»** — це єдиний твір, який був надрукований за життя автора, він вважається кращим зразком *української полемічної літератури*. Полемічні твори були спрямовані проти Брестської унії 1596 р. і вищого православного духовництва, яке зрадило віру.

Унія несла нашому народові посилення соціально-політичного гніту з боку Польщі. На захист національно-релігійної належності стали українські письменники тієї доби: Герасим Смотрицький і його син Мелетій, Іван Вишенський, Захарія Копистенський, Петро Могила. Основою полеміки між католиками й православними були релігійні розходження, але її учасники порушували й важливі соціально-етичні питання.

У «Посланні до єпископів» І. Вишенський з гострою сатирою викриває моральну ницість єпископів, які зображені жадібними й жорстокими феодалами. Саме в цьому посланні особливо помітні

барокові елементи, зокрема в мові твору, це — нагромадження паралелізмів, сміливі антитези, неймовірне скупчення формальних прикрас. Специфічною рисою мови письменника є творення неологізмів (індивідуально-авторських слів): *«Ти ще єси... кровойд, м'ясоїд, волоїд, скотойд, звіройд, свинойд... , ще єси периноспал, подушкоспал, ще єси тілоугодник... перцелюбитель, шафранолюбитель...»*

Іван Вишенський уперше в українській літературі так сміливо виступив на захист простолюду.

Доречі...

Братства по Україні існували не лише в містах, а й у селах. У діяльності братств відзначалися не тільки чоловіки, а й жінки. Високоосвічена киянка Лисавета Гулевичівна заснувала Київське братство, згуртувавши навколо нього кращих письменників того часу, її діяльність високо цінував і підтримував гетьман Петро Сагайдачний. Благородство й гуманізм звучать у таких її словах: *«Хіба наші люди вміють лише наймитувати, гнути спину та битися на шаблях і веслувати на чужих галерах? А хіба піїтика, філософія, риторика, граматики, геометрія не доступна українцям?»*

1. Ознаками літератури доби Ренесансу є всі названі, **КРИМ**

- ☒ А уваги до особистості, її внутрішнього світу
- ☒ Б заперечення середньовічних традицій
- ☒ В повернення до зразків античного мистецтва
- ☒ Г урочистості, мальовничості, пишної декоративності

2. Ознаками барокової літератури є всі названі, **КРИМ**

- ☒ А зображення Бога як вершини досконалості
- ☒ Б акценту на цінностях людської особистості
- ☒ В бачення світу через контрасти й суперечності
- ☒ Г перенасичення художніми засобами

3. Острозька Біблія побачила світ завдяки зусиллям

- ☒ А Івана Федорова й Герасима Смотрицького
- ☒ Б Франциска Скорини й Петра Могили
- ☒ В Святополка Фіоля й Лазаря Барановича
- ☒ Г Івана Федорова й Івана Вишенського

4. Назвіть відомі вам братства, коротко розкажіть про їхню діяльність.

5. Які факти свідчать про високий розвиток освіти в Україні в XVI–XVII ст.?

6. Якою в мистецтві зображали людину з народу в епохи Середньовіччя, Ренесансу й бароко? Зіставте свої думки й прокоментуйте їх.

7. Назвіть перші друковані книги в Україні. Яку з них і де використовують і досі?
8. Яку літературу називають *полемічною*?
9. Що вам відомо про Афон з повісті О. Назарука «Роксоляна»?
10. Чи можна назвати життя й діяльність І. Вишенського подвигом? Аргументуйте свою відповідь.

11. Знайдіть і випишіть по два-три приклади художніх засобів із «Послання до єпископів» І. Вишенського:
метафори: ...
епітети: ...
порівняння: ...
гіперболи: ...
неологізми: ...
12. Уважно розгляньте фото пам'яток архітектури бароко й з'ясуйте їхні типові стильові ознаки.

Завдання додому

Підготувати невелике повідомлення (сім–десять речень) про діяльність однієї з історичних осіб (поет Л. Баранович, архітектор В. Растреллі, композитор М. Березовський, першодрукар С. Фіоль, учений Г. Смотрицький та ін.).

ІСТОРИЧНО-МЕМУАРНА ПРОЗА

Козацькі літописи

Літописання було характерне для літератури періоду Київської Русі. Цей вид творчості розвивався й пізніше, зокрема в добу Хмельниччини — героїчний час у житті українського народу. **Козацькі літописи** — це твори, у яких подано характеристики видатних діячів, описи важливих подій у хронологічній послідовності, тлумачення окремих періодів політичного життя. Вони належать до історично-мемуарної прози — творів, у яких оповідь ведеться у формі записок від імені автора про реальні події минулого, учасником або ж очевидцем яких він був. Мемуарним творам властива документальність, історична достовірність, хоча не виключається право автора на художній домисел. Найдокладніше козацька доба представлена в «Літописі Самовидця», «Літописі Грабянки» й «Літописі Величка». Цікаво, що автори цих пам'яток були козаками, усі вони випускники Києво-Могилянської академії.

Ім'я автора «Літопису Самовидця» невідоме¹, таку назву йому дав П. Куліш, до речі, відомості із цього твору він узяв за основу першого історичного роману в українській літературі «Чорна рада», який ви прочитаєте пізніше. Автор літопису, безумовно, брав участь у тогочасних історичних подіях (звідси й ім'я Самовидець). Хронологічно літопис охоплює короткий період історії України (з 1648 по 1702 р.), але відображає переломний руйнний етап у долі України. У першій частині літопису — історичній — докладно розповідається про основні події Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, у другій — літописній — переважає короткий огляд найважливіших подій до початку Північної війни. Автор оцінює героїв літопису по-різному: Петра Дорошенка й Івана Виговського — негативно, бо вони виступали проти Москви (Самовидець був прихильником російської «протекції»), а Якова Сомка, Івана Сірка й Івана Мазепу змальовано прихильно. Автор позитивно ставиться до державницької діяльності Богдана Хмельницького, наділяючи його такими характеристиками: «Козак розторопний у ділах козацьких воєнних і в письмі швидкий». Літопис написаний книжною українською мовою з полонізмами та церковнослов'янїзмами. «Літопис Самовидця» став не лише основою для створених пізніше літописів С. Величка й Г. Грабянки, а й важливим джерелом для вивчення історії України.

«Літопис Самійла Величка» вражає не тільки обсягом (чотири томи), а й передусім художністю. Самійло Величко (1670 — після 1728) був писарем у військовій канцелярії, брав участь у військових походах. Дослідники вважають, що з чотирьох томів літопису лише перший був написаний Самійлом Величком, решту книг допомагали створювати його учні, бо їхній наставник утратив зір. Літопис охоплює події 1648–1700 рр.: у ньому йдеться про міжнародне становище та дипломатичні зв'язки України, докладно відтворено як основні, так і другорядні події вітчизняної історії, у центрі уваги —

Титульна сторінка
«Літопису Самійла
Величка»

¹ Авторство приписують Романові Ракушці-Романовському, генеральному військовому підскарбієві (1663–1668), згодом брацлавському священикові Миколаївської церкви в Стародубі.

Богдан Хмельницький

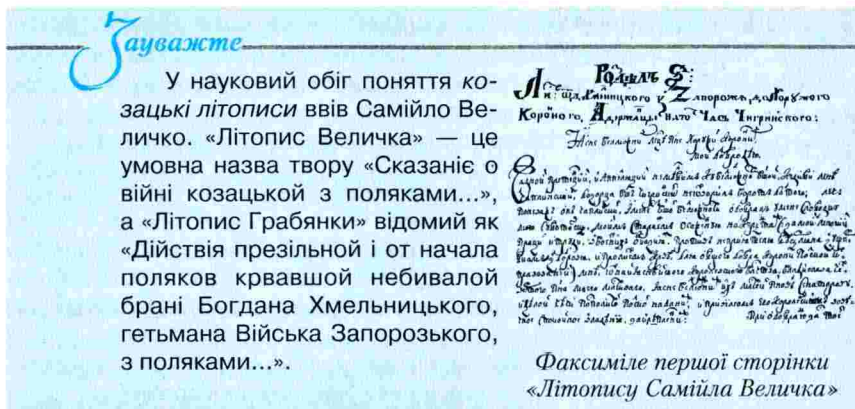
Національно-визвольна війна 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького. Цього гетьмана С. Величко порівнює з Мойсеєм, наголошуючи, що й після смерті продовжує жити образ «даного від Бога вождя». У літописі інтерпретовано біблійні сюжети про Вавилонську вежу, царя Соломона, Содом і Гоморру. Мова твору барокова, у ній багато алегорій (алегоричні образи Біди й Нужди, які прийшли в Україну з Польщі), епітетів, порівнянь, біблійних висловів («...впаде красна козацька Україна тогочасна, як отой стародавній Вавилон», «немовби друга обітована земля, що кипіла молоком і медом»). Свого часу літописом цікавився Т. Шевченко, коли працював у київ-

ській Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, — без сумніву, знайомство з документами відображено й у творчості поета.

Як і попередні два історично-мемуарні твори, «Літопис Грабянки» розповідає про Національно-визвольну війну 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького, проте не всі факти оповіді історично достовірні, що зумовлено джерелами, якими користувався автор. **Григорій Грабянка** (рік народження невідомий — 1738) упродовж життя був і сотником, і полковим осавулом, і суддею, зрештою, і літописцем. У «Літописі Грабянки» відчутний вплив українського літературного бароко: епічність, динамічність оповіді, напруженість дії, використання «високого», патетичного стилю розповіді. Це свідчить про те, що цей твір передусім явище красного письменства.

Завершує традицію козацьких літописів «Історія русів» — пам'ятка української історичної прози й публіцистики кінця XVIII ст. Автор твору невідомий, але з перших сторінок стає зрозуміло, що він український патріот. Автор називає українців русами: він зазначає, що слов'яни походять від Яфета і з давніх-давен проживають між Каспієм і Віслою. У творі коротко викладено історію Київської Русі, описано нашествя Батия як страшне лихо, яке змусило русів шукати підтримки у Великого князівства Литовського, щоб боронитися від татар. В «Історії русів» критично оцінюється запровадження Брестської унії, яка призвела до розколу й ворожнечі українського народу. Автор твору дає високу оцінку діяльності Б. Хмельницького, наголошує на освіченості й розважливості І. Мазепи, щоправда, робить це обережно. У творі

засуджено політику Петра I, тиранію й покріпачення України, тут утверджується думка, що всі народи мають право на власну державність, що Київська Русь — державне утворення саме українського народу, а наша історія починається значно раніше, ніж у XIV ст. Твір належить до російськомовної української літератури (він написаний російською мовою з вкрапленнями українізмів).

Факсиміле першої сторінки
«Літопису Самійла Величка»

Перша частина «Літопису Самійла Величка» написана рукою самого автора (уважно розгляньте манеру письма). Написання такого типу дослідники називають «київським», доводячи, що твір створений у Києво-Могилянській академії, де так писали всі, хто належав до вищої верстви: «Воно [письмо] чепурне, круглясте, чіткі, виризовані літери стоять кожна окремо, рівною низкою, майже без нахилу, з короткими певними розчерками — усе це виказує руку, звиклу до писання, на вмілість і на смак того, хто писав і зумів надати рукопису майже художній вигляд», — зазначає Валерій Шевчук.

1. Назву твору «Літопис Самовидця» дав

А Тарас Шевченко	В Іван Франко
Б Пантелеймон Куліш	Г невідомий автор
2. Головною описуваною подією козацьких літописів та «Історії русів» є

А хрещення Русі
Б ворожнеча в українському суспільстві внаслідок Брестської унії 1596 р.
В Національно-визвольна війна 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького
Г уведення кріпосного права на українських землях

3. Думка про те, що Київська Русь — державне утворення саме українського народу, а наша історія починається значно раніше, аніж у XIV ст., утверджується в
- А «Літописі Самовидця»
 - Б «Літописі Самійла Величка»
 - В «Літописі Грабянки»
 - Г «Історії русів»

4. Поміркуйте, чому «Українська літературна енциклопедія» та інші літературознавчі довідники подають огляд літописів С. Величка й Г. Грабянки в статтях про авторів, а «Літопис Самовидця» окремою статтею.
5. Які жанрові особливості мають історично-мемуарні твори?
6. Відомості якого літопису взято за основу сюжету першого історичного роману в українській літературі? Як називається цей роман і хто його автор?
7. У чому проявляється бароковість мови «Літопису Самійла Величка»? Наведіть приклади.
8. Що ви знаєте про письмо й оформлення творів козацької доби?
9. Чому «Історію русів», написану російською мовою, вважають вершинним твором української патріотичної прози?
10. На творчості яких українських письменників позначився вплив козацьких літописів?

11. Прочитавши уривки з думи й літопису, визначте їхні спільні стилістичні особливості. Про що вони свідчать?

То він до їх припливає,
Словами промовляє,
Гірко сльозами ридає —
Прощення домагає.
Перед Господом милосердним
Гріхи свої сповідає.

Дума «Буря на Чорному морі»

*«...Старостове держали, у дворах грубу то єсть печі палити,
псів хан дожити, двори замітати і до інших незносних діл при-
ставляли...»*

«Літопис Самовидця»

12. Чи можна вважати козацькі літописи підручниками історії в художній оправі? Обґрунтуйте свою думку.

Завдання додому

Прокоментувати дану І. Франком характеристику «Літопису Самійла Величка»: «Конструкція більш літературна, ніж історична». Аргументуйте думку І. Франка прикладами з тексту літопису.

УКРАЇНСЬКА БАРОКОВА ПОЕЗІЯ

Давня українська поезія навіть сьогодні залишається маловідомою широкому загальному читачів. Літературознавець В. Яременко називає її сфінксом, що ховає чимало таємниць, які ми мусимо ще розгадати: «Творчі скарби минулого сховано за кількома забралами: призабутими книжними мовами, незвичним віршуванням, розпорошеністю й недоступністю першоджерел. Теперішньому читачеві вже нелегко збагнути, що то за “Три царі со дари”, які разом із творами Григорія Сковороди переписував юний Шевченко. Його ж інтерес до давніх різдвяних віршів і колядок, де йдеться про трьох царів, що прийшли з дарами вітати новонародженого Ісуса Христа, не був марний: наш найбільший геній пильно шукав у минулому рідного народу поетичної традиції, того ґрунту, на якому мало зрости могутнє дерево його духу».

Якою ж є наша давня поетична спадщина і хто її творці?

Великими культурними осередками в XVII–XVIII ст. були Київ, Чернігів, Харків і Полтава. Найпомітніший із них — саме чернігівський, де поширювали київські традиції Лазар Баранович та Іван Величковський. Семен Климовський і Григорій Сковорода збагачували поетичну школу Харкова, а Самійло Величко й пізніше Іван Величковський творили нашу літературу в Полтаві. Ім'я Самійла Величка вам уже відоме, про Григорія Сковороду, видатного українського філософа й поета, ми поведемо розмову на наступних уроках, а сьогодні ознайомимося із творчістю Івана Величковського й Семена Климовського.

Біографічних відомостей про цих двох поетів дуже мало. **Семен Климовський** (світське ім'я — Іван) народився наприкінці XVII ст., імовірно, на Харківщині, оскільки в літературі він відомий як «харківський козак-піснетворець», помер наприкінці XVIII ст. Аналіз творчої спадщини С. Климовського дає можливість стверджувати, що митець мав академічну освіту, та й відгуки його сучасників переконують нас у цьому: «Климовський за сім грецьких мудреців був славніший і шанованіший між побратимами його козаками, він промовляв високоштильними віршами, давав приятелям розсудливі поради». Семен Климовський прославився на весь світ піснею **«Їхав козак за Дунай»**, яку сучасні дослідники вважають зразком давньої любовної лірики. Композицію пісні становить розгорнутий діалог між козаком, який їде на війну, і коханою дівчиною. Сцена розлуки хоч і драматична, проте в інтонаціях звучить козацький запал і оптимізм. Мотив прощання козака з коханою типовий для народних козацьких пісень. Твір написаний семискладовим

силабічним віршем, тобто рівноскладовими рядками (більшість рядків мають по сім складів). Варіації на пісню «Їхав козак за Дунай» створювали не лише українські композитори й поети, а й російські (зокрема й О. Пушкін), західноєвропейські (Л. ван Бетховен, К. Вебер) та ін.

Літературознавець Григорій Нудьга у своїй книжці про С. Климовського розповів цікаву історію «вживлення» пісні «Їхав козак за Дунай» у німецький фольклор. У 1808 р. у Чорному лісі під Баден-Баденом місцева знать влаштувала «садове свято», уякому брали участь і гості з Росії. На святі був присутній композитор Х. Тідге, який, почувши пісню про розлуку козака й дівчини, здійснив вільну переробку твору, — і з того часу німці вважають цю версію української пісні власним фольклорним скарбом. А ще через вісім років за обробку пісні взявся Л. ван Бетховен!

Про Івана Величковського відомо трохи більше. Він народився близько 1650 р., імовірно, на Чернігівщині, навчався в Києво-Могилянській колегії. Спочатку митець працював у друкарні Л. Барановича в Чернігові, пізніше оселився в Полтаві й служив там священником. Іван Величковський прославився передусім двома рукописними книжечками: «Зегар з полузегарком» (1690) та «Млеко од овці пастору належне» (1691). Помер поет у 1701 р.

Сторінка з книжки
І. Величковського
«Зегар
з полузегарком»

Саме І. Величковського вважають найяскравішим представником української барокової поезії. Його творчості властиві як релігійні, так і світські мотиви, що розкриваються через філософську й морально-повчальну тематику. Прикметною бароковою рисою поезії І. Величковського є тяжіння до контрастів: читач — поет, життя — смерть, скупість — щедрість, гріх — праведність. Автор широко використовує сюжети й образи з міфології, церковних і світських писань, фольклору, його творам властива афористичність. Майстерно перекладені епіграми¹ англійського латиномовного поета Джона Оуена, у яких переважають світські мотиви, уводять читача

¹ Епігра́ма (грец. epigramma — напис) — короткий (часто на два-чотири рядки) сатиричний вірш глузливого змісту, спрямований проти якоїсь особи чи негативного суспільного явища.

до казкового світу книги, де людина може впізнати себе у віршах. У них трапляються й біблійні сюжети:

В судний день відповідати мають усі люде,
Та для сього чи задосить дня одного буде?

Одним із типових засобів досягнення комічного ефекту є використання паронімів:

За людей піп *моле*, за попа люд *меле*.

* * *

Магнат, як *магніт*, кожен добре знає:
Сей залізо, а той золото притягає.

Перекладами латиномовних європейських поетів митець прагнув ознайомити українського читача з тогочасним літературним процесом.

У своїй творчості І. Величковський ставив за мету задовольнити як релігійні, так і світські запити читачів. Розробляючи і суто християнську, і світську тематику, митець закликав до «віри в ділах», причому не тільки в християнських доброчинностях, а й у громадських і культурних справах, захищав ідею рівності всіх людей.

На відміну від багатьох своїх сучасників, І. Величковський більшість творів писав староукраїнською мовою із вкрапленнями церковнослов'янської та розмовної. Проте найбільшою заслугою поета вважається розробка теми курйозного віршування.

Обкладинка
книжки
І. Величковського

Теорія Літератури

Курйозний (фігурний) вірш

Курйозний вірш (фр. *sigieux* — допитливий, цікавий) — це вишуканий поетичний твір, незвичайний за формою, для якого характерне поєднання зорових і слухових елементів, узгоджених зі змістом. Твір, у якому домінує зоровий ефект, називають **фігурним** (латин. *figura* — вид, образ), такий вірш може мати різну графічну форму: трикутник, хрест, зірка, дерево, сокира тощо. Фігурний вірш запровадив ще в античному світі Сімій Родоський (збереглися його вірші у формі сокири, крил та яйця).

Сторінка
«шук поетицкіх»
з книжки
І. Величковського
«Млеко од овці
пастору належне»

Як було вже зазначено, в українській літературі теоретиком курйозного віршування є Іван Величковський. У книжці «Млеко од овці пастору належне» він розглядає двадцять видів курйозної поезії й ілюструє їх своїми прикладами. Отже, ця книжка — своєрідний підручник із поетики. До найоригінальніших курйозних віршів належать: вірш-рак, який однаково читався з обох боків; акровірш, у якому зашифровано ім'я автора; вірш, уписаний у геометричну фігуру; вірш-лабіринт.

Уважно прочитайте уривок із фігурного вірша-рака І. Величковського:

Анна во дар бо ім'я мі обрадованна,
Анна дар і мні сін¹ міра данна,
Анна мі мати і та мі манна
Анна пита мя я мати панна...

Курйозне віршування І. Величковський називав «штуками поетицкіми». Саме цей вид поетичної творчості став джерелом для сучасної української візуальної (зорової) поезії, з якою ви ознайомитеся в кінці навчального року.

1. Представниками українського поетичного бароко є
 - А** Іван Вишенський, Іван Величковський
 - Б** Григорій Грабянка, Самійло Величко
 - В** Іван Величковський, Лазар Баранович
 - Г** Самовидець, Іван Вишенський
2. Основним композиційним елементом пісні С. Климовського «Їхав козак за Дунай» є
 - А** екскурс у майбутнє
 - Б** опис природи
 - В** авторський відступ
 - Г** діалог
3. Термін І. Величковського «штукі поетицкіє» означає
 - А** курйозне віршування
 - Б** художні засоби
 - В** оздоблення барокових книжок
 - Г** силабічний вірш

¹ Сін — захисток.

4. Назвіть найяскравіші ознаки барокової поезії.
5. Чим пісня С. Климовського «Їхав козак за Дунай» близька до народних козацьких пісень?
6. Якою за настроєм і ритмом має бути, на вашу думку, музика на слова пісні «Їхав козак за Дунай»? Обґрунтуйте свою думку.
7. Що таке *курйозні (фігурні) вірші*? Назвіть їх різновиди.
8. Який вид діяльності І. Величковського сприяв ознайомленню українського читача з тогочасною європейською літературою?
9. Прокоментуйте назви книжок І. Величковського «Зегар з полугеарком» і «Млеко од овці пастору належне».
10. Який бароковий вірш вам найбільше запам'ятався і чим саме?

11. Ознайомившись із текстом пісні С. Климовського «Їхав козак за Дунай» і прослухавши її музичний запис у виконанні квартету «Явір», поміркуйте, чому ця пісня здобула світову славу.
12. Прочитавши вірші І. Величковського, визначте, які з них мають релігійну тематику, а які — світську. Проаналізуйте одну з поезій митця.

Завдання додому

Бароковим творам властива *орнаментальність*. Знайти у відповідній літературі чи в мережі Інтернет інформацію про це поняття й підготувати невелике повідомлення (сім–десять речень) про нього.

ДРАМАТУРГІЯ

Шкільна драма

Театральні видовища в Україні були відомі ще з часів Київської Русі. Діалоги, танці — елементи драматичного твору — сягають сивої давнини: вони наявні ще в обрядових піснях. Перші українські драми XVII ст. були віршованими діалогами й називалися **шкільними**, бо їх створювали й виконували в школах. Авторами драматичних творів, як правило, були викладачі поетики, а виконавцями — їхні учні. Вистави проводили не лише в школах, а й на майданах, особливо на ярмаркових, перед широкою аудиторією. За допомогою найпростішої драми (віршованих діалогів, виконання яких не потребувало сцени, декорацій і великої кількості учасників) учні розвивали свої ораторські здібності. По суті шкільна драма була навчальним предметом і сприяла розвитку драматургії та театру.

Феофан
Прокопович

Гетьман Іван Мазепа

До найвідоміших шкільних драм XVII ст. належить перша історична п'єса в українській літературі **«Володимир» Феофана Прокоповича**, присвячена гетьманові І. Мазепі. Хоча цей твір і має загалом серйозний зміст, проте автор уводить до нього й комедійні сценки (тому Ф. Прокопович і визначив жанр драми як трагікомедія). В основі сюжету — запровадження християнства в Київській Русі князем Володимиром, дія відбувається в одному місті (у Києві) протягом тривалого часу. У ньому висвітлено події X ст., проте образи, конфлікт драми й думки автора спроектовано на час, коли Ф. Прокопович писав цей твір. Драма **«Володимир»** має алегоричний підтекст: в образі князя Володимира, розсудливого й мудрого державця, прославляється І. Мазепа з його культурницькою діяльністю, а в сатиричних образах жерців Жеривола, Курояда й Піяра, які захищають язичництво, висміюються прихильники старовини. Алегоричність цих образів є бароковою ознакою. Цікавим є той факт, що після офіційної анафеми¹ Івана Мазепи Ф. Прокопович переприсвятив драму Петрові І, висловивши цим підтримку його реформаторській політиці. У 1705 р. драму поставили студенти Києво-Могилянської академії.

М. Івасюк.
Вїзд Богдана
Хмельницького
в Київ

¹ Анафема — відлучення від церкви, прокляття.

Вершиною давньої української драми є п'єса невідомого автора «**Милість Божа...**», у якій розповідається про початок Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького. Гетьман прибуває на Запорозжя й звертається до козаків із промовою про важку долю України, щоб підняти народ на боротьбу з польською шляхтою, яка загарбала рідні землі. Козаки підтримали заклик і на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким здобувають тріумфальні перемоги. Вражаючою є картина в'їзду гетьмана до Києва: Богдана Хмельницького вітають митрополит і народ, який зображений у творі як персоніфікований образ. Україна звертається до Бога, щоб він допомагав Хмельницькому, а потім дякує за перемогу.

Доречі...

Феофан Прокопович — український і російський церковний діяч, учений, педагог, драматург, поет, перекладач, ректор Києво-Могилянської академії. В академії він викладав поетику, риторику, філософію, фізику, арифметику й геометрію. Феофан Прокопович віршував латинською, польською, російською і книжною українською мовами.

Зауважте

Шкільна драма — жанр латиномовної релігійної драматургії, що виник на межі XV–XVI ст. в країнах Західної Європи. Походження шкільної драми пов'язане із статутом церковних і світських навчальних закладів, у яких сценічні вистави були обов'язковими для засвоєння латини. В Україні шкільна драма поширилася через Польщу в XVII–XVIII ст. (*Літературознавчий словник-довідник*).

Інтермедія

Із розвитком шкільної драми пов'язане виникнення інтермедії. **Інтермедія** (від латин. *inter* — між, *medius* — те, що міститься посередині) — невелика за обсягом комічна сценка або п'єса, яку виконували між актами основного драматичного дійства, що мала за мету дати відпочинок і розвагу глядачеві, стомленому серйозною дією, що розігрувалася в основній п'єсі. За змістом інтермедії, як правило, не були пов'язані із твором, у перервах якого їх розігрували. Їх писали близькою народові мовою, тому вони й набули неабиякої популярності. До того ж за основу українських інтермедій взято мотиви й сюжети усної народної творчості, популярні книжні анекдоти, які відображали життя та побут українського народу.

Наприклад, інтермедія «Кіт у мішку» має в основі приказку «Кота в мішку не купують». Саме з інтермедії бере початок український театр. Авторами й виконавцями інтермедій були здебільшого учні тодішніх шкіл, зокрема студенти Києво-Могилянської академії та мандрівні дяки. Мандрівними дяками називали бідних студентів Києво-Могилянської академії (або учнів духовних шкіл), які під час різдвяних і великодніх канікул мандрували селами й містами України, щоб заробити на прожиття. Вони створювали й вертепи і під час Різдвяних свят показували вистави з колядками.

Вертеп

Вертеп — це старовинний пересувний ляльковий театр, який ставив релігійні й світські п'єси. Вертепна драма виникла в XVII ст. Ось як описує цей театр український етнограф і фольклорист XVIII ст. М. Маркевич: «Наш вертеп є похідний будиночок із двома поверхами. Він зроблений з тоненьких дощок і картону. Верхній поверх має балюстраду, за балюстрадою відбувається містерія¹: це Вифлеєм. На верхньому поверсі трон царя Ірода; долівку обклеєно хутром для того, щоб не видно було щілин, якими рухаються ляльки. Кожну ляльку прикріплено до дроту. Вертепник уводить її у двері й водить у потрібному напрямку. Розмова від імені ляльок відбувається поміж дячками, співаками й бурсаками то пискливим голосом, то басом — відповідно до потреби. Уся друга частина вистави відбувається на нижньому поверсі». Отже, у верхній частині будиночка розігрувалися сцени релігійного змісту («свята» частина драми), а в нижній — із світського життя, як правило, комічного характеру («народна» частина драми). У верхній частині діяли святі й сатана, тут відбувалися сцени поклоніння пастухів і волхвів. Ця частина драми закінчувалася смертю Ірода, тож після цього люд мав би веселитися, тому із цього моменту дія переносилася на нижній ярус. Тут улюбленцями глядачів були Запорожець (Солдат), Шинкарка, Дяк, Дід і Баба. Якщо перша

Сокиринецький вертеп.
XVIII ст.

¹ *Містерія* — середньовічна релігійна драма, що виникла на основі літургійного дійства; вона інсценізувала народження, смерть і воскресіння Христа.

частина має книжне походження (вона написана книжною мовою, у якій багато церковнослов'янізмів), то друга є витвором народу, у ній спостерігаємо віддзеркалення тогочасного українського побуту.

Юному літературознавцеві

Як відомо, у XVIII ст., а особливо після поразки під Полтавою в 1709 р., в Україні були «постої» російських військ, які дуже допікали українцям. Хоча населення було незадоволене москалями, усе ж у Сокириньцькому вертепі ми не зустрічаємо такого гостро негативного ставлення персонажів до москаля, як до поляка. Це, очевидно, тому, що москалі як окупанти України могли контролювати публічні виступи. Крім того, відігравали тут роль і віросповідні мотиви.

Негативне ставлення Запорозжя до поляків (а тому й до католиків, під якими розумілися ляхи) — річ самозрозуміла. Текст Сокириньцького вертепу був записаний через два роки після вибуху великого повстання населення Правобережної України проти поляків. Це був час, коли в Україні виникло прокляття: «Щоб тебе свята Кодма¹ не минула!» Тоді ж в Умані, як говорить переказ, виникла й приказка «Лях і москаль на один копил шиті!»

Нас дивує брутальне ставлення Запорозжя до Попа — священика. Адже київські бурсаки (студенти) — імовірні автори й безсумнівні виконавці Сокириньцького вертепу — самі мали стати священиками — чому ж вони так негативно ставилися до Попа? Відповідаючи на це запитання, ми можемо висловити здогад, що і тут вертепники, очевидно, мали на увазі не попа, а ксьондза — отже, знову ж таки поляка. Та найкраще це місце «обійти» словами того ж Запорозжя:

Доводиться з пісні слів не викидати,
А що було, то вже пройшло,
І прошу об тім лихом не поминати!

О. Воронай. «Звичаї українського народу»

¹ *Кодма (Кодня)* — містечко Житомирського повіту на Волині, де в 1768 р. поляки проводили суд над гайдамаками з нелюдськими карами на смерть і каліцтво.

1. Головним героєм драми «Милість Божа...» є
 - А** князь Володимир
 - Б** гетьман Іван Мазепа
 - В** гетьман Богдан Хмельницький
 - Г** цар Петро I
2. Феофан Прокопович переписував драму «Володимир»
 - А** князеві Володимирі
 - Б** гетьману І. Мазепі
 - В** гетьману Б. Хмельницькому
 - Г** цареві Петру I
3. Інтермедія — це
 - А** старовинний пересувний ляльковий театр, який ставив релігійні й світські п'єси
 - Б** віршовані діалоги, створені й виконувалися в стінах шкіл у XVII–XVIII ст.
 - В** середньовічна релігійна драма, що виникла на основі літургійного дійства й інсценізувала народження, смерть і воскресіння Христа
 - Г** комічна сценка, яку виконували між актами основного драматичного дійства для розваги глядачів

4. Коли і як у Західній Європі та Україні виникла шкільна драма?
5. Чому шкільна драма вважалася навчальним предметом у тодішніх освітніх закладах?
6. Що ви знаєте про Ф. Прокоповича?
7. Кого із сучасників Ф. Прокоповича уособлює князь Володимир в однойменній драмі?
8. Чому глядачам шкільної драми більше подобалися інтермедії, ніж сама драма?
9. Опишіть будиночок, у якому відбувалося вертепне дійство.
10. Якою мовою розігрувалася вистава у верхній частині вертепу, а якою — у нижній? Чим це зумовлено?

11. Дослідіть мову драми Ф. Прокоповича «Володимир» за таким планом:
 - а) лексичні особливості (старослов'янізми, побутова лексика);
 - б) художні засоби (епітети, метафори, порівняння, символи, гіперболи та ін.);
 - в) синтаксичні особливості (типи й будова речень).
12. Прокоментуйте вислів: «Невідомо, чи ще якийсь витвір людської культури так єднає минуле із сьогоdnішнім, пов'язує тілесне з духовним, впливає на розум і почуття, як вертеп. Вертеп — це результат духовної праці сотень і сотень поколінь» (І. Швець).

Завдання додому

Прочитати й законспектувати статтю на с. 81–82 підручника «Життєпис письменника».

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА (1722–1794)

Світ ловив мене, та не спіймав.
Г. Сковорода

Життєпис письменника

Григорій Савович Сковорода народився 3 грудня 1722 р. в селі Чорнухах, що на Полтавщині, у сім'ї малоземельного козака. Бажаючи пізнати світ хлопець виявляв ще в дитинстві, про що свідчать його «дорослі» запитання до матері: «Чого сонце щодня за грушу ховається? А де опинишся, якщо йти прямо-прямо і нікуди не звертати?» Першу свою школу Гриць пройшов у дяка-скрипаля, який і виявив музичне обдарування хлопчика, що мав неабиякої краси голос, тож він став першим співаком у церковному хорі. На дванадцятому році життя з торбинкою харчів, латинською граматиною та улюбленою сопілкою Григорій покинув рідну домівку й подався до Києва, де здійснилася його мрія — він вступив до Києво-Могилянської академії. У цій найвідомішій на той час вищій школі Східної Європи Сковорода став одним із найкращих студентів, навчався в ній десять років із кількома перервами й закінчив цей заклад у тридцятирічному віці.

На двадцятому році життя Григорія відрядили до Петербурга співати в придворній капелі, адже він прославився грою на скрипці, бандурі та ще кількох музичних інструментах, мав композиторський хист, до того ж у цей час уже писав вірші. Усебічно обдарований хлопець міг би високо піднятися кар'єрними щаблями, проте вирішив покинути Петербург і повернутися до Києва.

З 1745 по 1750 р. у складі Токайської¹ комісії, яка заготовляла вино для царського двору, Г. Сковорода перебував за кордоном. Він побував у Німеччині, Словаччині, Польщі, Італії, Угорщині, Австрії, відвідував університети, у яких слухав лекції відомих учених, працював у бібліотеках, вивчав філософські праці, до речі, знання багатьох мов дало йому можливість вільно дискутувати з ученими різних країн.

У 1750 р. Г. Сковорода повернувся в Україну. Спочатку викладав у Переяславському колегіумі, потім шість років провів у селі Ковраях (недалеко від Переяслава), працюючи домашнім учителем у сина поміщика Степана Томари. Саме тут завдяки близькості до природи й народу формувалися філософські погляди майбутнього

¹ *Токай* — угорське місто, яке прославилося у світі виноробством.

письменника-мислителя. Як добре не було в Ковряях, але Григорія тягло до спілкування з молоддю. Він став викладачем стародавніх мов і етики в Харківському колегіумі. Своїх учнів навчав тих норм, яких дотримувався в житті сам, тобто *учив, як жив, а жив, як навчав*. У колегіумі Сковорода став улюбленим учителем, проте через цькування й доноси був вимушений покинути заклад.

З 1769 р. Г. Сковорода вів мандрівний спосіб життя. На цей час припадає написання більшості творів, які через заборону книговидання в Україні не друкувалися, а переписувалися й поширювалися усно. Ще за життя він став відомим на всю Україну, про це так писав М. Костомаров: «Мало можна вказати таких народних постатей, якою був Сковорода, яких би так пам'ятав і поважав народ. На всьому обширі від Острогозька до Києва, у багатьох будинках висять його портрети. Його мандрівне життя є предметом оповідань і легенд...»

Юному літературознавцеві

Мандрівна академія Г. Сковороди

Ходив Сковорода у звичайній світлі. Крім книг, рукописів, [улюбленого музичного інструмента] сопілки в полотняній торбі та палиці, нічого більше не мав. Сучасник згадує: «У крайній бідності Сковорода переходив з одного села до другого. У їжі був невибагливий, жив дуже скромно, а вважав себе багатцем. Коли хтось намагався щось дарувати йому, то чув незмінну відповідь: “Віддайте біднішим від мене”».

Жив письменник за сонцем: вставав, коли воно сходило, а коли заходило за обрій, давав спочинок натруженому тілу. Не захотів мати власної хати і взагалі постійної домівки. В одному селі Григорій Сковорода лікував відставного майора. Поки він провідував хворого, дочка майора, красуня Олена, закохалася в ніжного поета-музику, і Григорій теж її покохав. Ішлося до весілля, але Сковорода вагався, бо не уявляв життя без мандрів. Так і не одружився.

Майже тридцять років неквапно мандрував цей співець-музика і вчитель-байкар курними шляхами Лівобережжя, заходив у села й хутори, рідше — у міста, здебільшого на ярмарок, зупинявся в приятелів, а то й у зовсім не знайомих селян, і всюди зустрічали його як рідного, приймали як найпочеснішого гостя, бо зі Сковородою до хати входили дружня бесіда, добрий настрій, доброзичлива порада, влучний жарт.

Мудре слово Сковороди притягувало людей. Зайде він, бувало, у село, сяде край майдану, на цвинтарі або в когось на подвір'ї, скине торбу, дістане подругу-сопілку, заграє народної «Ой піду я лугом-до-

линою» — і сходяться люди. Тоді мандрівний філософ виймає книги, читає, учить. Коли ж пора гаряча й дорослі в полі, збере малят біля школи чи в хаті та й розкажує казки, ним же складені, навчає читати й писати, довірливо бесідує з малечею. Про цей період життя великого просвітителя Д. Павличко писав у вірші «Сковорода»:

І, виламавши палицю із тину,
Він темними байраками пішов
Кріпацьким діткам викладать латину,
Бентежити думками рабську кров.

На твердження аристократів, що народ нібито заснув навіки й нездатний сприйняти науку, філософ гнівно відповів: «Про мене балакають, що я ношу свічу перед сліпцями... що я дзвонар для глухих... — хай вигадують! Мудрствують: простий народ спить. Але від усякого сну прокидаються, і хто спить, той не мертвечина. Коли виспитися, так і прокинеться, коли прокинеться, то очуняє і запильнує» (Б. Степанишин).

Сковорода-байкар

Творча спадщина Г. Сковороди — це збірка поезій «Сад божественних пісень» (30 творів), збірка «Байки харківські» (30 байок) і філософські трактати¹.

Збіркою прозових байок Г. Сковорода, по суті, започаткував в українському письменстві цей літературний жанр.

Байка — невелике (віршоване або прозове) алегоричне оповідання, що має повчальний зміст. Цей літературний жанр належить до ліро-епосу.

Байки Г. Сковороди мають свої особливості: деякі з них за змістом подібні до античних, але більшість мають оригінальні сюжети з життя. Байки Г. Сковороди стислі й лаконічні, вони складаються з двох частин: у першій — коротко розповідається про якийсь випадок, а в другій — подано мораль, яку автор називає «силою». Інколи друга частина байок — «сила» — у кілька разів об'ємніша за основну й сприймається як філософський трактат. Головне в байках Сковороди — глибокий зміст, про це він сказав так: «Байка тоді нікчемна та баб'яча, коли в простому та чудному лушпинні своєму не ховає зерна істини».

¹ *Трактат* — наукова праця, у якій докладно розглянуто якесь конкретне питання чи проблему.

Одна з найвідоміших байок Г. Сковороди **«Бджола та Шершень»** у формі діалогу між Бджолою й Шершнем розкриває одвічну тему суперечності між трудовим способом життя й паразитичним існуванням. Образи Бджоли й Шершня алегоричні: Бджола — *«герб мудрої людини, що в природженому тілі трудиться»*, а Шершень — *«образ людей, що живуть крадіжкою чужого й родилися на те тільки, щоб їсти й пити»*. Бджола бачить своє щастя лише в *«сродній праці»*, тобто праці за покликанням: *«Нам незрівнянно більша втіха збирати мед, ніж споживати. До цього ми народжені»*. Шершень цього збагнути не може й зарозуміло наділяє Бджолу такими характеристиками: *«ти така дурна», «багато у вас голів, та безглузді»*. Ідея байки: праця має стати для людини природною потребою і *«найсолодшою поживою»*, лише тоді вона *«потрібне робить неважким, а важке — непотрібним»*. У силі байки автор убаचाє щастя людини в *«природженому ділі»*, яке є справді *«найсолодшим бенкетом»*.

Байка **«Собака і Вовк»** розкриває моральні засади дружби: незлобивість, великодушність і милосердя. Лише справжня дружба робить людей щасливими (пси Левкон і Фірідан), а хитрість і лицемірство прирікають людину на самотність (Вовк). Дзеркалом душі людини Г. Сковорода вважає очі: *«Найбільше ж нам не подобається дзеркало душі твоєї — хитрий погляд твій, що скося на баранця позирає, який онде ходить неподалік»*. Ця байка, як і попередня, побудована на діалозі, який робить сюжет динамічним і цікавим, у репліках розкриваються риси вдачі героїв.

Байки Г. Сковороди мають такі *особливості*:

- прозова форма;
- імена алегоричних образів звірів і птахів часто не українські, а запозичені з античної літератури чи Біблії (Тітир, Левкон, Фірідан);
- мораль автор називає «силою», підкреслюючи цим словом суть і повчальність байки;
- часто «сила» більша за обсягом, аніж основна частина байки (фабула), і нагадує уривок із філософського трактату.

Байку Г. Сковорода називав «передусім мудрою іграшкою, яка приховує в собі внутрішню силу».

Засновником байки вважається легендарний Езоп, який жив у VI–V ст. до н. е. Його іменем називають інколи підтекст художнього твору (езопівська мова).

1. Улюбленим музичним інструментом Г. Сковороди була
 - А** скрипка
 - Б** сопілка
 - В** бандура
 - Г** кобза
2. Байка як літературний жанр за родовою ознакою твір
 - А** ліричний
 - Б** епічний
 - В** ліро-епічний
 - Г** драматичний
3. Ідея «сродної праці» звучить у такому афоризмі Г. Сковороди
 - А** Не змагай до того, що не дано від природи
 - Б** Бери вершину і матимеш середину
 - В** Визначай смак не по шкаралупі, а по ядру
 - Г** Тоді лише пізнається цінність часу, коли він утрачений

4. Прокоментуйте педагогічну засаду Г. Сковороди: «Учив, як жив, а жив, як навчав».
5. Що таке *алегорія*?
6. Розкрийте значення алегоричних образів Бджоли й Шершня.
7. Яка головна ідея байки «Бджола та Шершень»?
8. Іменники *бджола*, *шершень*, *собака*, *вовк* належать до загальних назв. Чому в байках їх пишуть із великої літери? Яким іще літературним жанрам властива така особливість?
9. Чого навчає байка Г. Сковороди «Собака і Вовк»?
10. Назвіть жанрові особливості байок Г. Сковороди.

11. Визначте мовні художні засоби в байці Г. Сковороди «Собака і Вовк».
12. Якби вам довелося зняти художній кінофільм про Г. Сковороду, то який фрагмент його життя ви висвітлили б у ньому? Поясніть свій вибір.

Завдання додому

Підготуватися до виразного читання байок Г. Сковороди за ролями.

Сковорода-поет

До поетичної спадщини Г. Сковороди належить збірка **«Сад божественних пісень»**, до якої увійшло тридцять віршів, які автор називає піснями. Деякі твори із цієї збірки стали народними піснями, зокрема «Всякому місту — звичай і права», «Гей, поля, поля зелені», «Ой пташино жовтобока» і «Стоїть явір над водою». Популярність збірки «Сад божественних пісень» зумовлена тим, що зміст її творів був зрозумілим і близьким простій людині того часу: ліричний герой

перебуває в пошуках правди й добра; він, як і Сковорода, любить народ і закликає людину жити в єдності з природою; журба, тривога, розмірковування завжди зворушували чутливу душу людини з народу:

Ой пташино жовтобока,
не клади гнізда високо.
А клади лиш на лужку,
На зеленім моріжку...

Стоїть явір над водою
і киває головою,
буйні вітри повівають,
руки явору ламають.

Уважний читач, мабуть, одразу відчуває в наведених рядках вплив фольклору: звертання з вигуком «ой» (*«ой пташино жовтобока»*); зменшувально-пестливі форми (*«на лужку, на моріжку»*); зображення переживань ліричного героя через олюднення природи та ін.

Одним із найпопулярніших поетичних творів Г. Сковороди є вірш **«Всякому місту — звичай і права»**, у якому автор засуджує здириків і бюрократів, розпусників і пияків, ледарів і підлабузників. Ліричний герой вірша думає не про маєтки й чини, а про те, щоб мати чисту совість, жити мудро й померти з ясним розумом. Перемогти смерть здатна лише людина з чистою совістю й помислами, перед смертю всі рівні — і мужик, і цар:

Знаю, що смерть — як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона.
Байдуже смерті, мужик то чи цар, —
Все пожере, як соломучка жар.
Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
Той, в кого совість, як чистий криштал.

Кожна шестирядкова строфа побудована на антитезі: у перших чотирьох рядках автор указує на суспільні вади, а останніми двома протиставляє їм (недолікам суспільного життя) ідеал чистої совісті. Останній рядок кожної строфи, окрім завершальної, є рефреном, у якому сконденсований неспокій митця: *«Лише одне непокоїть мій ум»*.

Проблеми, порушені у творі, були насущними в той час, а отже, і близькими простолюду, тому вірш **«Всякому місту — звичай і права»** зажив великої популярності, ставши народною піснею: відомо понад 50 її варіантів. До речі, І. Котляревський використав один із варіантів цієї пісні як арію¹ возного в п'єсі *«Наталка Полтав-*

¹ *Арія* — вокальний твір для одного голосу, що входить як складова частина до опери.

ка», через кілька уроків ви читатимете цей твір, тож зверніть на нього увагу.

До найвідоміших творів Г. Сковороди належить вірш «**De libertate**» («Про свободу»), який є зразком високої патріотичної лірики. Для ліричного героя воля — найбільше багатство. Поет переймався долею селян, які за кріпацтва були віддані поміщикам у довічне рабство, тому проблема свободи в закріпаченій Україні була по-особливого актуальна. Ліричний герой, розмірковуючи над питанням, що таке свобода, заперечує порівняння цього людського блага із золотом. «Зрівнявши все золото, проти свободи воно лиш — болото». В останніх двох рядках він згадує і славить Б. Хмельницького як символ вольності — у другій половині XVII ст. ще живими були в народній пам'яті бої за визволення з-під національного й соціального гноблення. Григорій Сковорода, мабуть, написав цей вірш на одному диханні — гарним, розмашистим почерком без виправлень, у цьому можна перекоонатися, розглянувши автограф «De libertate».

Автограф
до вірша
«De libertate»
Г. Сковорода

Доречі...

Григорій Сковорода з презирством ставився до імператриці Катерини II, бо, напевно, знав, що вона, прагнучи слави освіченого монарха, листувалася з Вольтером, допомагала Руссо, а над своїм підлеглим народом чинила розправи, про це свідчить її указ від 3 серпня 1775 р. про зруйнування Запорозької Січі.

1. Установіть послідовність уривків із вірша Г. Сковороди «Всякому місту — звичай і права»
 - А Панські Петро для чинів тре кутки,
Федір-купець обдурити прудкий
 - Б Знаю, що смерть, як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона
 - В Той безперервно стягає поля,
Сей іноземних заводить телят
 - Г Ладить юриста на смак свій права,
З диспутів учню тріщить голова

2. Зразком патріотичної лірики є твір
 - А «Собака і Вовк»
 - Б «Бджола та Шершень»
 - В «Всякому місту — звичай і права»
 - Г «De libertate»
3. Вірш «De libertate» написаний віршовим розміром
 - А ямбом
 - Б хореем
 - В дактилем
 - Г амфібрахієм

4. Які вірші Г. Сковороди стали народними піснями?
5. Чим близькі були для простих людей твори із збірки Г. Сковороди «Сад божественних пісень»?
6. Які суспільні вади викриває Г. Сковорода у вірші «Всякому місту — звичай і права»?
7. Яку роль виконує рефрен у цьому вірші?
8. Визначте мотиви вірша «Всякому місту — звичай і права».
9. Які події, на вашу думку, могли вплинути на написання Г. Сковородою вірша «De libertate»?
10. Який провідний мотив вірша «De libertate»?

11. Розгляньте репродукцію картини О. Лазаренка «Світ ловив мене, та не спіймав». Поясніть, чому автор картини, на вашу думку, саме так передав зміст відомого афоризму.
12. Чим актуальний сьогодні вірш Г. Сковороди «Всякому місту — звичай і права»? Аргументуйте свою думку.

О. Лазаренко.
Світ ловив мене, та не спіймав

Завдання додому

Вивчити напам'ять вірш «Всякому місту — звичай і права».

Сковорода-філософ «Вступні двері до християнської добронравності»

До найвідоміших філософських праць Г. Сковороди належать такі: «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу», «Кільце», «Вдячний Еродій», «Убогий Жайворонок» і «Вступні двері до християнської добронравності».

Філософія — наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення. За Г. Сковородою, «філософія, або любов до мудрості, скеровує усе коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, яко голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, — то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія».

У 1766 р. Г. Сковорода написав курс лекцій з християнської етики **«Вступні двері до християнської добронравності»**. Дослідник його творчості зазначає, що ці двері вели не в похмурий світ церковних догм і обрядів, а кликали молодь у царину оновлених істин, критичного розуму й світлого духу. У своєму «десятисловії» Г. Сковорода не знаходить місця навіть для головної християнської молитви «Отче наш». Легко здогадатися, що чекало єретика¹ Сковороду з таким тлумаченням християнської моралі. Єпископ Самуїл Миславський, процензувавши лекції Сковороди, «обурився на нього з гонінням», після чого філософ і поет змушений був покинути колегіум, на цей раз назавжди.

Філософ Сковорода по-своєму пояснює ключове значення поняття Бога й Божої премудрості, показує, у чому полягає щастя людини, істинна віра, відмінність між благочестям і церковними церемоніями, пристрастями й гріхами, любов'ю та щиросердечністю, яку порівнює з чудовим садом, що «повний тихих вітрів, солодко-духмяних квітів і вітих, у якому процвітає дерево життя».

У курсі лекцій із християнської етики Г. Сковорода виклав основні філософські положення: філософія серця й любові; учення про двоїстість буття; філософія щастя через самопізнання.

1. **Філософія серця й любові.** Пізнати себе й Бога людина може лише через серце: *«Царство Боже всередині нас. Щастя в серці, серце в любові, любов же — у законі вічного»*. Філософ радить людині перемагати згубні пристрасті, приборкувати інстинкти, саме тоді вона буде щасливою, а пізнання людського серця й наповнення його людяністю — це і є шлях до загального щастя.

2. **Двоїстість буття.** За Г. Сковородою, буття — двоїсте, воно поєднує зміст (дух, Бог) і форму (матерію), *«весь світ складається з двох натур: одна видима, друга — невидима. Ця невидима натура, чи Бог, усю твар прозирає й утримує; скрізь завжди був, є і буде. Наприклад, тіло людське видно, але презирливого й утримуючого його розуму не видно»*.

3. **Філософія щастя через самопізнання.** Узагалі, Г. Сковорода вважав, що світ складається із трьох світів: Всесвіту (макрокосмосу),

¹ *Єретик* — людина, яка відступає від загальноприйнятих поглядів, правил, положень.

людини (мікрокосмосу) й Біблії (світу символів). Саме через символи Біблія *«невидиме робить видимим»*. Григорій Сковорода вважав людину найвищим і найпрекраснішим Божим створінням, вона має пізнати себе, що й буде для неї щастя: *«Численні тілесні необхідності чекають тебе, і не там щастя, а для серця твого єдине є на потребу, і саме там Бог і щастя — недалеко воно. Близько воно. У серці і в душі твоїй»*.

У трактаті «Вступні двері до християнської добронравності» Г. Сковорода не радить шукати щастя *«в Америці, чи на Канарських островах, чи в азійському Єрусалимі, чи в царських палацах»*, для цього не треба їздити за моря, адже щастя *«завжди і всюди з тобою»*.

Філософ залишив нам багато **афоризмів**, якими треба керуватися кожній людині, не залежно від віри, віку, статі чи національності. Ці короткі влучні оригінальні вислови містять глибоку й узагальнену думку. Прочитайте їх і прокоментуйте.

Не все те отрута, що неприємне на смак.
Бери вершину і матимеш середину.
З усіх утрат втрата часу найтяжча.
Скільки зла таїться всередині за гарною подобою.
Визначай смак не по шкаралупі, а по ядру.
Тоді лише пізнається цінність часу, коли він утрачений.
Як нерозумно випрошувати те, чого можеш сам досягти.
Солодке пізнає пізніше той, хто може проковтнути неприємне.
Не за обличчя судить, а за серце.
Ні про що не турбуватися — значить, не жити, а бути мертвим.
Не розум від книг, а книги від розуму створились.
Чи може людина, сліпа у себе вдома, стати зрячою на базарі?
Демон проти демона не свідчить, вовк вовчого м'яса не їсть.
Людина — коваль свого щастя.
Не все те невірне, що тобі незрозуміле.
О книги, найкращі порадики, найвірніші друзі!
Не суди лица — суди слово.

Дореч...

Портрет Г. Сковороди прикрашає українську грошову банноту найвищого достоїнства — 500 гривень.

Значення творчості Григорія Сковороди

Григорій Сковорода першим в українській літературі почав зближувати фольклор і художнє письменство, саме через вислови народної мудрості — прислів'я та приказки — він трактував проблеми тодішнього суспільства.

Сковорода першим з українських митців і вчених здобув усесвітню славу. Він став першим поетом-ліриком і байкарем у нашій літературі, саме його науково-педагогічна діяльність сприяла відкриттю Харківського університету (першого в Україні!). Григорія Сковороду вважають одним із найвидатніших людей України.

*Дуб Г. Сковороди
в селі Сковородинівці.
Сучасне фото*

Село Іванівку Золочівського району, що на Харківщині, перейменовано на Сковородинівку, тут відкрито меморіальний музей письменника. Недалеко від нього й могила, на якій викарбувано відомий вислів Г. Сковороди «Світ ловив мене, та не спіймав». Радимо кожному українцеві відвідати це мальовниче місце: погуляти тіністими алеями великого парку, посидіти біля знаменитого 700-літнього сквородинівського дуба й послухати тишу ставка, який ще пам'ятає народного поета, педагога й філософа.

1. Знаменитий сквородинівський 700-літній дуб росте в
 - А** Чорнухах Полтавської області
 - Б** Сковородинівці Харківської області
 - В** Переяславі
 - Г** Харкові

2. На могилі Г. Сковороди викарбуваний його афоризм

А Не все те невірне, що тобі незрозуміле
Б З усіх утрат втрата часу найтяжча
В Світ ловив мене, та не спіймав
Г Не за обличчя судить, а за серце

3. Установіть відповідність

Жанр	Назва твору
1 афоризм	А «Всякому місту — звичай і права»
2 байка	Б «Світ ловив мене, та не спіймав»
3 пісня	В «Бджола і Шершень»
4 трактат	Г «Вступні двері до християнської добронравності»
	Г «Убогий Жайворонок»

4. Що таке *філософія*? Чим близькі філософія й художня література?
5. Назвіть основні філософські положення Г. Сковороди.
6. Поясніть значення слова *єретик*, яким Г. Сковорода назвав один із дослідників його творчості.
7. Григорій Сковорода належить до людей, які органічно поєднували в собі аскетизм із внутрішньою свободою. Прокоментуйте цю думку, навівши приклади із життєпису митця.
8. Хто з українських письменників XVII ст., як і Г. Сковорода, вів аскетичне життя, але не серед народу, а оселившись у печері? Чим, окрім аскетизму, ця людина близька Сковороді?
9. Що таке *афоризм*? Назвіть кілька афоризмів Г. Сковороди, які вам найбільше запам'яталися.
10. Яке значення має літературно-філософська спадщина Г. Сковороди?

11. Згрупуйте подані вище афоризми Г. Сковороди за тематичним принципом (моральність, наука, щастя...).
12. Наведіть найбільш влучні аргументи, які підтверджують вислів Г. Сковороди: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Завдання додому

Вивчити напам'ять десять афоризмів Г. Сковороди.

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

«Енеїда» І. Котляревського — перша
ластівка українського національного
відродження.

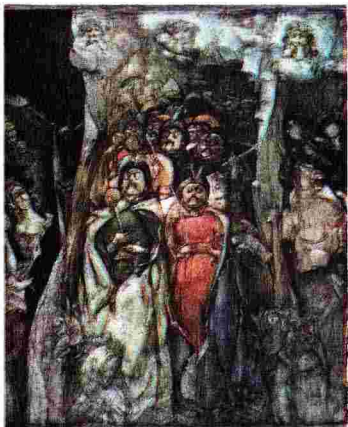
С. Єфремов

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Суспільно-історичні умови розвитку України наприкінці XVIII ст. були надзвичайно складними. Відбувалося духовне й фізичне поневолення нації: у 1764 р. російським царем скасовано гетьманство; 1775 р. Катерина II підписала сумнозвісний для українців указ про скасування Запорозької Січі; повністю ліквідовано українську автономію на Лівобережжі, унаслідок чого Україна перетворилася на численні новоросійські та південно-західні губернії Російської імперії; 1783 р. імператриця Катерина II законодавчо ввела кріпосне право — ганебну сторінку в нашій історії, коли селянам заборонялося переходити від одного поміщика до іншого; спеціальним указом зрівнювалась у правах із російськими дворянами українська шляхта, яка почала захоплювати козацькі й військові землі, а селян перетворювати на кріпаків. У цей час Правобережжя

*М. Сторозенко.
Ілюстрація
до «Кобзаря» Т. Шевченка*

перебувало в складі Польщі, а ще частина українських земель — Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпатська Україна — опинилася під владою Австрії.

Невдоволені селяни зі зброєю в руках раз у раз виступали на захист своїх прав. Найбільші стихійні повстання відбулися в 1768 р., в історії вони відомі як Коліївщина, 1789 р. — у с. Турбаях на Полтавщині. На Поділлі на початку XIX ст. діяв знаменитий народний месник Устим Кармелюк, який понад 25 років очолював антикріпосницькі виступи селян.

Соціальне гноблення народу підсилювалося жорстокими національ-

ними утисками. Українці, згідно з інструкцією російської цариці, підлягали суцільній русифікації: скрізь закривали українські сільські школи; заборонялося вивчення української мови в колегіумах і Києво-Могилянській академії; мовою викладання стала російська; припинилося друкування українських книжок. Наприкінці XVIII ст. російська мова стає літературною мовою в Україні. Для широких народних мас збереження рідної мови, пісень і звичаїв було однією з форм боротьби проти соціального та національного гніту за свої права на життя.

Г. Нарбут. Ілюстрація
до поеми І. Котляревського
«Енеїда»

У цей період поширюються ідеї пізнання світу й самопізнання людини, вільнодумство й антикріпосницькі настрої. У красному письменстві виникає рух, спрямований на створення самобутнього національного мистецтва, різноманітного за художніми формами та засобами. В умовах цих суспільних катаклізмів, утисків, заборон ідея національної специфіки літератури, вільного вияву творчих здібностей індивіда отримує загальне визнання й поширення. Це був час появи після письменника-філософа Г. Сковороди на новому історичному етапі життя України епохальної постаті для національної культури та літератури — Івана Котляревського, зокрема його знаменитої «Енеїди».

З благословення І. Котляревського українська література і мовою, і способом вислову, і героями стала ближчою до життя народу, відтворювала його душу, думки, ідеали, прагнення та потреби.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст., у час слов'янського відродження — «весни народів», зростає зацікавлення фольклором. Українські народні пісні, описи обрядів друкують у Петербурзі, Москві, Варшаві («Опис українського весілля» Г. Калиновського, «Спроба зібрання українських народних пісень» М. Цертелєва, збірки українських пісень запису М. Максимовича, П. Лукашевича, альманахи «Русалка Дністрова» «Руської трійці» — Я. Головацького, М. Шашкевича, І. Вагилевича, «Запорозька старовина» І. Срезневського).

Фольклорна традиція як носій народності мала в цей період визначальний вплив на українську літературу.

Юному літературознавцеві

Історія українського письменства

Бувають в історії народів дати, які немовби розкривають на-
двоє їхнє життя і кладуть межу високу посеред рівного шляху істо-
ричних подій... Ми маємо таку історичну дату — це пам'ятний в
історії України 1798 рік. Того року прилетіла перша ластівка укра-
їнського національного відродження — невеличка книжка, од якої
не тільки початок нового українського письменства рахуємо, а й
новий етап позначаємо в історії українського народу (С. Єфремов).

Історія Літератури

Літературний напрям. Художня течія. Просвітництво, класицизм, реалізм

Для розуміння особливостей стилю письменника треба бути
обізнаним із літературознавчими поняттями *літературний на-
прям, мистецька течія*.

Літературний напрям — конкретна складова частина літера-
турного процесу, породжена творчістю представників одного ху-
дожного методу, яка характеризується спорідненістю стильових
ознак та існує в межах однієї епохи й нації. Наприклад, художні
напрями наприкінці XVIII — на початку XIX ст.: класицизм,
романтизм, сентименталізм, реалізм.

Вужчим поняттям, ніж літературний напрям, є мистецька течія.
Мистецька (художня) течія — спорідненість творчих принципів
митців на підставі схожих естетичних засад. Наприклад: *просві-
тницький реалізм, «шкільний» класицизм*.

У XVIII ст. всі європейські країни, у тому числі й Україну,
охопив могутній ідейний рух — **Просвітництво**. Його характер-
ною рисою була віра в усеperеможну силу освіти й розуму, утвер-
дження нового світогляду, істинних уявлень про світ, а в літературі
головною була настанова на художню правду. Це стало визначаль-

ною особливістю всієї творчості І. Котляревського. Провідними стають основні художні напрями — класицизм, романтизм, початкові форми реалізму.

Класицизм (з латин. *classicus* — зразковий, взірцевий) — художній стиль і напрям у європейській літературі та мистецтві XVII–XVIII ст., для якого характерні увага до античних взірців, що вважалися основою для наслідування, до духовної і матеріальної культури, суворе дотримання єдності жанрів, засобів художньої виразності, оспівування «сильних світу сього». В Україні не було історичних умов для розвитку «високих» жанрів літератури класицизму: трагедії, драми, пов'язаних з оспівуванням монархів, царів, імператорів, бо не було власної держави.

На перше місце виходять «низькі» гумористично-сатиричні жанри класицизму бурлескного стилю. Через національну специфіку в цих творах переважали побутово-знижена конкретика в простонародно-гумористичному дусі та душевна розчуленість, що спричинило вираження класицизму через бурлеск і поєднання романтичних і реалістичних рис із сентиментальністю. У цьому вирішальну роль відігравали народнопоетичне світобачення та фольклорна поетика. Вершиною і прикладом для наслідування стала знаменита «Енеїда» І. Котляревського. Її автор урахував традицію бурлескно-трагестійного стилю XVII–XVIII ст. і розвинув її до найвищого зразка.

На початку XIX ст. розвинувся **реалізм** (з латин. *realis* — суттєвий, дійсний) — один із художніх напрямів у літературі й мистецтві, для якого основною проблемою є взаємини людини й суспільства, середовища, вплив соціально-історичних обставин на формування духовного світу, характеру особистості, героя твору.

У період становлення нової української літератури утворюються *просвітницький реалізм, сентименталізм, романтизм, реалізм* як основні літературні напрями й стилі, формуються нові жанри поезії, прози, драматургії, з'являються яскраві творчі індивідуальності: І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка, М. Шашкевич, Т. Шевченко, П. Куліш, Л. Глібов, Марко Вовчок, Ю. Федькович.

Літературний процес цього періоду розвивається під впливом ідей національно-культурного відродження, ідеології просвітництва й романтизму.

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ (1769–1838)

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Т. Шевченко

Життєпис письменника

Іван Петрович Котляревський народився 9 вересня 1769 р. в м. Полтаві в родині дрібного чиновника міського магістрату, дворянина за соціальним становищем. Нині на місці садиби працює Полтавський літературно-меморіальний музей І. Котляревського.

Про початкову освіту майбутнього письменника відомостей майже немає. Навчання в Полтавській духовній семінарії дало йому ґрунтовні знання з філологічних наук, філософії, риторики, богослов'я, математики. Самостійне життя двадцятирічний юнак, освічений, добрий характером, допитливий і скромний, розпочинає канцеляристом полтавських установ, потім — домашнім учителем поміщицьких дітей. Живучи в селі, уважно спостерігав за життям народу, брав участь у молодіжних забавах, іграх, вивчав і записував український фольклор. За словами першого біографа І. Котляревського, С. Стебліна-Камінського, «бував на зібраннях і забавах простого люду й сам, переодягнений, брав участь у них, уважно

Т. Шевченко. Будинок І. Котляревського в Полтаві

вслухався в народну мову, записував пісні й слова, вивчав мову, характер, звичаї, обряди, вірування, перекази українців, наче готуючи себе до майбутньої праці». У цей час він розпочав багаторічну роботу над «Енеїдою», читав уривки своїм друзям, які передавали рукописи одне одному.

Кохання юнака без взаємності до зарученої дівчини змінило його долю — він стає військовим. За дванадцять років зробив добру кар'єру: пройшов службові ранги від кадета до штабс-капітана. Чесний і мужній офіцер Котляревський у 1806–1807 рр. брав участь у російсько-турецькій війні, у тому числі в штурмі фортець Бендери та Ізмаїл, вів «Журнал военных действий 2-го корпуса», був розсудливим дипломатом (провів успішні переговори з буджацькими татарами), одержав військові нагороди.

Коли І. Котляревський перебував на військовій службі, без його відома 1798 р. в Петербурзі виходить друком поема «Енеїда» (1–3 ч.). Ця дата стала переломною в історії та літературі України.

Після відставки з військової служби, не знайшовши роботи в Петербурзі впродовж двох років, письменник повернувся до рідної Полтави, де отримав посаду наглядача (помічника директора) Будинку виховання дітей бідних дворян. У 1812 р. І. Котляревський сформував 5-й козацький полк для участі у війні з Наполеоном, за що був нагороджений пам'ятною медаллю.

Важливою та надзвичайно цікавою сторінкою біографії І. Котляревського є його діяльність як драматурга й організатора театральної справи. У 1818 р. його призначили директором першого в Україні професійного постійного театру в Полтаві, заснованого 1808 р. Тут працювала частина артистів трупи Івана Штейна з Харківського театру. Особливою обдарованістю відзначався молодий актор М. Щепкін, кріпак курської графині. Полтавський генерал-губернатор М. Рєпнін, захоплений майстерною грою та неабияким сценічним талантом артиста-кріпака, звернувся до княгині з листом-проханням звільнити М. Щепкіна з кріпацтва. Важливу роль у звільненні М. Щепкіна з кріпацтва відіграв також І. Котляревський.

Для Полтавського театру І. Котляревський написав дві п'єси: «Наталя Полтавка» і «Москаль-чарівник».

У 1825–1826 рр. І. Котляревський завершив працю над «Енеїдою».

У 1827 р. письменника призначили опікуном благодійних закладів — лікарні, притулку для інвалідів і німічних старих, «шпитального притулку».

У 1835 р. за станом здоров'я він пішов у відставку.

Пам'ятник
І. Котляревському в Полтаві.
Фото

Письменник помер 29 жовтня 1838 р. Похований у Полтаві.

Тарас Шевченко, уражений великою втратою українського народу, того ж року написав елегію¹ «На вічну пам'ять Котляревському», у якій увічнив образ великого українця. Пророчі слова Т. Шевченка викарбувані на п'єдесталі пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, відкритого 1903 р. й спорудженого на кошти, зібрані всією українською громадою.

Степан Стеблін-Камінський, який особисто знав письменника, зауважував: «Ще в юнацькі роки Котляревський мав пристрасть до віршів і вмів до будь-якого слова вправно добирати рими, дотепні й вдалі, за що товариші по семінарії прозвали його “римачем”». Імовірно, розвиткові здібностей до віршування сприяло викладання пітики в семінарії, а також учнівський переклад у віршах з латинської мови на російську творів Вергілія, Овідія, Горація. Тут ґрунтовно вивчали грецьку, французьку, німецьку, російську мови, античну та західноєвропейську літератури. Польську мову І. Котляревський вивчив самостійно.

Творчий доробок Івана Котляревського

Художня спадщина І. Котляревського хоча й невелика за кількістю творів, але становить визначальний етап у розвитку нової української літератури, у національному самоусвідомленні українців. Це всього п'ять творів: поема «Енеїда»; п'єса «Наталка Полтавка»; водевіль «Москаль-чарівник»; ода «Пісня на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну»; «Ода Сафо».

«Москаль-чарівник», за жанром водевіль, — невелика одноактна весела п'єса з жартівливими піснями й танцями. У ній розповідається про анекдотичну ситуацію, у яку потрапили герої — чулак Михайло Чупрун, його дружина Тетяна, «писар з города» Каленик Кононович Финтик, який залицяється до Тетяни, і солдат-москаль Лихой, що прийшов на постій до Чупрунів.

¹ Елегія — вірш журливого змісту.

Хвалебна пісня, написана у формі святкового новорічного послання в шанобливо-гумористичному тоні на честь полтавського генерал-губернатора О. Куракіна, поширювалася в списках серед панства й вихваляла князя за добрі справи та гуманні вчинки.

«Ода Сафо» — переклад одного з ліричних віршів грецької поетеси античних часів Сафо (Сапфо).

Зауважте

За Іваном Котляревським твердо встановилася світова слава класика української літератури ще за життя письменника. Перші друковані відгуки про його твори за кордоном з'явилися в 1814 р. в Чехії, 1815 р. — у польській пресі. У США й Англії його творчість популяризувала американська письменниця Тальві, зокрема переклала пісню «Віють вітри, віють буйні» англійською мовою. У 40-х роках XIX ст. про І. Котляревського пишуть у Німеччині, Франції, згодом його ім'я входить до «Історії світової літератури».

1. Іван Котляревський народився в
 - А** м. Харкові
 - Б** с. Чорнухах на Полтавщині
 - В** с. Кирилівці на Черкащині
 - Г** м. Полтаві
2. Нова українська література веде відлік з
 - А** 1794 р.
 - Б** 1798 р.
 - В** 1808 р.
 - Г** 1819 р.

3. Установіть відповідність

Термін

Значення

1 літературний напрям	А суворе дотримання єдності жанрів
2 мистецька течія	Б спорідненість стильових ознак, яка існує в межах однієї епохи й нації
3 класицизм	В віра в силу розуму й освіти, утвердження нового світогляду
4 реалізм	Г спорідненість творчих принципів митців на підставі подібних естетичних засад
	Г взаємини людини і суспільства, середовища, впливу соціально-історичних обставин на формування характеру героя

4. З якою визначною подією в культурному житті України асоціюється початок нового етапу в розвитку української літератури?
5. Охарактеризуйте суспільно-історичні обставини в Україні наприкінці XVIII — на початку XIX ст., розкажіть про умови становлення нової української літератури.
6. Що таке *художній напрям*? Які літературні напрями утвердились наприкінці XVIII ст. — на початку XIX ст.?
7. Що в біографії І. Котляревського вам особливо запам'яталося?
8. Намалуйте словесний портрет І. Котляревського, який виник у вашій уяві на основі прочитаних матеріалів про письменника.
9. Прочитайте елегію Т. Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському». Прокоментуйте, як образно визначив Кобзар роль І. Котляревського в історії української літератури.
10. Які твори І. Котляревського ви знаєте? Які з них ви вивчали у 8 класі?

11. Що ви дізналися про діяльність І. Котляревського як театрального діяча?
12. Висловіть міркування, чому наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у європейській спільноті, у тому числі й в Україні, зростає зацікавлення національною народною культурою, передусім фольклором. Як ви зрозуміли роль І. Котляревського в історії української літератури?

Завдання додому

1. Опрацювати життєпис І. Котляревського, знати головні віхи його життя та творчості.
2. Прочитати 1–3 частини «Енеїди».

Теорія Літератури

Силабо-тонічне віршування. Алюзія. Пародія

В українській літературі XVIII ст. бурлеск і травестія набули особливого поширення у віршах, численних пародіях, жартівливих інтермедіях, розважальних частинах вертепної драми, у творчості мандрівних дяків. Іван Котляревський, творчо засвоївши здобутки своїх попередників, написав вершинний твір бурлескно-травестійного стилю, найвище досягнення української літератури цього жанру — поему «Енеїда», майстерно використавши різноманітні засоби гумору й сатири: *пародіювання, алюзію, алегорію, сарказм, іронію, гіперболу, специфічну лексику*. Розглянемо нові для вас поняття — бурлеск, травестію, пародію та алюзію.

Бурлеск (з *італ.* *burlesca, burla* — жарт) — жанр гумористичної поезії, комічний ефект у якій досягається тим, що героїчний зміст

викладається навмисне вульгарно, грубо, знижено або ж, навпаки, при «низьке» говориться піднесено, урочисто. Наприклад: «*Но греки, як спаливши Трою, // Зробили з неї скирту гною*».

Різновидом жартівливої бурлескної поезії є **травестія** (з італ. *travestire* — переодягати), коли твір із серйозним чи героїчним змістом та відповідною формою переробляється на твір комічного характеру з використанням панібратських, жаргонних зворотів.

За жанром «Енеїда» І. Котляревського — класичний зразок **бурлескно-травестійної поеми**. Як вам відомо, **поема** — віршований ліро-епічний твір, у якому зображені важливі події, яскраві, сильні людські характери, внутрішній світ героїв, а розповідь супроводжується авторськими відступами.

Іван Котляревський у поемі «Енеїда» майстерно поєднав веселий, дотепний сміх, яскраві комічні ситуації з глибокими серйозними думками, з широкими узагальненнями. Письменник надав бурлеску нові якості, які сприяли реалістичному зображенню життя. Про це так сказав М. Рильський: «Поема Котляревського — самобутній і глибоко національний твір, де стародавніх троянців і латинян переодягнуто в жупани й кобеняки українського козацтва XVIII ст., у каптани і мундири тодішнього чиновництва, у підрясники й ряси духовенства, де широким пензлем змальовано побут тогочасного панства, що замінило собою Вергілієвих олімпійців».

Пародія (з грец. *parodia* — жартівлива переробка) — комічне або сатиричне наслідування, що відтворює в перебільшеному вигляді характерні особливості оригіналу; карикатура. Наприклад, пародійним у поемі є опис підготовки до війни: «*Для куль — то*

М. Бутович. «Енеїда».
Ескізи обкладинки
та ілюстрацій

галушки сушили, // А бомб — то з глини наліпили, // А слив соло-
них — для картеч».

Алюзія (з латин. *allusio* — жарт, натяк) — художньо-стилістич-
ний прийом; натяк, відсилання до певного літературного твору або
історичної події з розрахунку на знання й проникливість читача,
який має цей натяк витлумачити. «Енеїда» І. Котляревського на-
повнена алюзіями на українську історію, життя нашого народу.

Іван Котляревський утвердив в українській літературі **сила-
бо-тонічне віршування**. **Віршування** — мистецтво складання вір-
шів, вираження автором думок і переживань у віршовій формі.
Визначальними рисами вірша є поділ тексту на стопи, наявність
певного віршового розміру, ритму. Вірш може поділятися на
строфи чи бути астрофічним. Наприклад, строфа «Енеїди» деся-
тирядкова.

У давній українській літературі панувала **силабічна** (з грец.
syllabe — склад) система віршування, в основі якої — рівна кіль-
кість складів у рядку, часто 13, рідше 11 при вільному розташуван-
ні наголошених і ненаголошених складів. Силабічне віршування
притаманне поезії, що ґрунтується на мові з постійним наголосом
у словах на останньому складі (наприклад, французька) чи перед-
останньому (польська). **Тонічний** (з грец. *tonos* — тон) — той, що
стосується наголосу в слові; **тонічний вірш** — вірш з однаковою
кількістю наголошених складів у рядку. Тонічний вірш пошире-
ний у мовах із рухомим наголосом: українській, російській, англій-
ській.

В українській літературі початки віршування пов'язані з пісен-
ною усною народною творчістю. Силабічну систему віршування в
поезії українського середньовіччя замінила силабо-тонічна систе-
ма, яка ґрунтується на чергуванні одного наголошеного і двох чи
трьох ненаголошених складів, що утворюють двоскладові стопи
(пригадайте: ямб, хорей; пірихій, спондей) чи трискладові (дак-
тиль, амфібрахій, анапест). Силабо-тонічна система віршування
була запроваджена у творах поетів давньої літератури, зокрема в лі-
риці Г. Сковороди.

Доречі...

У XX–XXI ст. разом із класичним силабо-тонічним віршуван-
ням в українській поезії поступово утверджувався тонічний вірш,
особливо **верлібр** — неримований вірш із відсутністю строф,
з рядками різної довжини. Верлібр представлений у поезії П. Ти-
чини, М. Рильського, В. Голобородька, В. Герасим'юка, І. Малко-
вича та ін.

«Енеїда»

Історія видання твору

Поема І. Котляревського «Енеїда» побачила світ у той час, коли, за висловом академіка О. Білецького, «історичні обставини поставили під знак питання подальше майбутнє української мови, а також і всієї української культури», коли перед самим народом постало питання: «Бути чи не бути?», «Енеїда» відповіла на повний голос: «Бути!»

Як вам уже відомо, перші два видання «Енеїди» побачили світ без відома І. Котляревського в Петербурзі 1798 та 1808 р.

До рук Максима Парпури — конотопського поміщика, лікаря за фахом, любителя художньої літератури, перекладача й видавця, потрапив рукопис 1–3 частин «Енеїди». Власним коштом він видав поему, не підозрюючи, яке значення матиме цей твір для української нації та світової спільноти. Напис на титулі гласив: «Энеида, на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским». Красномовною була посвята на книжці «Любителям малоросійського слова». У першому виданні брав участь також відомий учений, доктор медицини, лікар із Чернігівщини Й. Каменецький. Ці добродії керувалися благородною метою — дати можливість українцям насолоджуватися першим твором, написаним живою розмовною народною мовою, який до того поширювався в рукописах, що містили певні неточності й перекручення.

Звісно, І. Котляревський був незадоволений стихійними змінами у власному творі, тому вирішив зайнятися підготовкою до перевидання поеми. За участю автора в 1809 р. виходить друком третє видання «Енеїди» (1–4 частини). Остаточню І. Котляревський завершив працю над твором у 1825–1826 рр. На жаль, письменник не побачив повного видання поеми (шість частин), яке здійснив після його смерті видатний славіст І. Срезневський у 1842 р. в Харкові.

«Енеїда» була першою українською друкованою книжкою, написаною народною мовою, а не набором-суржиком

М. Бутович. «Енеїда».
Ескіз обкладинки

із старослов'янізмів, русизмів, полонізмів, церковної лексики. З'явившись у період, коли в українській літературі другої половини XVIII ст. розпочалося руйнування й заперечення класицистичних тенденцій, утверджувалися наближення літератури до реального життя, її доступність і зрозумілість широким народним масам, поема І. Котляревського гідно продовжила процес уведення в художній твір простої людини, піднесення народної мови на рівень літературної.

Джерела поеми

За основу *сюжету* «Енеїди» І. Котляревський узяв античну епопею Марона Публія Вергілія й суттєво, оригінально переробив її.

Вергілій наділяв своїх героїв-богів безмежною силою, ідеальними рисами вдачі вершителів людської долі, зображував їх у суто класицистичному стилі. Ця героїчна урочиста поема написана гексаметром¹, який надає твору поважності, піднесеності й урочистості. Автор прославляє троянців і римлян. Головна думка — утвердження божественного походження влади римських імператорів.

Західноєвропейські письменники створили ряд пародій на «Енеїду» Вергілія з однотипними назвами: «Перелицьована “Енеїда”» (Дж. Лаллі, Італія), «Перелицьований Вергілій» (Скаррон, Франція), «Вергілієва “Енеїда”, або Життя й пригоди благочестивого героя Енея» (А. Блюмауер, Німеччина), «Перелицьована Вергілієва “Енеїда”» (М. Осипов, О. Котельницький, Росія). Попередники І. Котляревського у своїх переробках в основному пародіювали образи й події оригіналу. Ці переробки стали лише певним історичним фактом. Травестія ж І. Котляревського пережила свій час, чарує своєю красою й неповторністю сучасних читачів і захоплюватиме наших нащадків. Як писав В. Сосюра,

Над книжкою твоєї «Енеїди»
Нащадок схилить радісне чоло.

Порівняймо уривки двох «Енеїд» — Вергілія та Котляревського, щоб з'ясувати різницю жанрів і стилів.

¹ *Гексáметр* — вірш шестистопного дактиля, поширений у творах античної літератури.

«Енеїда» Вергілія	«Енеїда» Котляревського
Зброю співаю і мужа, що перший з надмор'їв Троянських, Долею гнаний нещадно, на берег ступив Лавінійський. Горя він досить зазнав, суходолами й морем блукавши, З волі безсмертних богів і мстивої серцем Юнони...	Еней був парубок моторний І хлопець хоть куди козак, Удавсь на всеє зле проворний, Завзятіший од всіх бурлак. Но зла Юнона, суча дочка, Розкудкудакалась, як квочка, Енея не любила страх...

Вергілій із повагою ставиться до богів, возвеличує їх, тому використовує й відповідну лексику, урочисту й шанобливу. Іван Котляревський, висміюючи українських мешканців в образах жителів Олімпу, уживає просторічні слова, лайливу, згрубілу лексику.

Аналізуючи віршову форму «Енеїди», спостерігаємо зміну ритміки поеми: рядки римовані й удвічі коротші, ніж у Вергілія, що надає розповіді динаміки, жартівливого тону, легкого читання тексту.

Отже, у переробці Вергілієвої «Енеїди» І. Котляревський цілком оригінальний. Він відкидає, скорочує багато епізодів, максимально розширює окремі стислі місця, доповнює їх самобутніми детальними описами, створивши цілком оригінальний самостійний твір.

Іван Котляревський, за словами І. Франка, вніс у свій твір «стільки сердечного тепла, тонкого гумору й живих барв своєї батьківщини, що його «Енеїда» і до цього часу не втратила своєї чарівності».

Композиція твору

На противагу «Енеїди» Вергілія, яка складається з дванадцяти частин, в однойменному творі І. Котляревського наявні шість частин. Сюжет поеми Котляревського відповідає сюжетові Вергілієвої «Енеїди»: це розповідь про мандри Енея — сина богині Венери й земного царя Анхіза, онука троянського царя — після зруйнування Трої в пошуках Італії, де він має заснувати нову державу. Подорожжю керували боги з Олімпу, які раз у раз утручалися в життя героїв.

Опрацюйте короткий сюжет «Енеїди» І. Котляревського, що поданий у таблиці.

Сюжет «Енеїди»

Частини	Короткий зміст
I	Початок подорожі Енея після загибелі Трої. Утручання бога вітрів Еола та бога моря Нептуна в мандрівку троянців. Знайомство з Дідоною. Кохання й розлука. Самогубство жінки
II	Гостювання на Сицилії в Агесті. Життя небожителів на Олімпі. Поєдинок сицилійця Дареса та троянця Енея. Учинення жінками пожежі на троянському флоті. Поминки по батькові Енея, Анхізу. Сон Енея: батько кличе навідати його в пеклі
III	На землі Кумській. Подорож Енея із Сивіллою на той світ. Пекло. Зустріч із батьком Анхізом
IV	На острові злої цариці Цирцеї. На землі царя Латина. Обмін подарунками Енея з царем Латином. Планування одруження Енея з Лавінією, донькою Амати й Латина, зарученою з рутульським царем Турном, — причина початку війни
V	Війна між троянцями й рутульцями. Героїчний подвиг Низа й Евріала
VI	Продовження воєнних дій. Зевсова заборона втручатися богам в земні справи. Поєдинок Енея з Турном. Перемога Енея

1. Установіть відповідність

Термін

Значення

- 1 бурлеск
- 2 травестія
- 3 алюзія
- 4 пародія

- А** натяк, відсилання до певного літературного твору або історичної події з розрахунку на знання і проникливість читача
- Б** комічне або сатиричне наслідування, що відтворює в перебільшеному вигляді характерні особливості оригіналу
- В** мистецтво складання віршів, вираження автором думок і переживань у віршовій формі
- Г** виклад героїчного змісту навмисно вульгарно, знижено або про «низьке» говориться урочисто
- Г** переробка твору із серйозним змістом на твір комічного характеру

2. За жанром «Енеїда» поема

- А** історико-героїчна
- Б** соціально-побутова
- В** бурлескно-травестійна
- Г** історико-романтична

3. Прочитайте фрагмент опису картини пекла
 Смола там в пеклі клекотіла
 І грілася все в казанах,
 Живиця, сірка, нефть кипіла;
 Палав огонь, великий страх!

Іван Котляревський описав пекло за

- А** народними уявленнями українців
Б літописом «Повість минулих літ»
В пеклом Данте
Г Шекспіром

4. Розкажіть історію написання та видання «Енеїди». Де вперше побачила світ знаменита українська поема?
5. Якими були джерела написання «Енеїди»?
6. Порівняйте початок «Енеїди» Вергілія та Котляревського. Зверніть увагу на спільне й відмінне. Які можна зробити висновки?
7. Як сприйняли «Енеїду» сучасники І. Котляревського? У чому новизна твору для української історії, культури?
8. Яким є жанр «Енеїди»? Аргументуйте свою думку.
9. Опишіть порядок мандрів Енея, використовуючи таблицю з підручника.
10. На основі короткого переказу подій поеми, поданих у таблиці, визначте елементи сюжету: експозицію, зав'язку, розвиток подій, кульмінацію, розв'язку.

11. Що було незвичним для вас, коли ви читали «Енеїду»? Чому, на вашу думку, письменник використав так багато вульгаризмів, згрубілої лексики?
12. Випишіть із картин пекла (розділ третій) уривки, у яких висміяно аморальні людські вчинки (I варіант), засуджено негативні суспільні явища (II варіант).

Завдання додому

Вивчити напам'ять початок поеми (дві строфи) і дві строфи (на вибір) з картин пекла: одну із засудженням негативних суспільних явищ, другу — людських недоліків.

Позасюжетні елементи

Образно кажучи, поема І. Котляревського «Енеїда» — це високе дерево з міцним стовбуром сюжету й численними розгалуженнями — позасюжетними елементами, які komponують твір у єдине ціле. Нас захоплюють дотепні, влучні **портретні** характе-

ристики, особливо зовнішній вигляд героїв після бенкету, що одночасно є й антиалкогольною пропагандою: *«Енея заболіли ноги, // Не чув ні рук, ні голови; // Напали з хмелю перелози, // Опухли очі, як в сови, // І весь обдубвся, як барило, // Було на світі все неміло»*.

Описи природи, приміщень, воєнних дій, споживання їжі та напоїв, молодіжні ігри й розваги, авторські відступи, мова персонажів — усі ці позасюжетні елементи поеми майстерно подані автором із використанням найрізноманітніших засобів сатири й гумору, передусім бурлеску. Наприклад, дошкульною іронією та їдкою сатирою є опис державотворців, чиновників латинського суспільства: *«Були златії дні Астреї, // І славний був тогді народ; // Міняйлів брали в казначей, // А фіглярі писали щот... // Вожаками — сліпці, каліки, // Ораторами — недоріки, // Шпигоном — з церкви паламар»*.

Юному літературознавцеві

Максим Рильський справедливо визначив, що «Енеїда» І. Котляревського — «енциклопедія українського життя XVIII століття». Це підтверджує різнобічне й глибоке відображення життя народу, його прагнень, мрій, кращих національних традицій.

Арсеналом засобів творення яскравого, неперевершеного національного колориту стала барвіста, соковита *народна мова*, яку письменник увів у художній твір як головний будівельний матеріал поеми. Це і колоритні картини *національного побуту* українців, і багаті *народні традиції* (свята, ігри, танці, звичаї, повір'я, народні гуляння, національний одяг, українська кухня, предмети хатнього вжитку), і дотепний *народний гумор*, і багатий національний *фольклор*, і численні *українські імена, назви міст, сіл, місцевостей*. Відомий цікавий факт: дослідники встановили, що в «Енеїді» згадано більше українських страв і напоїв, аніж у спеціальній праці — у книжці М. Маркевича «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян», яку було видано в 1860 р.

Зверніть увагу на елементи українознавства в поемі «Енеїда», подані в таблиці (с. 111). Проілюструйте їх прикладами, дібраними з тексту самостійно, зробіть висновок про їхнє значення в художній канві твору.

Енциклопедія українського життя XVIII ст.

Звичаї	Обряди
Латину тільки що сказали, Що од Енея єсть послі, І з хлібом, з сіллю причували, Та і подарки принесли, Хотять Латину поклониться...	Латин, дочка, стара Амата Щодень від Турна ждали свата, Уже нашили рушників І всяких всячин напридбали, Які на сватанні давали, Все сподівались старостів.
Розваги	Національні інструменти, музика
Тоді-то в пеклі вечорниці Лучились, бачиш, як на те, Були дівки та молодичі І там робили не пусте: У ворона собі іграли, Весільних пісеньок співали, Співали тут і колядок; Палили клоччя, ворожили...	Бандура горлиці бреньчала, Сопілка зуба затинала, А дудка грала по балках; Санджарівки на скрипці грали, Кругом дівчата танцювали, В дробушках, в чоботах, в свитках.
Кухня, посуд	Одяг
Тут їли рознії potravи І все з полив'яних мисок, І самі гарнії приправи З нових кленових тарілок: Свинячу голову до хрину І локшину на переміну, Потім з підливою індик; На закуску куліш і кашу, Лемішку, зубці, пугрю, квашу І з маком медовий шулик.	[Юнона] Сховала під кибалку мичку, Щоб не світилася коса; Взяла спідницю і шнурівку, І хліба з сіллю на тарілку... [Ганна] В червоній юпочці баєвій, В запасці гарній фаналевій, В стьожках, в намисті і в ковтках.

Тема. Проблематика. Ідея твору

У поемі І. Котляревського «Енеїда» відображена українська дійсність XVIII ст. з її населенням, побутом, звичаями, обрядами, традиціями, з її історією, через що цей твір витримав випробування часом. На сюжетній основі поеми Вергілія І. Котляревський майстерно розвинув нову **тему**, показавши життя й побут різних суспільних верств українського народу, зокрема й простого люду, чого раніше не було в українській літературі.

У поемі використано алюзії на українську історію. Письменник сміливо натякає на царювання Катерини II, використовуючи

алегоричний образ Цирцеї, яка живе на острові, це «люта чарівниця // І дуже злая до людей». Є і натяк на запровадження кріпацтва в Україні та його трагічні наслідки для народу: «Пропали всі ми з голами... // Пропали! Як Сірко в базарі, // Готуйте ший до ярма». Це твір про славу козацьку старовину, тут згадуються часи Сагайдачного, Дорошенка, Залізняка, Запорозька Січ, а Еней і його троянське військо — це запорожці зі своїм кошовим. З узагальненим образом козацтва тісно пов'язана тема захисту вітчизни, громадянської підпорядкованості особистих інтересів загальнонародним. На те, що йдеться про Україну, натякають власні назви: імена (Терещко, Охрім, Лесько, Панько, Тарас, Опанас, Остап), прізвища, назви населених пунктів, адміністративні та географічні назви (Переяслав, Опішніа, Решетилівка, Полтава).

«Енеїда» розкриває інші важливі теми, а саме: пошук нової землі; мандрів; патріотизму, зокрема любові до рідної землі, готовності служити їй; кохання й самопожертви; синівської любові.

Поема І. Котляревського — це невичерпне джерело соціальних і морально-етичних проблем, які порушує автор і в оригінальній, цікавій формі доносить до читача. Він возвеличує всілякі людські чесноти й таврує суспільні недоліки та аморальні вчинки людей. Здається, немає такої вади, про яку не йшлося б у поемі з глузуванням або саркастичним засудженням.

В «Енеїді» письменник порушує такі соціальні проблеми:

- захист рідної землі від ворогів;
- почуття громадянського обов'язку;
- соціальна нерівність;
- моральна нікчемність панства, чиновників, повна байдужість до інтересів і потреб народу;
- розгульний спосіб життя панів;
- паразитичне існування можновладців;
- хабарництво чиновників, злочинство, інтриганство, підлабузництво, здирництво, пихатість, безкультур'я, кругова порука, зловживання службовим становищем.

Серед морально-етичних проблем найпомітніші такі:

- виховання дітей;
- утвердження людських чеснот: добропорядності, поваги до батьків, кохання, вірності, виховання дітей на засадах народної моралі;
- таврування людських вад: брехливості, лінощів, зрадливості, нехтування християнською мораллю.

Письменник утверджує народну мораль у душі просвітительства через моральні критерії суспільних явищ і повчання.

Котляревський-патріот пишається героїчною історією України, ідеалізує часи гетьманства, підносить *ідею* безсмертя українського народу, його історії, самобутності української нації, утвердження української мови, живучості народних традицій, свободолюбства, прагнення до незалежності, оспівує героїчне минуле України.

Саме реалістичне зображення української дійсності в бурлескно-травестійному стилі, елементи соціальної сатири, щирий гумор, образна народна мова надали українській «Енеїді» яскравого національного колориту, визначили її громадське й художнє значення, високо піднесли у світовій літературі.

Образи в поемі

Систему *головних образів-персонажів* «Енеїди» доцільно згрупувати, виокремивши із земних героїв Енея і троянців, отже:

- 1) Еней і троянці;
- 2) боги, жителі Олімпу;
- 3) інші земні герої.

Еней — головний герой поеми, про що свідчить і сама назва твору, — кошовий отаман Війська Запорозького. Перші загально-відомі його портретні характеристики — «...парубок моторний // І хлопець хоть куди козак» — створюють привабливий образ козака. Далі ж автор наділяє його низкою негативних рис: любить випити й погуляти, розважатися, боїться бурі на морі; він заводій усіляких бешкетів і витівок, нестійкий у коханні, легковажний, здатний на бійку. Автор характеризує його емоційно-забарвленими епітетами й порівняннями з негативним змістом: «...на всеє зле проворний, мутив, як на селі москаль». Усе це змальовано з використанням мовно-стилістичних засобів бурлеску. Позитивний образ Енея постає в останніх частинах поеми, де змальовані сцени війни. Це до тепний, доброзичливий, гарний і проворний хлопець, який легко сходиться з людьми. Як ватажок троянців, Еней вимогливий і строгий, але добрий і справедливий, постійно дбає про своїх воїнів, тужить за загблими.

А. Базилевич. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда»

Особливо привабливим постає Еней на полі бою як досвідчений полководець, який уміло організовує битву, а під час бою діє сміливо, демонструє особисту хоробрість, уміння володіти зброєю, воєнну майстерність.

Троянці постають у поемі в усій своїй величі, привабливості, хоч і часто з гумористично-іронічним ставленням автора до їхніх вад (наприклад, надмірне споживання їжі, напоїв, гуляння й веселощі через край). Герої — вірні товариші, які цінують чоловічу дружбу, побратимство, свято бережуть лицарську честь воїнів, великі патріоти своєї батьківщини, демонструють зневагу до власної смерті.

Серед троянців особливо вирізняються два товариші, Низ та Евріал, які здійснили героїчний вчинок (вилазку серед ночі у ворожий табір) заради благородної ідеї — перемоги над ворогом і свободи рідної землі. Це стало свідченням усвідомлення юнаками свого патріотичного обов'язку — вірності присязі, відданості батьківщині: *«Де общее добро в упадку, // Забудь отця, забудь і матку, // Лети повинность ісправлять»*.

В образах **богів**, жителів Олімпу (Зевса, Венери і Юнони, Нептуна, Еола, Меркурія), земних героїв (царів Латина, Ацеста, Турна, Дідони) І. Котляревський неперевірено, сміливо змалював тогочасне суспільство: царів, поміщиків, чиновництво з їхнім користюлюбством, бездіяльністю, пихатістю, хабарництвом, інтриганством, зневажливим ставленням до потреб народу. Засобами сатири й гумору, використовуючи бурлескно-травестійний стиль, письменник засуджує ці негативні суспільні явища.

Пригадаймо жителів Олімпу — героїв «Енеїди».

Жителі Олімпу — боги

Зевс (Юпітер) — верховне божество, глава олімпійської сім'ї богів; Венера (Афродіта) — богиня краси й кохання; Юнона (Гера) — богиня шлюбу; Нептун (Посейдон) — бог моря, морської стихії; Еол — володар вітрів; Меркурій (Вулкан) — покровитель торгівлі; Купідон (Амур) — бог кохання; Бахус (Діоніс) — бог рослинності, покровитель виноградарства й виноробства; Марс (Арей) — бог війни, під час Троянської війни сприяв троянцям; Плутон (Аїд) — бог підземного царства, старший над пеклом.

Крім того, у поемі діє багато **другорядних персонажів**, які виконують відведену їм роль: Сивілла — Баба Яга, котра проводить Енея до пекла; Лавісія (Лавінія) — дочка царя Латина, через яку розпочалася війна; багато неіндивідуалізованих героїв, поміщених

автором у пекло, кинутих ним на війну, котрі допомагають утілювати головні ідеї — засудження суспільних недоліків, війни як смертоносного явища.

Мовні особливості поеми

Комічні ефекти в поемі, її бурлескний тон досягаються різноманітними й багатими засобами художньої виразності, особливо тропами. За дослідженнями літературознавців, найбільше в поемі оригінальних, влучних порівнянь. Наприклад, не потребують коментарів і пояснень такі: *«Еней піджав хвіст, мов собака, мов Каїн, затрусивсь увесь»*; *«надувсь, мов на огні лопух»*; Юнона *«розкудкудакалась, як квочка»*, *«к Еолу мчалась, як оса»*; Нептун *«схвативсь на нього [на рака], мов бурлака, // І вирнув з моря, як карась»*; Венера, *«як собака, хвіст піджавши, пішла к порогу до дверей»*. Народність поеми підкреслюють постійні епітети: *ясні очі, рум'яні щоки, синє море, гіркі сльози, пані благородна, рученьки біленькі*.

«Енеїда» рясніє українськими народними прислів'ями, приказками та фразеологізмами, які письменник використовує вміло й доречно: то вплітає в авторську мову, то вкладає в уста героїв, то змінює їх, то вживає лише фрагмент. Майже без змін використані, наприклад, прислів'я: *«Хто чим багат, то тим і рад»*; *«Великій у страха очі»*; *«Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча»*. Стійкі народні вислови створюють колоритні, емоційні образи, картини, веселий, оптимістичний настрій. Завдяки «Енеїді» загальновідомими стали такі фразеологізми: *«тягу дав»*, *«п'ятами з Трої накивав, щоб душака полетіла к чортам»*, *«ляпас дати»*.

Мова персонажів гумористично забарвлена. Особливо смішними є репліки богів, наближені до розмовної народної мови, насичені емоційно забарвленою лексикою, грубими, лайливими словами, які створюють комічний ефект: *«Мовчать! Прескверна пащекуха! // Юнона злобно торощить. // — Фіндюрко, ящірко, брехуха! // Як дам — очіпок ізлетить»*. Лайливі слова — вульгаризми — виразно відображають характер Зевса, грізного володаря, бога над богами: *«Енея лаяв на весь рот: “Чи так-то, гадів син, він слуха? // Убрався в патоку, мов муха, // Засів, буцім в болоті чорт”»*.

За «Енеїдою» можна вивчати лексичний склад української мови за вживанням і походженням: власне українські слова — найрізноманітніші побутові назви, зокрема, одяг, прикраси (*юпка, запаска, стьожики, намисто, спідниця, шнурівка, карсет, ланцюжок*,

чоботи, сорочка, каптан, шапка, пояс), їжу (хліб, бублики, киші, юшка, галушки, борщ, печеня), напої (сивуха, брага, слив'янка, мед, калганка), посуд (полив'яні миски, кварта, горщик), споруди (панський дворець, світлиця, будинок); назви людей за професією, соціальним станом (пани, підпанки, слуги, судді, підсудки, шляхта, міщани, писарі, ченці, філософи, купці, перекупки); географічні назви; народні звичаї, обряди, ігри; слова іншомовного походження (цехмістри, ратмани, бургомістри, філіжанка); архаїзми, жаргонізми, діалектизми та ін.

Жартівливого тону розповіді надає **макаронічна мова** — змішування слів різних мов або перекручення однієї мови на свій лад іноземними словами чи навпаки. Цей стилістичний засіб І. Котляревський використав у кількох місцях: у IV частині, коли, прибувши на Латинську землю, троянці вивчали латину й посла проголосили промову цареві (*«Енеус ностер магнус панус // І славний троянорум князь»*). На початку IV частини письменник створив «вивернуту» мову, неприродно поєднавши префікси, суфікси, закінчення окремих слів, чим також досягається комізм ситуації (*«Борщів як три не поденькуєш, // На моторошні засердчить; // І зараз тяглом закишкуєш, // І в буркоті закеньдюшить»*).

Юному літературознавцеві

Письменник і епоха

Головний герой поеми «Енеїда» — «троянське військо». Не окрема людина, а люди. І які люди!

Це люди виключно здорової й могутньої плоті, ненаситні їдці, невтримні у вживанні горілки. У них здоровенні кулаки, червоносинні щоки, здатні перегризти й переламати будь-яку кістку зуби... Це люди неймовірної сили, із залізними мускулами, вродливими голосами. Цей людський світ — апофеоз тілесності, неймовірної виносливості, здоров'я, яке плеше через край. Це «пройдисвіти», розбійники, босяки — і в той же час лицарі, герої, титани... Вони... безперестанку їдять, п'ють, танцюють, женихаються, б'ються, кричать... Це ті самі люди, сильні, відважні, невтомні в походах, яким не потрібне багатство, а потрібна перш за все воля, свобода, без якої і життя для них немає... Це люди, здатні голими руками взяти розпечене ядро, вони з презирством ставляться до фізичного болю, умируть, але не стануть рабами (*О. Білецький*).

1. Установіть послідовність розгортання подій в «Енеїді»
 - А** пожежа на троянському флоті
 - Б** Еней із троянцями в пеклі
 - В** героїчний подвиг Ниса та Евріала
 - Г** втручання Еола та Нептуна в мандрівку троянців
 - Г** перемога Енея у двобої з Турном
 - Д** обмін подарунками Енея з царем Латином

2. Установіть відповідність

<i>Герой</i>	<i>Репліка</i>
1 Еней	А Та цитьте, чортові сороки...
2 Дідона	Б Ти знаєш — дурень не бере
3 Зевс	В Де общее добро в упадку, // Забудь отця, забудь і матку...
4 Венера	Г Відкіль такі се гультіпаки? Чи рибу з Дону везете?
5 Сивілла	Г Чим пред тобою, милий тату, // Син заслужив таку відплату?
	Д — Коли б, — каже, — умер я в Трої, // Уже б не пив сеї гіркої...

3. Установіть відповідність

<i>Бог</i>	<i>Обов'язок на Олімпі</i>
1 Зевс (Юпітер)	А бог моря, морської стихії
2 Еол	Б бог підземного царства, старший над пеклом
3 Бахус (Діоніс)	В бог вітрів
4 Нептун (Посейдон)	Г верховне божество, глава олімпійської сім'ї богів
5 Меркурій (Вулкан)	Г бог рослинності, покровитель виноградарства й виноробства
	Д покровитель торгівлі

4. Розкрийте проблематику поеми «Енеїда». Із картин пекла (III частина) прочитайте фрагменти, у яких порушені соціальні та морально-етичні проблеми.
5. Охарактеризуйте тематику й ідейне багатство «Енеїди».
6. У чому особливості мови поеми? Аргументуйте свою думку прикладами з твору.
7. Знайдіть позасюжетні елементи в поемі, яка їхня роль у творі.
8. Знайдіть у тексті макаронічну мову (IV частина), поясніть доцільність її використання.
9. Прокоментуйте трактування проблем війни в поемі: погляд автора та героїв (частини V, VI).

10. Проведіть наукове дослідження (у групах). Поясніть специфіку віршування «Енеїди»: зі скількох рядків складається строфа, які рядки римуються, вид рими, римування, вид строфи; визначте розмір вірша. Для аналізу строфічної будови самостійно оберіть строфу, накресліть ритмічний малюнок. Доведіть, що І. Котляревський використав силабо-тонічну систему віршування.
11. Письмово обґрунтуйте, чому «Енеїду» І. Котляревського називають «енциклопедією українознавства» (п'ять-шість речень).
12. Розгляньте ілюстрацію А. Базилевича до «Енеїди». Який епізод з поеми вона зображує? Поміркуйте, якими малярськими засобами художник передав бурлескно-травестійний стиль твору.

Завдання додому

1. Охарактеризувати образ Енея, інших персонажів поеми. Висловити власні міркування про їхні вчинки та дії.
2. Виписати цитати до образів-персонажів (по дві-три).
3. За власним бажанням намалювати ілюстрації до поеми «Енеїда» в карикатурному стилі.

«Наталка Полтавка»

Іван Котляревський написав обидва свої драматичні твори – «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» – у 1819 р. Тоді ж і розпочинається успішне сценічне життя найвизначнішої української п'єси «Наталка Полтавка», яку І. Карпенко-Карий назвав «праматір'ю українського театру». Про неймовірний успіх цього твору на сцені він пізніше зазначав (до речі, драматург блискуче виконував у п'єсі роль возного): «Я сам тридцять три роки слухав “Наталку”... У чому вся сила п'єси, у чому її чаруюча душу краса? У надзвичайній простоті, у правді й, найголовніше, у любові автора до цього народу, у любові, котра із серця Котляревського перейшла на його твір».

У 1838 р. І. Срезневський у Харкові надрукував першою книжкою свого «Українського збірника» твір «Наталка Полтавка» з підзаголовком «Малороссийская опера И. П. Котляревского» і присвятою «Любителям славянщины». У передмові вчений писав, що п'єса «мала великий вплив на вивчення української народності», «пробудила його й досі залишається кращою вказівкою майже на всі сторони, з яких потрібно вивчати малоросійську народність».

П'єсі судилося тривале сценічне життя. Ще за часів Котляревського вона мала нечуваний театральний успіх у Полтаві, Харкові, Києві, Москві, Петербурзі, у багатьох інших містах Російської імперії, про що писала тодішня преса. Вона увійшла до репертуару біль-

шості театрів, скрізь сприймалася «з гучним схваленням, а ім'я творця повторювалося з любов'ю не тільки в усій Малоросії, а й у багатьох містах Великої Росії». Першою роль Наталки виконувала артистка Полтавського театру Катерина Нальотова. Майстерною грою відзначалися актори М. Щепкін, корифеї українського театру: М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий, М. Садовський, П. Саксаганський. Образ Наталки відтворила неперевершена М. Заньковецька, пізніше М. Садовська-Барілотті, О. Петрусенко.

За свідченням сучасників І. Котляревського, письменник використав для сюжету п'єси реальний факт, який мав місце в ті часи. Саме правдивим відтворенням життя українського селянства, побуту народу, прагнень і настроїв героїв, широким використанням фольклору, гумористичним і сатиричним забарвленням сцен «Наталка Полтавка» приваблива й безсмертна.

За *жанром* «Наталка Полтавка» — соціально-побутова драма, глибоко національна характерами й естетичною формою, перший твір нової української драматургії, у якому поєдналися ознаки сентименталізму та просвітницького реалізму. Іван Котляревський так визначив жанр: «Опера малоросійська у двох діях», що передбачає багато музики та пісень. До пісень одразу була написана музика. Усього в тексті двадцять пісень — арії, дуети, тріо, хор — як фольклорного походження («Віють вітри, віють буйні», «У сусіда хата біла»), так і літературного («Всякому городу — нрав і права», «Сонце низенько»).

Музику до «Наталки Полтавки» написало чимало композиторів. На жаль, ім'я першого композитора невідоме. У 1890 р. М. Лисенко поклав твір на музику, і його опера «Наталка Полтавка» стала шедевром світового мистецтва, класичним зразком українського оперного репертуару, що й нині не сходить зі сцени українських професійних театрів і є їхньою візитівкою. Цікаво, що І. Котляревський написав авторські коментарі й ремарки російською мовою. Однак

В. Ульянова. Ілюстрації до драми «Наталка Полтавка»

В. Ульянова. Ілюстрація до драми «Наталка Полтавка»

І. Гончар. Закохана

його герої розмовляють українською, винятком є возний, який говорить суржилом.

Композиція твору проста, події розгортаються плавно, природно, без зайвих сцен і картин. Це стало одним із чинників тріумфу п'єси на світовій сцені, розуміння її змісту не лише українцями. В основі сюжету п'єси — соціально-побутовий **конфлікт**: у бідну дівчину-селянку Наталку Терпило (у народі її називають Полтавкою, з цим іменем вона й увічнена Котляревським) закохався багатий чиновник, возний Тетерваковський. Вона любить іншого, наймита Петра, який бурлакує в пошуках заробітків. Дівчина під впливом матері подає рушники возному, а коли з'являється Петро, рішуче відмовляє возному й захищає своє щастя. Конфлікт виникає внаслідок «любовного трикутника»: возний — Наталка — Петро.

Новаторство п'єси «Наталка Полтавка» полягає в тому, що образ головної героїні — дівчини-красуні Наталки — І. Котляревський узяв із народу й показав її як ідеал молоді українки, фактично позбавленої вад характеру. Наталка Полтавка уособлює найкращі риси української жінки, яка відстоює людську гідність, бореться за своє щастя.

Як бачимо, у п'єсі всього шість дійових осіб: Наталка Полтавка, Горпина Терпилиха, Петро, Микола, возний Тетерваковський, виборний Макогоненко, і кожен із них відіграє свою роль у розгортанні подій. Охарактеризувати головні жіночі образи п'єси вам допоможе порівняльна таблиця (с. 121).

Зуважте

У 1846 р. одна петербурзька газета писала про надзвичайну популярність п'єси «Наталка Полтавка»: «Жодна повість, будь-який твір досі не припав так до душі малоросіянам, як "Наталка" І. Котляревського: сотні списків її ходять і тепер ще по всій Малоросії, народ засвоїв пісні, написані Іваном Петровичем, і є багато таких людей, які знають напам'ять усю оперу».

Порівняльна характеристика дійових осіб

Наталка Полтавка	Горпина Терпилиха
Моральні якості героїнь	
<ul style="list-style-type: none"> • чесна, роботяща, розумна, скромна, працьовита; • дотепна, проворна, красива, добра; • властиве почуття самоповаги, людської гідності; • любить і шанує матір, поважає старших; • вірна в коханні; • готова на самопожертву заради старої матері; • рішуча у відстоюванні свого щастя 	<ul style="list-style-type: none"> • чесна, працьовита, добра, спокійна; • любить свою доньку; • убачає щастя Наталки в найшвидшому одруженні з багатим чоловіком; • неписьменна, наївна, покірна своїй долі; • виявляє почуття самоповаги й людської гідності; • суперечливе ставлення до Петра
Мова героїнь	
<ul style="list-style-type: none"> • пісенна, спокійна, проста, без лайливих слів, з дотепними народними фразеологізмами 	<ul style="list-style-type: none"> • емоційно забарвлена, проста, розмовна, з образними висловами

1. «Золото не дівка! Наградив Бог Терпилиху дочкою. Окрім того, що красива, розумна, моторна і до всякого діла дотепна, — яке у неї добре серце, як вона поважає матір свою» — це слова

- А** Миколи
Б возного
В виборного
Г Петра

2. Установіть відповідність

Елемент сюжету

Події

1 експозиція	А Наталка відмовляється вийти заміж за возного
2 зав'язка	Б возний відрікається від Наталки, мати благословляє Петра й Наталку на щастя
3 розвиток дії	В знайомство з Наталкою, її перший монолог про тугу за Петром
4 кульмінація	Г виборний допомагає возному переконати Наталку, Микола сприяє Петрові, Наталка подає рушники возному
5 розв'язка	Г зустріч Наталки з возним, який пропонує їй вийти заміж за нього

3. Установіть відповідність

Дійова особа	Пісня, яку виконує дійова особа
1 Наталка Полтавка	А «Гомін, гомін по діброві»
2 Петро	Б «Сонце низенько, вечір близенько»
3 Микола	В «Ой під вишнею, під черешнею»
4 возний Тетерваковський	Г «Всякому городу — нрав і права»
5 виборний Макогоненко	Г «Віють вітри, віють буйні»

- Розкажіть про історію створення та перші постановки п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка».
- Що вам відомо з попередніх уроків про авторство пісні, якою розпочинається п'єса? Прослухайте її. Як мелодія допомагає розкрити внутрішній світ героїні?
- Розкрийте особливості композиції твору «Наталка Полтавка», характер конфлікту.
- Визначте й запишіть жанр, тему, ідею п'єси.
- Коротко перекажіть сюжет «Наталки Полтавки». У чому, на вашу думку, полягає неймовірний успіх і популярність п'єси в усі часи?
- Поясніть, як у п'єсі розкрито торжество народної етики. Через які образи-персонажі це реалізовано?
- З'ясуйте, яку роль відіграють пісні в драмі. Визначте, хто з героїв виконує пісні і які саме; як пісні характеризують персонажів.

- Охарактеризуйте образ Горпини Терпилихи, використавши порівняльну таблицю з підручника. Що вас приваблює в цій жінці? Що ви не сприймаєте з її життєвої філософії? Відповідь обґрунтуйте.
- Охарактеризуйте образ Наталки Полтавки, використавши порівняльну таблицю, аналізуючи художні засоби розкриття її внутрішнього світу. Наведіть приклади з твору, доречні цитати, які підкреслюють риси вдачі дівчини, вчинки. Поміркуйте, чим сучасна дівчина-українка схожа на Наталку і чим відрізняється.

Завдання додому

- Письмово довести, що твір І. Котляревського «Наталка Полтавка» представляє драму як літературний рід.
- Підготуватися до читання за ролями діалогу, який вам найбільше запам'ятався.

Засоби характеротворення в п'єсі І. Котляревського «Наталка Полтавка»

Термін «персонаж» у літературознавстві перейшов із театру, де драматурги називають свої образи **персонажами**, або **дійовими особами**. Образ-персонаж у драматичному творі змальовується за допомогою певних засобів характеротворення.

Засоби характеротворення

1. Пряма авторська характеристика, подана в ремарках.
2. Характеристика персонажа іншими героями.
3. Самохарактеристика героя, висловлена в монологах.
4. Дії, вчинки персонажа.
5. Мова героя.

Чоловічі персонажі п'єси «Наталка Полтавка» логічно групуються за соціальним станом і віком: молоді парубки-побратими, наймити-бурлаки Петро й Микола та чоловіки старшого віку, представники сільської влади — возний Тетерваковський і виборний Макогоненко. Порівняти ці персонажі вам допоможуть подані таблиці.

Порівняльна характеристика дійових осіб

Возний Тетерваковський	Виборний Макогоненко
Моральні якості героїв	
<ul style="list-style-type: none"> • судовий урядовець в Україні, типовий чиновник у повітовому суді, представник дворянства; • освічений, обізнаний з історією свого краю, культурою; • відчуває власне привілейоване становище, гоноровий, прагне до наживи; • хабарник, крутій, ошуканець, прибічник «кругової поруки», виправдовує шахрайство, брехливість, кар'єризм; • покохав просту селянську дівчину, гуманний у ставленні до Наталки, поважає її; • розуміє роль науки в суспільстві; • потяг до філософських роздумів про життя; • схильний до добрих справ 	<ul style="list-style-type: none"> • помічник старости села, заможний селянин; • веселий, жартівливий, простакуватий, добродушний; • письменний, хоча не розуміється на багатьох культурних явищах (театрі, комедії); • любитель випити, добре поїсти, поспівати, побазікати; • хитрий, «як лисиця», всюдисущий — «де не посій, там і вродиться»; • демократ у поглядах на життя, зневажливо ставиться до чиновників, прихильний до бідняків; • добре розбирається в людях, влучно, дотепно, точно характеризує їх
Мова героїв	
<ul style="list-style-type: none"> • суміш канцеляризмів, старослов'янізмів, юридичних термінів, судової лексики; • уживає слова-паразити «теє-то як його» 	<ul style="list-style-type: none"> • розмовна мова того часу, у якій багато дотепних народних висловів, прислів'їв, приказок, недомовок, обірваних речень
Зображення автором кожного з героїв	
<ul style="list-style-type: none"> • сатирично-гумористичне змалювання образу 	<ul style="list-style-type: none"> • сатирично-гумористичне змалювання образу

Однією з принад та окрас п'єси «Наталка Полтавка» є вмiле використання гумору, що iнодi переходить у сатиру. Головний комедійний персонаж — це, безперечно, возний Тетерваковський. Для комiчного змалювання возного І. Котляревський надзвичайно вдало використав мовні засоби, проiлюструвавши тезу: якщо хочеш, щоб з тебе сміялися, змішай стилі свого мовлення. У мові персонажа наявна невідповідність між формою і змістом. Юридичними термінами, канцеляризмами, високою книжною мовою, незрозумілою простим людям, Тетерваковський розмовляє з односельцями. Класичним зразком комiчного стала сцена освідчення в коханні возного Наталці.

П'єса «Наталка Полтавка» — оригінальне явище в загальноєвропейській жанровій системі просвітницької міщанської драми, адже І. Котляревський, замість основного класицистичного конфлікту — між людиною і суспільством, коли в трагедіях підносилися подвиги й страждання великих людей, а в комедіях об'єктом смішного виступав народ, — уводить у твір життєвий конфлікт між звичайними людьми, а представники простого народу виходять на сцену як герої, гідні поваги й наслідування. Барвистість і милозвучність української мови, глибокий зміст п'єси та її гуманістичний пафос, новизна й оригінальність композиції, розмаїтість багатства задушевних і сатирично-гумористичних пісень, драматургічна майстерність автора забезпечили на віки немирущу славу й немеркнучу популярність «Наталки Полтавки».

Значення творчості Івана Котляревського

Іван Котляревський — перший класик нової української літератури. Значення його творчості можна розкрити такими тезами:

- першим розкрив немируще багатство української мови;
- увів у літературу основний словниковий склад народної мови;
- художньо освоїв конкретно-історичний зміст життя своєї епохи та свого народу;
- майстерно відобразив національну самосвідомість, самотність українського народу;
- утвердив в українській літературі нові принципи художнього освоєння дійсності;
- збагатив українську літературу новими темами;
- розвинув нові жанри: бурлескно-трагестійну поему, соціально-побутову драму, водевіль;

- збагатив сміхову культуру українців;
- ствердив просвітительську ідею прогресу.

Отже, поемою «Енеїда», п'єсами «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревський успішно розпочав визначальний період розвитку нової української літератури, заклав міцний підмурівок української літературної мови на народній основі, адже, за словами І. Франка, «1798 рік вважається початком нової української літератури». Письменник утверджував український народ як націю, відображаючи його славу історію, глибинну культуру, відстоював майбутнє українського народу, стимулював розвиток національної ідеології.

Опера М. Лисенка «Наталка Полтавка» за п'єсою І. Котляревського здійснила тріумфальну ходу по планеті. Варшава, Прага, Будапешт, Бухарест, Берлін, Загреб, Париж, Лондон, Відень, Нью-Йорк, Сідней, Торонто, Буенос-Айрес та інші столиці світу вітали оперу на своїх сценах. Так, у Нью-Йорку вона йшла аншлагом протягом трьох тижнів, щодня її переглядали до 10 000 чоловік.

1. «На комедії одні виходять — поговорять, поговорять та й підуть; деколи під музику співають, плачуть, лаються, б'ються, стріляються, колються й умиряють» — ці слова належать

- А Миколи
- Б возному
- В виборному
- Г Петрові

2. Установіть відповідність

Дійова особа	Репліка
1 Наталка Полтавка	А Признаюся, що від народження маю нахил до добрих справ
2 Горпина Терпилиха	Б Моє все багатство єсть моє добре ім'я
3 Петро	В Добрий Петро! Серце моє против волі за його вступається
4 Микола	Г Лучче живий хорунжий, як мертвий сотник
5 возний	Г Хитрий, як лисиця, і на всі сторони мотається
	Д Нема у мене ні родичів, ні знакомих

3. Установіть відповідність

Дійова особа

Репліка

1 Наталка Полтавка	А На нас, як на те похиле дерево, і кози скачуть
2 Горпина Терпилиха	Б Лучче синиця в жмені, як журавель у небі
3 Петро	В Ударити лихом об землю
4 Микола	Г Ніхто не віда, як хто обіда
5 виборний Макогоненко	Г Коли козак в полі, тоді він на волі
	Д Де не посій, там і вродиться

- Прочитайте за ролями уривок із п'єси, який, на вашу думку, відіграє важливу роль у композиції твору.
- Знайдіть у тексті п'єси народні прислів'я, приказки, фразеологізми, народні порівняння, поясніть їхню стилістичну функцію.
- Чому І. Котляревський використовує в мові персонажів канцеляризми, юридичні терміни, книжну лексику?
- Прокоментуйте особливості мови персонажів п'єси, її роль у характеротворенні.
- Прокоментуйте вислів І. Карпенка-Карого: «Наталка Полтавка» є праматір'ю українського народного театру, зразком народної поезії в драматичній формі».
- Охарактеризуйте гумористичні засоби зображення в п'єсі «Наталка Полтавка», наведіть конкретні приклади з тексту.
- Музичний твір якого автора за п'єсою І. Котляревського «Наталка Полтавка» здобув світову славу? У чому, на вашу думку, полягає безсмертя п'єси?

- Розкрийте засоби творення персонажів у п'єсі. Використайте таблиці з підручника для наведення конкретних прикладів із твору.
- Дайте (у групах) порівняльну характеристику возного й виборного (1-а група), Миколи й Петра (2-а група), розкрийте їхні життєві позиції. Висловіть свою думку про вміння захищати людську гідність, власні принципи, про усвідомлення можливості кожного виборювати особисте щастя.

Завдання додому

- Написати висловлювання на тему: «Значення творчості І. Котляревського в українському культурному відродженні». Використати підручник.
- Вивчити одну з пісень із п'єси напам'ять.

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО (1778–1843)

...А ти, батьку,
Як сам здоров знаєш;
Тебе люде поважають,
Добрий голос маєш...
Утни, батьку, щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні...

Т. Шевченко

Життєпис письменника

Перший український прозаїк Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко народився 29 листопада 1778 р. на хуторі Основа поблизу Харкова в родині знатних поміщиків-дворян Федора Квітки та Марії Квітки (Шидловської, теж із багатого роду). Родовий маєток майбутнього письменника був його улюбленим місцем, яке він майже ніколи не покидав (у молодості побував у Києві й Москві, а з часом — далі Харкова нікуди не виїжджав). Жив скромно й розважливо, писав здебільшого після обіду, а ввечері читав написане дружині, Ганні Григорівні, яка, за його словами, була першим критиком і власним цензором. Із вдячністю за щирість і любов письменник присвятив дружині свої найкращі повісті — «Марусю» й «Сердешну Оксану».

Григорій здобув початкову освіту під наглядом свого дядька, священника Паладія Квітки, а згодом закінчив Курязьку монастирську школу. Батько хотів, щоб син став військовим, тому в 1793 р. його записали на військову службу в кінний полк, проте хлопча не вабила така кар'єра. Згодом юнак іде у відставку в чині капітана, який отримав як дворянин. У 1804 р. він подав заяву до Старо-Харківського Преображенського монастиря, але, розчарувавшись у чернецтві, через півроку покинув його, нікого не попередивши про своє рішення.

У книжці «Григорій Квітка-Основ'яненко» І. Ільєнко описує

*Хутір Основа, де народився
Г. Квітка-Основ'яненко.
Малюнок XIX ст.*

Хутір Основа. Сучасне фото

цікавий і вражаючий епізод із дитинства майбутнього письменника, який трапився на шостому році життя: «Коли був ще дитиною, няня необачно зірвала на оці ячмінь, і його обсіла золотуха. Хворобу виликували, та зору врятувати не змогли. Хлопчик осліп...

Одного разу Гриць поїхав із матір'ю в Куряж поклонитися відомій на всю Слобожанщину іконі Озернянської Богоматері, про яку йшла слава як про чудотворну.

Того пам'ятного дня в церкві Гриць несподівано відчув, що з очей спадає поволока. Спочатку замиготіли мінливі зеленувато-бурі плями, потім пішли кругами рожеві й жовтаві хвилі, і нараз у голубому тумані загойдалися людські постаті й ошатне вбрання церкви. Туман поволі розвіявся, погляд ковзнув по оздобленій золотом іконі.

Грицеві стало моторошно: а раптом це видиво зникне і знову все поглине темрява? Він боязко сіпнув матір за рукав і прошепотів:

— Мамо, хто це?

— Де, сину? Про кого ти?

— Хто це? Хто це? — залепетав хлопчик, показуючи рукою на ікону.

— Пресвята Богородиця... А ти що, бачиш? — сплеснула руками, аж озирнулися передні.

Синові ж карі, чисті й допитливі, як і раніше, очі були осяяні якимось вогнем і вже не смутні, не мертві, а живі, грайливі.

— Прозрів! Прозрів!

Мати впала на коліна і в нестямі простягла руки до ікони:

— Воістину чудотворна, воістину! Зглянулася на наше безталання...»

Предки Г. Квітки обіймали високі старшинські посади в українських козацьких полках Слобожанщини. Батько служив харківським городничим, був у дружніх стосунках із кошовим отаманом Чорноморського козацького війська Антоном Головатим. У родині Федора Квітки любив бувати Григорій Сковорода. За спогадами Г. Квітки-Основ'яненка, він із старшим братом Андрієм (у майбутньому генерал-губернатором) і сестрами вивчали напам'ять твори філософа, виконували їх під час різних урочистих подій.

Ще змалку Гриць полюбив народні пісні, захоплювався музикою. Майбутній письменник посилено займався самоосвітою, самовдосконаленням, завдяки чому з часом став членом «Товариства наук» при Харківському університеті, предводителем дворянства, совісним суддею, головою харківської палати карного суду, ініціатором багатьох важливих починань. Був активним учасником майже всіх важливих культурно-освітніх заходів Харківщини. Йому навіть було надане звання члена Королівського товариства анти-

кваріїв Півночі (Копенгаген) за фольклорну та етнографічну роботу. Сучасники відзначали Григорія Квітку як людину енергійну, дотепну, веселу, повну нових ідей, яка володіє майстерністю оповідача. Культурно-просвітницька діяльність, художня творчість стали головною справою його життя.

Григорій Квітка — багатогранна творча особистість. У 1812–1816 рр. він був директором Харківського театру, керував танцювальним клубом, добре грав на флейті, фортепіано, поклав на музику чимало власних романсів, зокрема мелодійну «Кадриль», а його знаменитий «Марш» був надзвичайно популярним у роки війни з Наполеоном.

Сучасники розповідають про особливу роль Г. Квітки в прем'єрі п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» в Харкові. Царська цензура не дала дозволу на постановку цього твору. Григорій Квітка-Основ'яненко порадив М. Щепкіну схитрувати: призначити якусь іншу п'єсу, а перед спектаклем зіслатися на хворобу головного актора й просити замінити цю виставу на дозволену вже в Полтаві малоросійську оперу «Наталка Полтавка». Так у Харкові відбувся бенефіс знаменитої п'єси І. Котляревського.

Письменницьку діяльність Г. Квітка-Основ'яненко розпочав російськомовними творами. Особливу славу йому принесли прозові твори, написані українською мовою й видані в Москві в 1834 р. під заголовком «Малороссийские повести, рассказываемые Грицком Основьяненком». Він першим в історії української літератури утвердив оповідну манеру письма, за що Т. Шевченко назвав його «батьком». Пізніше ці слова поширилися й закріпилися надовго: «батько української повісті» (С. Єфремов). За словами І. Франка, Квітка — «творець людкової повісті, один із перших того роду творців у європейських письменствах».

Григорій Квітка-Основ'яненко увійшов в історію вітчизняного красного письменства як «фундатор нової української прози й визначний драматург, популярний російськомовний письменник» («Історія української літератури»). Кращі твори письменника були опубліковані в російських перекладах у Петербурзі й Москві; у Парижі 1854 р. французькою мовою вийшла друком «Сердешна Оксана». Пізніше його твори було перекладено польською, болгарською та чеською мовами.

Помер Г. Квітка-Основ'яненко 20 серпня 1843 р. після тяжкої хвороби в м. Харкові, похований на Холодній Горі.

Радимо прочитати

Ільєнко І. Григорій Квітка-Основ'яненко. Серія біографічних творів «Життя славетних». — К.: Молодь, 1973.

Історичний контекст

Українська дворянська еліта в час Великої Руїни асимілювалася в імперську російську культуру й державну службу. Пани свідомо втратили свою національну належність: їхньою рідною мовою стала російська, вони активно впроваджували французьку мову, європейські традиції та звичаї у своє життя. Більшість із дворян вважала українську мову «мужицькою», непридатною для створення серйозної літератури, а лише для написання творів бурлескного, гумористичного, жартівливого характеру, усіяко принижуючи українську мову, уважаючи її діалектом великоруської. «Зусилля воскресити малоросійську мову й створити малоросійську літературу майже даремні», «малоросійські музи і в прозі, і в поезії говорять чудернацькою мовою, не схожою на жодну людську», «малоросійську словесність... даремно намагається створити дехто з уродженців Малоросії» — це деякі фрагменти з тогочасної періодики.

Григорій Квітка-Основ'яненко, активно заперечуючи думки про обмеженість української мови, своєю творчістю довів її великі можливості для вираження найпотаємніших людських почуттів: «Мова, яка має свою граматику, свої правила, свої звороти в мовленні, котрі не можна наслідувати, пояснити іншою мовою; а його [народу] поезія? Хай спробують передати всю силу, усю велич, вишуканість іншою мовою! Тепер про малоросійську літературу. Вона розвивається і буде жити».

Творчий доробок Григорія Квітки-Основ'яненка

Справжнє своє покликання — літературну творчість — Григорій Квітка-Основ'яненко знайшов у сорокарічному віці. За 25 років творчої праці він написав російською та українською мовами майже 80 творів різних жанрів: фейлетони, листи, комедії, оповідання, романи, історично-художні нариси, літературно-публіцистичні статті.

Літературну діяльність Г. Квітка-Основ'яненко розпочав із співробітництва в започаткованих ним у Харкові журналах «Украинский вестник», «Харьковский Демокрит», альманахах «Утренняя звезда» і «Молодик». Протягом 1816–1817 рр. він надрукував під іменем Фалалея (пізніше Фалурдена) Повинухіна російськомовні сатиричні «Письма к издателям» — фейлетони, статті, жартівливі вірші, перші акровірші.

Драматургія. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років XIX ст. Г. Квітка збагатив українську літературу сатиричними викривальними драматичними творами — написав одинадцять п'єс російською та українською мовами, серед яких комедія *«Приезжий из столицы, или*

Суматоха в уездном городе». Написаний 1827 р. і опублікований лише в 1840 р., цей твір надзвичайно співзвучний із комедією М. Гоголя «Ревізор» (1836). У п'єсі висміюються чиновники повітового міста, які чекають приїзду зі столиці високопоставленої особи й помилково приймають за ревізора іншого — «титularного» радника Пустолобова.

Комедія у двох частинах «*Дворянские выборы*» мала шалений успіх, її тираж розкупили в Москві за два місяці. За основу сюжету взято вибори предводителя дворянства в повітовому місті. Красномовними є прізвиська персонажів: Ненаситін, Вижималов, Забойкін, Драчун, Підтрусов, Лупілін та ін. Як справжній мистецький шедевр, п'єса актуальна і в наш час.

Епізодичний персонаж другої частини комедії «Дворянские выборы» — аморальний пройдисвіт і шахрай Шельменко — став головною дійовою особою знаменитої дилогії Г. Квітки-Основ'яненка: «*Шельменко, волостной писарь*» і «*Шельменко-денщик*» — іскрометних п'єс, які не сходять зі сцени й сьогодні. Твір «Шельменко-денщик» учені вважають найвищим досягненням Квітки в драматургії, найбільш репертуарною його п'єсою. Це двомовна комедія: написана російською, а головний персонаж Шельменко говорить по-українськи. Драматург створив захоплюючий сюжет про те, як хитрий слуга втручається в життя панів і пошиває їх у дурні.

Українською мовою Г. Квітка-Основ'яненко представив жанри комічної опери, драми, водевіля. «*Сватання на Гончарівці*» — перша п'єса серед «малоросійських опер» після «Наталки Полтавки» І. Котляревського. В основі сюжету — соціальний конфлікт: багач Кандзюба хоче одружити свого придуркуватого сина Стецька з Уляною, донькою Прокопа Шкурата й Одарки. У тканину п'єси органічно введені українські пісні, обряди, танці. Широке використання фольклору, обряду сватання, сцен народного життя надало комедії неповторного національного колориту. Музику до цієї опери написав композитор Кирило Стеценко.

Проза. Поштовхом до написання прозових творів російською мовою Г. Квіткою-Основ'яненком був неймовірний успіх земляка М. Гоголя, який з романтичним захопленням змальовував життя й побут українців російською мовою. Не наслідуючи славетного письменника, Квітка вибрав свій шлях, створивши цікаві реалістичні повісті, романи з рисами сентименталізму або гумористично-сатиричні: «*Пан Халаявський*», «*Жизнь и похождения Петра Степанова, сына Столбикова*», «*Ярмарка*», «*Ганнуся*» та ін.

Кращим художньо-історичним нарисом Г. Квітки-Основ'яненка вважають твір «*Головатий*», присвячений запорозькому військовому

судді, кошовому отаманові Чорноморського козацького війська Антонові Головатому. Тарас Шевченко, прочитавши твір, був надзвичайно вражений і під впливом нарису написав послання «До Основ'яненка» (1839), у якому величає письменника «батьком».

Поява творів українською мовою була обумовлена потребою, життям народу, розвитком національної культури, коли велися гострі суперечки про право на існування української мови й літератури. Пізніше, коли повісті письменника здобули визнання й славу, він зазначав: «Щоб довести одному панові, який не вірив, що малоросійською мовою можна написати ніжне, зворушливе, я написав “Марусю”».

Україномовні твори Г. Квітки-Основ'яненка за способом зображення поділяють на дві групи: сатирично-гумористичні та сентиментально-реалістичні.

Сатирично-гумористичні твори	Сентиментально-реалістичні твори
<p>«Салдацький патрет» «Мертвецький великдень» «Конотопська відьма» «Пархімове снідання» «Підбрехач» «На пущення — як зав'язано» «Малоросійська биль» («Купований розум») «От тобі й скарб»</p>	<p>«Маруса» «Щира любов» «Сердешна Оксана» «Добре роби, добре й буде» «Перекотиполе» «Козир-дівка» «Божі діти»</p>

Іван Франко зазначав про особливе, перше місце Г. Квітки-Основ'яненка у світовій прозі, героями якої стали вихідці з народу: «Аж коло 1840 р. починають майже в усіх літературах Європи появлятися твори, у котрих мужик є героєм, життя його стається головним предметом, канвою талановитих творів літературних». Критик називає ці твори, присвячені простим людям: у Франції — Жорж Занд («Чортове болото», «Франсуа-знайда»), у Німеччині — Бертольд Ауербах («Шварцвальдські сільські історії»), у Польщі — Ю. Крашевський («Уляна»), у Росії — І. Тургенєв («Записки охотника»), Ф. Достоевський («Бедные люди»).

1. Григорій Квітка-Основ'яненко народився

А у м. Харкові
Б на хуторі Основа, що на Харківщині
В у с. Кирилівці, що на Черкащині
Г у м. Полтаві

2. «Батьком» нової української прози вважають

- А** Григорія Сковороду
- Б** Івана Вишенського
- В** Григорія Квітку-Основ'яненка
- Г** Івана Котляревського

3. Установіть відповідність

Жанр

Твір

1 сатирично-гумористична повість	А «Маруся»
2 сентиментально-реалістична повість	Б «Пан Халявський»
3 сатиричний роман	В «Конотопська відьма»
4 українська комічна опера	Г «Шельменко-денщик»
	Г «Сватання на Гончарівці»

4. Якими були умови розвитку української мови й літератури на початку XIX ст.? Яку роль відіграв у цьому процесі Г. Квітка-Основ'яненко?
5. Розкажіть про основні етапи життя та творчості письменника.
6. Перекажіть, що з життєпису Г. Квітки-Основ'яненка вам найбільше запам'яталося.
7. Охарактеризуйте багатогранну творчу спадщину Г. Квітки-Основ'яненка.
8. За матеріалом рубрики *Зауважте* поясніть, на якій грані творчості Г. Квітки-Основ'яненка-прозаїка акцентував увагу І. Франко.
9. Розкрийте творчість Г. Квітки-Основ'яненка-драматурга.
10. Яку назву мали два видання основної збірки прозових творів Г. Квітки-Основ'яненка, написаних українською мовою? Де й коли вони вийшли друком? Яку роль відіграли в історії української літератури?

11. Прочитайте твір Т. Шевченка «До Основ'яненка». Що спонукало поета звернутися до прозаїка поетичною формою послання? Прокоментуйте, до чого закликав Кобзар Г. Квітку-Основ'яненка.
12. Висловіть міркування, чому наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. в українській літературі деякі письменники творили двома мовами: російською та українською (наприклад, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, Марко Вовчок).

Завдання додому

1. Законспектувати життєпис Г. Квітки-Основ'яненка.
2. Прочитати повість «Маруся».

Теорія Літератури

Поняття про сентименталізм, реалізм

Бажання довести недоброзичливцям можливість творити українською мовою «і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне», щоб розчулити читача, спонукало Г. Квітку-Основ'яненка утвердити в українській літературі **сентименталізм** як мистецький напрям. Письменник звернувся до основних мовно-стилістичних засобів сентименталізму: ліризму, пестливих форм слів, прекрасних українських пейзажів, чутливих і ніжних натур, зворушливих драматичних ситуацій, народних обрядів і звичаїв.

У світовій літературі сентименталізм виник у другій половині XVIII ст. і замінив класицизм як його заперечення: замість королів, рицарів, імператорів героями творів стали вихідці з низів — селяни, ремісники; поглиблюється зв'язок з усною народною творчістю. Для **сентименталізму** характерні такі ознаки:

- підвищений інтерес до людських почуттів, співчутливий тон розповіді, який змушує читача розчулитися й плакати над долею героїв;
- проста композиція твору, у якій сюжет розгортається послідовно;
- герої ідеальні, наділені зовнішньою і внутрішньою вродою, позбавлені негативних рис;
- персонажі з простого народу;
- змалювання побуту й звичаїв простих людей, акцент на їхній моральній вищості над панамі;
- нездоланні перешкоди на шляху закоханих;
- увага до описів природи;
- наявність пророчої деталі чи епізоду, що натякає на трагічний кінець;
- дуже часто смерть героя від стихійного лиха, хвороби, нещасного випадку.

В українській літературі сентименталізм представлено більшою чи меншою мірою повістями Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся», «Щира любов», «Сердешна Оксана», «Добре роби, добре й буде», «Козир-дівка», «Перекотиполо», «Божі діти»; романом Є. Гребінки «Чайковський»; п'єсою І. Котляревського «Наталка Полтавка».

Григорій Квітка-Основ'яненко теоретично осмислив і практично застосував у власній художній творчості новий на той час літературний напрям — **просвітительський реалізм**: «Пиши про

людей, бачених тобою, а не вигадуй характерів небувалих, неприродніх, дивних, диких, жажливих».

Як вам відомо, основною ознакою **реалізму**, одного з найпоширеніших ідейно-художніх напрямів у світовій літературі XIX ст., є зображення конкретної дійсності, суспільних проблем буття — моралі, економіки, політики, побуту, взаємин людини й суспільства, середовища, впливу соціально-історичних обставин на формування духовного світу, характеру особистості, героя художнього твору.

Теми й прототипи образів Г. Квітка-Основ'яненко брав із народного життя: «Пишу, що зустрінеться мені; ...от і виходять мої Марусі, Оксани, Науми, Мирони, Сотниківни...» Письменник першим реалістично, із сентиментальними відтінками або в бурлескному стилі змалював життя простих селян, їхній побут, звичаї, використовуючи живу розмовну народну мову, фольклор, сатиричним пером викривав недоліки суспільного життя, людські вади.

«Маруся»

«Маруся» (1834) — перша україномовна повість нової української літератури, взірць сентименталізму. За **жанром** — це соціально-побутова сентиментально-реалістична повість.

Тема твору — життя українського селянства, праця, побут і звичаї народу. **Джерела** повісті — реальне життя українців і усна народна творчість: українські балади, пісні про кохання, весільні пісні, традиційні народні обряди, народні голосіння, фольклорні мотиви любові, розлуки, смерті закоханих.

Основа **сюжету** повісті — чисте, вірне і разом з тим нещасливе кохання молодой дівчини Марусі, дочки заможних селян, і бідного міського ремісника-рекрута Василя, якого чекає двадцятип'ятирічна солдатська служба. Розповідь побудована через передачу глибоких почуттів героїв. **Конфлікт** має соціальний характер — на перешкоді одруженню закоханої пари стоїть майнова нерівність: багатий селянин Наум Дрот не хоче віддавати єдину доньку за бідного парубка-рекрута. Проте він дає згоду на шлюб тоді, коли Василь змушений іти на службу в місто до купця, щоб заробити гроші й знайти собі заміну в солдати.

Сюжет повісті поданий послідовно, без екскурсів у минуле й майбутнє:

Ілюстрація
до повісті «Маруся»
Г. Квітки-Основ'яненка

А. Токарев. Ілюстрації до повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся»

- розлога *експозиція* (знайомство з головними героями, сім'єю Наума Дрота — дружиною Настею та донькою Марусею, їхніми позитивними характеристиками);

- щаслива *зав'язка* (кохання з першого погляду Василя й Марусі);

- стрімкий *розвиток дії* (Василь просить руки дочки в Наума Дрота, який йому відмовляє; хлопець іде на заробітки; Маруся в гаю потрапляє під зливу, застуджується й раптово помирає за день до повернення коханого);

- уражаюча *кульмінація* (Василь, повернувшись із заробітків вільним від рекрутчини, застає Марусю мертвою);

- логічна *розв'язка* (тяжко переживаючи втрату, хлопець постригся в ченці й незабаром також помер, а батьки Марусі знаходять утіху в праці, молитвах, смиренні й спілкуванні з Богом).

Головні герої твору — уособлення високих морально-етичних якостей простої людини. Автор наділяє їх ідеальними позитивними рисами: чесність, слухняність, повага до батьків і добрих людей, працьовитість, співчутливість до бідних, покірність і віра в Бога. Так, Наум Дрот, «*хоч би трохи біда чи радість є йому яка, зараз до Бога*»; він вважав, що «*гріх лежачи хліб їсти; поки здужаю, довжон робити і бідним допомагати*».

Естетичним ідеалом Г. Квітки-Основ'яненка став образ головної героїні — Марусі, у якому втілено найкращі риси української дівчини-селянки. Її неймовірна казкова зовнішня і внутрішня врода ідеалізована й змальована в народнопоетичному ключі: «*Та що то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожка, що у саду цвіте...*»

У зображенні Марусі, крім ознак сентименталізму, письменник широко використав ліризм народної пісенності, засоби фольклорного зображення внутрішнього світу дівчини, сильних і піднесених почуттів.

Мова героїні пересипана пестливою лексикою, опоетизованими звертаннями, емоційними вигуками, прислів'ями, порівняннями (*Василечку, голубчику, соколику мій! мій козаченьку; матінко моя рідненька! утінко моя, перепілочко, голубочко*).

В образі Василя найяскравіше втілені риси сентименталізму — психологічний стан закоханого хлопця, віщування серця під час розставання пари на кладовищі, переживання смерті Марусі, добровільний відхід від мирського життя.

Повість насичена позасюжетними елементами: українські народні звичаї, обряди — весілля, сватання з усталеним текстом, емоційними піснями, дотепними примовками. Вражає сцена похорону, народні голосіння в устах батьків виписані з етнографічною точністю. Майстерно змальовані в традиціях сентименталізму чудові пейзажі української ночі, елегійна картина ранку, що стали взірцем для багатьох поколінь письменників.

Розлогі портретні характеристики персонажів, насичені фольклорними елементами, повчальні авторські відступи, репліки — усе це є етнографічним тлом твору.

Пройнята гуманістичним пафосом, повість «Маруся» утверджує вічні християнські ідеали: жити, «як Бог дасть»; трудитись чесно, не думаючи про корисливість; не вдаватись у тугу, коли спіткає горе; бути смиренним; поважати батьків, старших за віком людей.

Твір мав надзвичайну популярність у читачів. Про це писав сам Г. Квітка-Основ'яненко: «Бачачи, що моїх Марусь читають наші добрі земляки за прилавками, продаючи перець, тютюн і др., читають по хатах, у колі родин у місті й селищах, мавши депутацію з подякою, що пишу *по-нашому*... я вирішив написати для цього класу людей що-небудь повчальне».

- Прочитайте переказ уривка з повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся»: «*Маруся в гаю потрапляє під грозу, застуджується й раптово помирає за день до повернення коханого*».

Ці слова у творі є

- А** експозицією
- Б** зав'язкою
- В** розвитком дії
- Г** кульмінацією

2. Прочитайте уривок із повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся»:
«Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що в саду цвіте...»

У портреті наявні всі засоби художньої виразності, **KPIM**

- A** епітетів
- Б** порівняння
- В** пестливої лексики
- Г** персоніфікації

3. Установіть відповідність

Риса сентименталізму

Приклад

1 співчутливий тон розповіді	A Старший староста і каже: — Ми є люди німецькі, а йдемо із землі турецької. Ми собі ловці, удаліі молодці. Раз дома, у нашій землі, випала пороша...
2 ідеальний герой	Б ...а як прийде набір, то, певно, тобі лоб забриють, бо ти сирота, за тебе нікому заступитись... А що тоді буде з Марусею? Ні жінка, ні удова...
3 змалювання побуту й звичаїв простих людей	В Схаменулась травонька, як скропила її небесна рісочка; піднялись стеблинки... Далі і хмарочки стали розходитись, порідшали й стали звертатись купками, мов клубочки
4 низка нездоланих перешкод на шляху закоханих	Г Хлопець гарний, русявий; чуб чепурний, уси козацькі, очі веселенькі, як зірочки; на виду рум'яний, моторний
	Г А як побачив свою Марусю, ...закричав жалібно, застонав, поблід як смерть та тут же і впав, мов неживий...

4. «Пишу, що зустрінеться мені; ...от і виходять мої Марусі, Оксани, Науми, Мирони, Сотниківни...» Як ви розумієте ці слова Г. Квітки-Основ'яненка?
5. Визначте ознаки сентименталізму. Яку роль в утвердженні цього літературного напрямку відіграв Г. Квітка-Основ'яненко?
6. Які суспільні обставини посприяли тому, що письменник написав повість «Маруся» українською мовою? Прочитайте вислови автора про це, прокоментуйте їх.
7. Розкрийте тему повісті «Маруся», особливості композиції, сюжету.
8. Які позасюжетні елементи наявні в повісті? Наведіть приклади із твору, поясніть їхнє значення для осмислення змісту. Чи не забагато, на вашу думку, описів у повісті?
9. Які персонажі діють у творі? Що особливого в їхньому змалюванні використав письменник і з якою метою?

10. Охарактеризуйте образ Марусі як уособлення високих морально-етичних якостей простої людини. Зіставте й порівняйте образи Марусі та Наталки Полтавки з однойменних творів Г. Квітки-Основ'яненка та І. Котляревського.

11. Розгляньте ілюстрації А. Токарева до повісті «Маруся». Зіставте образи дівчини на малюнках і словесний портрет Марусі, створений Г. Квіткою-Основ'яненком. Чи такою ви уявляли ідеальну дівчину-українку під час читання повісті?
12. Проведіть мовний аналіз повісті «Маруся». Для цього проаналізуйте склад лексики, використання тропів, засобів поетичного синтаксису, народних фразеологізмів. Зробіть висновки.

Завдання додому

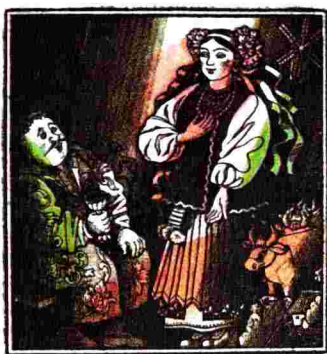
1. Виписати з повісті «Маруся» фрагменти описів обрядів, звичаїв українців. Усно пояснити значення використання народної обрядовості у творі.
2. Прочитати повість Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма».

Історичний контекст

Події в повісті «Конотопська відьма» відбуваються за часів Великої Руїни в період так званої Гетьманщини — військово-адміністративного устрою Лівобережної України й м. Києва, поділених на полки й сотні. Цей устрій проіснував понад сто років, а в 1782 р. був замінений намісництвами, згодом — губернською формою адміністративного управління. Російський царизм поступово ліквідував українську державність, послідовно обмежував демократичну суть козацького ладу на Запорозькій Січі. Колишня старшина, нагромадивши маєтки й одержавши від царського уряду дворянські титули й привілеї, виродилася у звичайне панство.

«Конотопська відьма»

Найвищим досягненням Г. Квітки-Основ'яненка в гумористично-сатиричній манері письма є повість «Конотопська відьма» (1837) — твір про життя й побут українського панства й козацької старшини наприкінці XVIII ст. за часів Великої Руїни. Це — **тема** твору. До показу минулого прозаїк звернувся як до своєрідного алегоричного прийому, за його словами, «бий у минулому сучасне». У повісті майстерно поєднуються реалістичні картини життя й побуту військових керівників і мешканців Конотопа та фантастичні картини, побудовані на народних міфологічних уявленнях, віруваннях

українців, на використанні народної демонології. Письменник стверджував у листі до редактора «Современника» П. Плетньова, що його дуже вразив реальний факт топлення відьом однією поміщицею, пов'язаний із посухою та неурожаєм 1833 р. Це й стало поштовхом до написання «Конотопської відьми»: «Топлення уявних відьом при засусі не лише минуле, зі всіма горезвісними наслідками, але, на диво і навіть жах, відновлене поміщицею сусідньої губернії». За **жанром** — це реалістична бурлескно-сатирична повість.

На думку дослідників творчості Г. Квітки-Основ'яненка, «Конотопська

відьма» — твір із найдосконалішою, порівняно з рештою його повістей, **композицією**. Повість не має характерного для інших творів повчального вступу. Вона складається з чотирнадцяти розділів та епілогу, який автор назвав «Закінчення», де стисло описано покарання, що отримали герої за свої злочини. Помітним є однотипний початок кожного розділу — **анафора**, яка лейтмотивом проходить через увесь твір і композиційно поєднує події, що відбуваються чи то в Конотопі, чи на Безверхому хуторі: «*Смутний і невеселий сидів собі на лавці у новій світлиці... конотопський пан сотник Микита Уласович Забрьоха*» (I); «*Смутно і невесело було раз уранці в славному сотенному містечку Конотопі*» (IV).

О. Лисенко.

Ілюстрації до повісті
Г. Квітки-Основ'яненка
«Конотопська відьма»

Сюжет повісті скомпонований на подіях із життя сотні м. Конотопа, яку очолювали «конотопський пан сотник» Микита Уласович Забрьоха та «сотенний конотопський писар» Прокіп Ригорович Пістряк. Вони є головними персонажами твору. В основі сюжету — складні інтриги з фантастичними епізодами, з переплетенням сюжетних ліній, чого не спостерігається в інших творах письменника українською мовою, побудованих за зразками

народних анекдотів, переказів. Тут Квітка використав народну демонологію, повір'я про відьом, ворожіння, заклинання, подаючи їх у гротескному, карикатурному змалюванні.

Характеристика персонажів

Персонажі повісті групуються на *головні* та *другорядні*. Характеристика *головних героїв*, конотопського сотника Забрюха та писаря Пістряка, подана в порівняльній таблиці.

Головні персонажі повісті

Микита Уласович Забрюха	Прокіп Ригорович Пістряк
«конотопський пан сотник»	«сотенний конотопський писар»
прізвище <i>Забрюха</i> означає «той, хто забрів, невідомо хто»	прізвище Пістряк означає «прищ, гриб-паразит» (у прокльоні Зубихи згадуються пістряки)
невіглас, нікчема («Я нічого письменного не розжую, хоч і в школі вчився»)	шкідливий і підлий крутій, шахрай («Повеліть, пане сотнику, чи топить їх?»)
обмежений неук, ледащо («Вірую почав було вчити, та на "же за ни" як затаївсь, та й покинув письмо»)	безпросвітний п'яниця («А що найпуще, щоб не пив так цупко горілки»)
веде паразитичний спосіб життя, експлуатує козаків («Ну, хлопці! ... розходьтесь вечеряти, а завтра чим світ з косами косити мені»)	мстивий, злопам'ятний («Піддобрюсь до неї, вона pomoже його втопити, а мені винирнути з писарства та на панство»)
зневажає трудовий народ, дурисвіт («Чи звелиш Конотоп спалити, так разом з чотирьох кінців і запалю...»)	лицемір, грубо підставляє свого начальника, щоб самому посісти його місце
зажерливий, самодур, грубий, нетактовний («Та трясця їх матері! От їм дуля під ніс!»)	веде паразитичний спосіб життя («Ів добре, що аж за вухами ляцало»)
безвідповідальний («...мені підсунув лепорт, а я, нічого не вміючи писати, та на ньому сторч і підписав. А пан полковник і підписав, що конотопський сотник, пане Микито, ти єси дурень!»)	хизується своєю вченістю, проте не розбирається в простих речах («От писарю Ригоровичу вп'ять біда. Усі козаки, і як стулив хворостину докупити, так і по зарубках усі»)

Микита Уласович Забрюха	Прокіп Ригорович Пістряк
хабарник («...голодувати не буду: той прийде з хлібом, той з паляницею...; аби б тільки позивались»)	свавільний, глумиться над селянами («Поїміте його, і водворіте у ратушу, і присовокупіте нозі його до клади»)
обмежений і безпорадний в особистому житті («Мнякав-мнякав, та й неначе про воли, а кінча про голуби, та й замовк»)	аморальний тип, пройдисвіт («Дивлюсь, а в неї в гостях чорт, словнісінко як пан писар Прокіп Ригорович: така йому і пика, і одежа, і усе таке»)
мова груба, насичена вульгаризмами («Цур дурня та масла грудка!»; «А лисий дідько вас зна!»)	мова плутана, невиразна — суміш церковнослов'янських слів і канцеляризмів («Ми не ізидемо, дондеже не получимо отвітствованія на наше сомнительство»)

Образи козацької старшини мають алегоричне навантаження: письменник висміює обмеженість, неуцтво, тупість, некомпетентність, засуджує їхній бездуховний, паразитичний спосіб життя. Цікаво, що у творі немає жодного позитивного героя.

О. Лисенко.
Ілюстрація до повісті
Г. Квітки-Основ'яненка
«Конотопська відьма»

Виходячи з назви повісті, головним персонажем мала б бути конотопська відьма Явдоха Зубиха, проте письменник так побудував сюжет, що всі дії виконують інші герої, а вона скеровує їх, спрямовує на ті чи інші вчинки. Зубиха — на вигляд звичайна жінка, проте це відьма за вчинками. Саме із цим образом пов'язані всі фантастичні елементи й перетворення: напускає ману на людей, які замість неї б'ють колоду; піднімає в небо Забрюху, який літає, як заморський птах; зачаровує Олену, Забрюху; утручається в шлюб героїв. Так вона помстилася своїм кривдникам за публічне покарання й приниження під час «топлення відьом».

Серед *другорядних героїв* виокремлюється Дем'ян Омелянович Халявський, панич, у якого закохалася хо-

рунжівна Олена. Пан Халявський, зображений у карикатурно-гротескному плані, прокрався на посаді конотопського сотника після Забрюхи й позбавився посади. Красуня хорунжівна Олена, у яку закохався Забрюха, після одруження з Халявським зраджує чоловікові з молодим писарем.

Характери другорядних персонажів окреслені епізодично, проте вони доповнюють картину конотопського життя.

Засоби гумору й сатири в повісті

Григорій Квітка-Основ'яненко майстерно володіє засобами зображення комічного, прийомами гумору й сатири в художньому творі. Повість «Конотопська відьма» можна вважати зразком для практичного засвоєння цих понять. Бурлескні картини життя козацької старшини (*«Прокіп Ригорович став, задравши голову, рот роззявив, аж горлянку видно, очі вилупив та руками знай розмахує»*), гіперболізовані, карикатурні, гротескні портрети (*«...ніни йому повен рот, аж через край тече, і языка не поверне, тільки труситься, та скиглить, мов кривий цуцик»* — портрет пана Халявського), іронічні діалоги, мистецьке поєднання реалістичних і фантастичних картин (*«Явдоха як свисне!.. Днище піднялося угору, на ньому пан сотник верхи, а заду підсіла Явдоха, та знай веретеном підганя, ...і піднялися під самій небеса»*), багата народна фразеологія (*«кинув оком»*; *«не мав дев'ятої клепки»*; *«Чує кішка, де сало лежить»*; *«Не до поросят, коли свиню смалять»*), експресивна лексика (*«Та будь я шельмовська, анахтемська дочка! Щоб мені очі повилазили, щоб мені руки і ноги покорчило, щоб мені тряся, щоб на моїй тварі сіло сімсот пістрячок та болячок»* — самопроклін Явдохи Зубихи) — усе це створює неповторний світ героїв повісті й оповідача Грицька Основ'яненка.

Прозаїк застосовує в повісті й інші сатиричні зображально-виражальні прийоми: пряма авторська характеристика, самовикриття, шарж, введення персонажів в анекдотичні ситуації з українського фольклору, індивідуалізована мова персонажів, найрізноманітніші мовні засоби (експресивна лексика, суфікси зі згубним значенням, діалектизми, звуконаслідування).

Як бачимо, удаючись до сатири й гумору, Г. Квітка-Основ'яненко майстерно викриває й засуджує козацько-старшинське адміністрування й побут, духовне, моральне, фізичне виродження козацької старшини, перетворення її на звичайних поміщиків. Усе це найяскравіше втілено в образах головних героїв — сотника Забрюхи та писаря Пістряка.

Значення творчості Григорія Квітки-Основ'яненка

Сучасник Г. Квітки-Основ'яненка, Й. Бодянский, у рецензії на перше видання «Малороссийских повестей» підкреслював визначальну роль письменника в створенні прози українською мовою: «До цього малоросіяни не мали жодного твору суто літературного, писаного прозою, своєю рідною мовою... Хвала панові Грицькові, що перший так сміливо і так живописно увірвався на баскому коні в царину нині всіма любимого розповідного роду». З появою повістей Г. Квітки-Основ'яненка починається розвиток української художньої прози. Значення його творчості можна розкрити такими тезами:

- Григорій Квітка-Основ'яненко відобразив багато типових рис історичної епохи, життя майже всіх прошарків українського суспільства: кріпосницький лад, панщину, чиновництво, бюрократію, корупцію, хабарництво, суспільну аморальність;
- збагатив українську літературу суспільною та морально-етичною проблематикою, яскравими характерами;
- головним героєм часу вивів вихідця з народу, морально стійку, духовно багату особистість, показав людину праці;
- утвердив просвітительський реалізм в українській літературі;
- репрезентував у вітчизняній літературі сентименталізм як літературний напрям;
- збагатив українську літературу новими жанрами (сентиментально-реалістична повість, бурлескно-реалістична повість), розширив рамки комедії, української опери, водевілю;
- наблизив літературу до широких народних мас;
- широко використав скарби усної народної творчості українців;
- збагатив українську літературну мову;
- утвердив оповідну манеру прози;
- виробив свій індивідуальний художній стиль.

Григорія Квітку-Основ'яненка по праву вважають першим класиком нової української прози, її зачинателем, який був, за словами І. Франка, «повістярем у сентиментальнім і сатиричним тоні».

Юному літературознавцеві

Продовжуючи розпочату І. Котляревським лінію розробки проблеми народно-національного характеру, Квітка зумів побачити під сірою свитою селянина і в його нужденному бутті багату ро-

зумом, моральною красою і справжнім душевним благородством людину, головного героя часу, ставив завдання розбуджувати й виховувати в трудареві почуття людської гідності, готував ґрунт для боротьби за людські права хлібороба. ...Переїняте значною мірою від народної поезії зображення людини в її трудових заняттях означало важливу перемогу реалізму й народності (О. Гончар).

1. Повість Г. Квітки-Оснoв'яненка «Конотопська відьма» складається з
 - А** чотирнадцяти розділів та прологу
 - Б** тринадцяти розділів та епілогу
 - В** чотирнадцяти розділів та епілогу
 - Г** дванадцяти розділів та прологу
2. «Не мав дев'ятої клепки», «зовсім не тямив діла» — це характеристика героя повісті «Конотопська відьма»
 - А** пана Симеона
 - Б** пана Халаявського
 - В** писаря Пістряка
 - Г** сотника Забрюхи
3. Прочитайте уривок із повісті Г. Квітки-Оснoв'яненка «Конотопська відьма»: «Смутна і невесела ходила по своїй хаті... конотопська відьма Явдоха Зубиха після прочуханки». Ці слова у творі є
 - А** тавтологією
 - Б** анафорою
 - В** рефреном
 - Г** антитезою
4. Установіть відповідність

Літературний герой

Характеристика

1 сотник Забрюха	А ...як почув, об чім Левурда став прохати, так і затрусивсь, неначе циган на морозі;
2 писар Пістряк	очі йому так і заблискали, пика почервоніла, губи задрижали
3 пан Халаявський	Б Ото він зоставсь сам собі у хаті та й сумував, і журился, і з серця понаривав собі з голови волосся повні жмені
4 пан Симеон	В Стоїть він, сердека, руки зложивши, голову понутивши, мов віл перед ярмом
	Г Був собі чоловік Сажка, на ньому сіра сірм'яжка, повстяна шапочка, на спині латочка; чи хороша моя казочка?
	Г ...спом'яне про холеру, як-то їм тогді було мудро жити, та здихне важко

5. Установіть відповідність

Засіб гумору

Приклад

1 гротеск	А Не до поросят, коли свиню смалять
2 іронія	Б Сидить наш конотопський сотник Микита Уласович Забрюха на днищі, мов на коні; ноги йому без стремен так і теліпаються
3 народні фразеологізми	В Чи ви подуріли? Чи ви показалися? Бач, суча донька, що наробила?
4 бурлеск	Г Зростом собі невеличка: хоч у яку хату ввійде, то головою стелі достане; суха та цибата; коли роззявить рот, так і лопата улізе
	Г Смутний і невеселий сидів собі на лавці у новій світлиці конотопський пан сотник Микита Уласович Забрюха

6. Установіть послідовність подій у повісті «Конотопська відьма»

- А** у Конотопі «увесь народ щез»: «Усі зібралися круг ставка та й дивляться», як будуть топити відьом
- Б** Пістряк з хворостоною ніяк не може порахувати козацькі душі
- В** сотник Забрюха взяв шлюб із старою дівою Солохою
- Г** Забрюха «піднявся догори і полетів, як птиця» на хутір Безверхий, де чаклувала відьма Зубиха

- 7. Розкажіть про джерела написання твору.
- 8. Поясніть особливості композиції повісті «Конотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненка, зокрема групування персонажів.
- 9. Розкрийте специфіку сюжету: особливості розгортання, переплетення сюжетних ліній. Які позасюжетні елементи наявні в повісті? Знайдіть і прочитайте такі приклади в тексті.
- 10. Визначте елементи сюжетних ліній: «Забрюха — Пістряк», «Забрюха — хорунжівна Олена — Халявський», «конотопська відьма».
- 11. Використовуючи таблицю «Головні персонажі повісті», охарактеризуйте сотника Забрюху та писаря Пістряка. Поясніть, як через ці образи автор висловлює ідею твору.
- 12. Поясніть роль другорядних героїв у повісті.
- 13. Знайдіть у повісті кульмінаційний епізод — боротьба з відьмами; прочитайте описи відьом, яких збиралися топити. Що

- стало критерієм визначення відьом серед жінок Конотопа? У чому трагікомізм ситуації?
14. У якому стилі змальовані картини життя українського суспільства за часів Великої Руїни в «Конотопській відьмі»? Наведіть приклади з твору.
 15. Поясніть, як письменникові вдалося реалізувати художньо-естетичний принцип творчості — «бий у минулому сучасне».
 16. Складіть таблицю «Засоби гумору й сатири в повісті», наведіть конкретні приклади з повісті.
 17. Знайдіть у тексті реальні й фантастичні елементи. Прокоментуйте поєднання реалізму й фантастики в «Конотопській відьмі». Поміркуйте, що мав на увазі Г. Квітка-Основ'яненко, коли в листі до редактора журналу П. Плетньова назвав повість «нелепою по содержанию своему».
 18. Перекажіть сюжет повісті. Поясніть, чому під час переказу твору втрачається гумористично-сатиричне забарвлення.
 19. Розкрийте особливості індивідуального стилю письменника, наводячи конкретні приклади з творів.
 20. Розкажіть про значення творчості Г. Квітки-Основ'яненка в історії української літератури.

21. Висловіть міркування, чому в повісті «Конотопська відьма» немає жодного позитивного персонажа, тоді як у «Марусі», навпаки, немає негативних героїв.
22. Доведіть на конкретних прикладах, що твір «Конотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненка за жанром — бурлескна сатирично-гумористична реалістична повість.
23. Охарактеризуйте роль оповідача в повісті «Конотопська відьма».
24. Зробіть мовний аналіз тексту «Конотопської відьми»: охарактеризуйте лексику за вживанням, емоційним забарвленням, значенням (пряме й переносне). Зробіть висновок про лексичний склад гумористично-сатиричних творів Г. Квітки-Основ'яненка.

Завдання додому

1. Виписати приклади описів (портрет, інтер'єр), зразки мови персонажів із повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма», пояснити їхню роль у творі.
2. Визначити і записати тему, ідею повісті «Конотопська відьма».

ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в Україні соціальна, економічна, культурна ситуація викликала незадоволення й протест як широких народних мас, так і творчої частини суспільства, передових кіл дворянства. Немов перед бурею, над народом вісіло відчуття несумісності високих ідеалів людства, проголошених просвітителями, з реальною дійсністю; помітним став крах ілюзій на рівноправні відносини козацької України з царською Росією; несумісними були кріпосницька дійсність та овіяне легендами про козацьку волю історичне минуле України.

Саме за таких умов утвердився романтичний тип художньої творчості, який відіграв важливу роль у формуванні національної свідомості та становленні української літератури.

Теорія Літератури

Романтизм

Романтизм — це художній напрям у літературі й мистецтві, який виник наприкінці XVIII ст. майже одночасно в країнах Західної Європи, а в Східній Європі розвинувся на початку XIX ст. Цей напрям став цілковитим запереченням класицизму. Український романтизм розвивався під впливом популярної творчості європейських письменників-романтиків: Скотта, Байрона, Шеллі (англійська література), Шиллера, Гейне, Гете (німецька), Гюго (французька), Шафарика, Ганки, Коллара (чеська), Міцкевича, Словацького (польська), Петєфі (угорська), Жуковського, Пушкіна, Лермонтова (російська).

Український романтизм як складова частина слов'янського національно-культурного відродження та романтизму західноєвропейських літератур виявив спільні з ними риси, хоча мав і свої істотні особливості. На ранньому етапі утвердився **фольклорний**, або **народний**, романтизм, із властивими йому ознаками:

- незадоволення реальним життям, зосередження уваги на розкритті внутрішнього світу людини;
- поєднання просвітительських і романтичних ідейно-естетичних засад;
- ідеалізація патріархальних відносин, людських почуттів, наявність релігійної свідомості;
- посилення уваги до проблеми літературної мови, національно-історичної тематики;

- особливо тісний зв'язок із фольклором (сюжет, герої, художні засоби, стилістичні фігури);
- наявність символів, антитез, персоніфікацій, метафор для вираження тужливих настроїв;
- піднесена, емоційна, насичена яскравими народнопоетичними засобами художньої виразності мова.

Прикметними особливостями героя у творах романтизму є такі:

- ліричний герой перебуває в гармонії з природою, у центрі — незвичайні, часто фантастичні обставини;
- романтичний герой пов'язує свою долю з долею народу, з боротьбою за національну незалежність;
- це люди сильної волі, мужні, духовно багаті (часто це самотня, але сильна особистість, яка протистойть жорстокому світу).

У цей період особливо посилювався інтерес до дослідження фольклору після виходу у світ великої кількості різножанрових збірок усної народної творчості українців і фольклористичних наукових праць, адже, за словами М. Гоголя, «пісня для України все: і поезія, й історія, і батьківська могила».

Харківська школа романтиків була найчисленнішою. Її представники — І. Срезневський, Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров, О. Корсун, Й. Бодянский, О. Афанасьєв-Чужбинський, П. Гулак-Артемівський, В. Забіла, М. Петренко — збагачили українську літературу різножанровими творами. Серед них значного поширення й популярності набула *романсова лірика*, а також *лірика особистої журби* (елегії, послання, посвяти, медитації). У цих ліричних жанрах якнайповніше розкривався внутрішній світ людини, її душевні переживання, настрої смутку, меланхолії.

У 20–40-х роках ХІХ ст. склалася концепція *романтичного історизму* у зв'язку з національно-визвольними рухами народів у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Українські романтики утвердили усвідомлення українського народу як нації з власною історією, особливим складом душі, самобутньою мовою, естетичними й етичними принципами, власною культурою та історичним призначенням. Особливого значення в цей час набула праця М. Костомарова «Книга буття українського народу», у якій викладені романтичні ідеї виразного національно-політичного забарвлення, покладені в основу Кирило-Мефодіївського братства.

Головним гаслом української літератури, навколо якого об'єднувалася боротьба за національне й соціальне визволення, стала

ідея народу. На перший план було висунуто патріотичну проблематику (значення національної мови та літератури). Особливу роль у цьому відігравав Харків, як це підкреслював Л. Білецький, «у тих часах ні одне місто України порівняно з Харковом не виявило такої сильної любові до українського народу й народності». На таких позиціях стояли українські поети-романтики: І. Срезневський, Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров, Й. Бодянский, на західноукраїнських землях — М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич (основні представники славнозвісної «Руської трійці»). Провідна роль в утвердженні романтичного типу творчості належить М. Гоголю, Т. Шевченку й П. Кулішу.

Теорія Літератури

Елегія, романс

Романтизм утвердив у літературі лірику особистої журби, розвинув нові поетичні жанри: романс, елегію, послання, посвяту, медитацію.

Романс (з *ісп.* romance, від *латин.* romanice — по-романськи) — невеликий за обсягом вірш і музичний твір про кохання, призначений для сольного співу з інструментальним акомпанементом. У давні часи так називали пісні народною мовою в Іспанії на противагу пісням, складеним по-латинськи. Ці пісні виконували мандрівні співаки-оповідачі під супровід гітари. Пізніше романси поширилися в інших країнах. Зібрання романсів називають **романсеро**.

Український романс гідно представлений творами цього жанру — справжніми світовими шедеврами: «Дивлюсь я на небо» М. Петренка; «Нащо мені чорні брови» Т. Шевченка; «Гуде вітер вельми в полі» та «Не щечечи, соловейку» В. Забіли; «Повій, вітре, на Вкраїну» С. Руданського; «Ніч яка місячна, зоряна, ясна» М. Старицького (вірш «Виклик»); «Стоїть гора високая» Л. Глібова (вірш «Журба»); «Сміються, плачуть солов'ї» Олександра Олеся; «Ой ти, дівчино, з горіха зерня» І. Франка та ін.

Елегія (з *грец.* elegia — журлива пісня, скарга) — один із жанрів лірики медитативного, журливого, меланхолійного змісту. Елегія зародилася в Стародавній Греції як твір певної форми з патріотичними й інтимними мотивами. З часом елегія набуває іншого змісту: переважають філософські роздуми, змішані почуття смутку й радості. Елегійними настроями пройнята лірика українських поетів-романтиків першої половини XIX ст.: А. Метлинського, М. Петренка, В. Забіли, Є. Гребінки, пізніше — Т. Шевченка.

ТВОРЧІСТЬ ПОЕТІВ-РОМАНТИКІВ

Петро Петрович Гулак-Артемовський (справжнє прізвище Артемовський) (1790–1865) народився в містечку Городищі Київської губернії (нині Черкаська обл.) у сім'ї священика. Навчався в Києво-Могилянській академії, викладав у приватному пансіоні в Бердичеві, працював домашнім учителем у сім'ях польських поміщиків. Свою долю пов'язав із Харківським університетом — справжнім центром освіти й науки. Після закінчення університету молодий науковець захистив магістерську дисертацію, викладав польську словесність, історію, географію, статистику, працював деканом словесного факультету, потім ректором.

Визначним літературним досягненням П. Гулака-Артемовського стала поява першої віршованої байки в українській літературі «Пан та Собака», блискучого зразка сатиричного твору. У ній автор порушив актуальне питання сучасності — безправне становище кріпаків, жорстокість і самодурство поміщиків.

Петро Гулак-Артемовський започаткував романтичний тип художньої творчості в українській літературі українською баладою «Твардовський» за сюжетом твору польського поета-романтика А. Міцкевича «Пані Твардовська».

З метою передачі ніжних людських почуттів П. Гулак-Артемовський переспівав німецьку баладу Й. В. Гете «Рибалка» («Der Fischer»). Сюжет романтичного твору Гулака-Артемовського «Рибалка» побудований на українській народній демонології: міфічна водяна істота русалка застає парубка за звичним заняттям: *«На березі рибалка молоденький // На поплавець глядить і примовля: // — Ловітьсья, рибочки, великі і маленькі»*. Дівчина-русалка зачаровує рибалку за допомогою відомих засобів принад: *«косу зчісує, і брівками морга», «морга й співа»,* — зваблює юнака таємничим підводним світом, у якому він безслідно й зникає.

В. Лопата.
Ілюстрація до балади
П. Гулака-Артемовського
«Рибалка»

Твір пройнятий елегійним настроєм, насичений народнопісними мотивами, фантастичними елементами, експресивною лексикою. Усе це підкреслює неповторний національний колорит у змалюванні романтичного поривання мрійливого юнака в незвіданий чарівний світ.

Органічний зв'язок балади з українським фольклором забезпечив їй тривале життя, авторіві ж — визнання.

Євген Павлович Гребінка (1812–1848) зростав у дворянській сім'ї на хуторі Убіжище Гребінківського району на Полтавщині. Закінчив Ніжинську гімназію вищих наук, де навчалися М. Гоголь і В. Забіла. Тут були написані перші його твори. Після служби в 3-му Малоросійському козацькому полку працював чиновником у Петербурзі, а з 1834 р. почав викладати російську словесність у військових навчальних закладах столиці. У Петербурзі створив гурток мистецької й літературної інтелігенції. У той час надзвичайної популярності набули літературні вечори Євгена Гребінки. Письменник узяв безпосередню участь у вирішенні життєвої та творчої долі Тараса Шевченка: у викупі його з кріпацтва, у першому виданні «Кобзаря» 1840 р.; в альманасі «Ластівка» надрукував окремі твори Т. Шевченка, допомагав у самоосвіті, матеріально сприяв його першій подорожі в Україну.

Помер Є. Гребінка в Петербурзі ще зовсім молодим (у 36-річному віці від туберкульозу). Похований у с. Мар'янівці на рідній Полтавщині.

Видатним явищем для української літератури стала поява альманаху Є. Гребінки «Ластівка» (1841), у якому були надруковані українські народні пісні, приказки, загадки, а також твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Боровиковського, В. Забіли.

В історію української літератури Є. Гребінка увійшов насамперед як прославлений байкар зі своєю збіркою «Малороссийские приказки» (1834, 1836). Іван Франко відзначав, що «як байкопис, Гребінка посідає перше місце в нашій письменстві. Його байки відзначаються яскравим національним і навіть спеціально лівобережним українським колоритом, здоровим гумором», наприклад: «Ведмежий суд», «Віл», «Ячмінь», «Рибалка», «Мірошник», «Дві пташки в клітці». Євген Гребінка писав також і прозові твори російською мовою — оповідання, нариси, повісті («Ніжинський пол-

ковник Золотаренко»), історичний роман «Чайковський», вірші, пісні, романси.

Усесвітньо відомими стали романси Є. Гребінки **«Очи чѣрные»** і **«Ні, мамо, не можна нелюба любить»** (**«Українська мелодія»**). До речі, його знаменита пісня «Очи чѣрные», завдяки неповторному голосу Федора Шаляпіна, облетіла весь світ і стала загальнолюдським надбанням.

Щоб продемонструвати широкі можливості української мови, Є. Гребінка написав кілька віршів рідною мовою, передаючи найтонші, найніжніші порухи людської душі, сумні роздуми, настрої смутку, туги за щастям, нездійсненність мрій, один з яких — «Українська мелодія».

В історію української культури **Микола Іванович Костомаров** (1817–1885) увійшов як письменник (поет, прозаїк, драматург), публіцист, історик, фольклорист, професор Київського та Петербурзького університетів (літературний псевдонім Ієремія Галка). Захистив магістерську дисертацію на тему «Про історичне значення української народної поезії» (1844). Для нього минуле України — не екзотичний матеріал для балад,

легенд, а «живі літописи», з яких він черпав дух епохи, історичні закономірності розвитку.

Як поет, М. Костомаров заявив про себе в ранній період творчості. Дві збірки віршів («Украинские баллады Иеремии Галки», 1839; «Ветка. Малорусские стихотворения Иеремии Галки», 1840) виразно представляють Костомарова-романтика. У зв'язку з його арештом за участь у Кирило-Мефодіївському братстві в 1847 р. збірки було заборонено й вилучено з продажу.

Елегійними настроями пройнятий вірш М. Костомарова **«Соловейко»**. Тут наявний внутрішній сюжет — думки, переживання, прагнення до ідеалу героя-співця, який асоціюється з образом соловейка, центральним в елегії. Головні мотиви поезії — самотність, творчість, нерозділене кохання.

Головний композиційний прийом елегії — художній паралелізм: спів соловейка в саду й на могилі та творчість народного поета, який *«віршами люб'язними // Кохання й радість розділя // З серцями приятними»*. Риторичними запитаннями посилюється незрівнянний солов'їний спів: *«Хто гласи їх розлічить? Хто зорі перелічить?»* Призначення народного співця благородне, вагоме: він *«біди оплакує людській»*, за що *«ніхто йому // З душі не кине*

квітку!», тільки «одно серденько пісня та // Співцева розрушила» — пісня співця зворушила серце самотньої дівчини, яка сиділа на одинокій могилі й слухала спів солов'я. Нечисленні пестливі слова (*соловейко, любенько, серденько*) відіграють визначену їм роль у створенні позитивної емоційної тональності елегії. Зате вражає розмаїття дієслівних синонімів, що характеризують спів солов'я і створюють привабливий, улюблений образ птаха, який у народній поезії символізує співучу душу українця, красу й любов, радість і молодість, неповторну майстерність співака: *засвистить, співає, за-тьохка, застогнав, терликнув, залився*. Інші народнопоетичні образи-символи допомагають розкрити зміст поезії, поглибити її емоційне звучання: *весна* — символ молодості, початку життя, розквіту; *зірки, зорі* — дівчина-красуня, кохання, добра душа, нове щасливе життя, вічність, очі Бога. Цікаво, що в одній строфі поет доречно використав головні рослинні символи українців:

Той на **тополі**, ті в кущах,
Ті в **вербах**, ті в **каліні**...
Один біля могили сам
Співає на **ялині**.

Як зазначено в «Словнику символів», у народній поезії ці дерева та кущі мають такі символічні значення: *тополя* — символ дерева життя, добра і зла, сумної дівчини, матері, краси, струнності, весни; *верба* — символ прадерева, пробудження природи, весни, засмученої жінки, батьківщини; *калина* — символ дівочої чистоти й краси, вічної любові, кохання, вірності, гармонії життя і природи, материнства, нескореності та стійкості; *ялина* — символ зажури, смутку, смерті.

Отже, поезія «Соловейко» — класичний зразок української романтичної лірики з усіма характерними її ознаками.

Мало не до смерті М. Костомаров зберіг феноменальну пам'ять. Він цитував напам'ять окремі місця з літописів, цілі акти й документи. Декламував великі уривки Шевченкових творів, вірші інших улюблених поетів — Байрона, Шиллера, Гете, Міцкевича. Найбільше йому подобались українські думи: поет-учений пам'ятав не тільки тексти всіх дум, а й усі відомі їхні варіанти.

Костомаров дивувався усім чудовим знанням квітів і трав. Під час мандрівок Україною збирав не тільки фольклор, а й гербарії. Він дуже любив польові квіти, оспівував їх у своїх поезіях («Квіточка», «Рожка», «Кульбаба», «Явір, тополя і береза»).

Про народну поезію слов'ян

Нині будь-який народ прагне залишатися тим, ким він є, ким він може стати... Прагне бути собою, жити своїм корінним життям, мислити своєю головою, відчувати своїм серцем, бажати своєю волею, чинити самостійно й безпосередньо і, таким чином, жити всіма силами свого буття...

Різноманітне побічне, чужорідне, що сприймається нами ззовні, повинне перетворитися в нашу природу, щоб ми й потім залишалися **ми**, ...такі, що відновлюємо живу традицію, живий зв'язок між минулим і сучасним, захисники історичної пам'яті; будівничі державного і народного життя не на піску, а на міцній основі органічного, свідомого саморозвитку, самоповаги (*Й. Бодяньський*).

1. Романтизм став повним запереченням
 - А** ренесансу
 - Б** бароко
 - В** класицизму
 - Г** сентименталізму
2. Риси романтизму названі в усіх рядках, **КРІМ**
 - А** герої — люди сильної волі, мужні, духовно багаті; часто це самотня, але сильна особистість, яка протистоїть жорстокому світу
 - Б** незадоволення реальним життям, зосередження уваги на розкритті внутрішнього світу людини
 - В** неминуча смерть героя від стихійного лиха, хвороби, нещасного випадку
 - Г** герой пов'язує свою долю з долею народу, з боротьбою за національну незалежність
3. До харківської школи романтиків належать усі названі письменники, **КРІМ**
 - А** Петра Гулака-Артемовського
 - Б** Маркіяна Шашкевича
 - В** Віктора Забіли
 - Г** Миколи Костомарова

4. За яких умов в українській літературі розвивався романтизм?
5. Охарактеризуйте головні особливості романтизму як літературного напрямку, назвіть його найяскравіших представників в українській літературі.

6. Яке українське місто в цей час відігравало визначальну роль у науково-літературному процесі?
7. Розкажіть, у яких галузях науки, літературних жанрах працювали П. Гулак-Артемовський, М. Костомаров, Є. Гребінка.
8. Які незвичайні, фантастичні обставини відображені в баладі П. Гулака-Артемовського «Рибалка»? Із твором якого автора перегукується «Рибалка» українського поета?
9. Які головні мотиви властиві баладі Є. Гребінки «Українська мелодія»? Що споріднює цей твір із народною баладою?
10. Розкрийте образ співця з елегії М. Костомарова «Соловейко» через його протиставлення з образом солов'я.

11. Прочитайте матеріал рубрики *Юному літературознавцеві* й поясніть, на яких важливих засадах романтизму акцентував увагу Й. Бодянский.
12. Дослідіть специфіку віршування, особливості поетики вивчених творів П. Гулака-Артемовського, М. Костомарова, Є. Гребінки (епітети, порівняння, антитези, метафори).

Завдання додому

1. Опрацювати за підручником короткі відомості про П. Гулака-Артемовського, М. Костомарова, Є. Гребінку.
2. Прочитати твори поетів-романтиків: «Гуде вітер вельми в полі» В. Забіли, «Очи чёрные» Є. Гребінки, «Весна» М. Петренка, «Стежки» М. Костомарова. Визначити ознаки романтизму в них.

Віктор Миколайович Забіла (1808–1869) народився на хуторі під Борзною на Чернігівщині в родині дрібного поміщика. Навчався в Ніжині, служив у Київському драгунському полку, потім жив на хуторі.

Із творчого доробку поета-романтика, який налічує майже сорок творів, за життя письменника було опубліковано лише п'ять, зокрема його знаменитий «Соловей» («Не щечечи, соловейку»).

Свій біль, тугу за щастям, гіркі роздуми про майнову нерівність поет виливав у романтичних творах.

Пантелеймон Куліш згадував, що В. Забіла в українські пісні «улив стільки душі, що співались вони або читались у рукописі геть широко по Україні між панамі, а деякі чував я й між простацтвом». Декілька власних пісень поет сам поклав на музику і співав їх під супровід бандури. Відомо, що до кількох його віршів дібрав мелодії Т. Шевченко, які стали відомими піснями.

До віршів «Соловей» і «Гуде вітер вельми в полі» написав музику російський композитор М. Глінка, після чого пісні набули широкої популярності.

Поезія «Соловей» («Не щебечи, соловейку») у формі уявного монологу ліричного героя із соловейком оспівує не згасле до кінця життя кохання, його страждання через втрату милої дівчиноньки. Протиставний паралелізм розкриває мотив приреченості на страждання в коханні, в особистому житті: «...*Ти щасливий, спарувався // І гніздечко маєш! // А я бідний, безталанний, // Без пари, без хати*». Через образ природи (особливо соловейка), на тлі якої змальовано стан душі юнака, посилюється психологізм твору.

Неповторний спів соловейка лунає навесні повсякчас: і «*на зорі раненько*», і «*в темну ніч...*», // *І як сонце зійде*, і «*як сонце пригріє*», і «*як вечоріє*». Через нагромадження обставин часу підкреслено органічну єдність людини й живої природи, яка облагороджує щоденне життя, прикрашає будні:

Як затьохкаєш, як свиснеш,
Неначе заграєш;
Так і б'ється в грудях серце,
Душу роздираєш.

Для вірша «Соловей» характерні народнопоетичні образи-символи, змальовані більшою чи меншою мірою і в інших творах поетів-романтиків: *соловейко, зоря, ніч, гніздечко, пісня, серце, пугач*.

Багата мова, наспівний ритм, близькість поезики до народної пісні, глибокий ліризм твору В. Забіли «Соловей» сприяли тому, що він став улюбленим народним романсом «Не щебечи, соловейку», який прикрашає репертуар багатьох усесвітньо відомих співаків.

Доречі...

Віктора Забілу вважають поетом нещасливого кохання. 25-річний гусар, середнього зросту, стрункий юнак, закохався у випускницю Інституту шляхетних панянок Любов Білозерську, рідну сестру Віктора Білозерського (видавця «Основи») та письменниці Ганни Барвінок (дружини П. Куліша). Молоді полюбили одне одного й заручилися за згодою батьків. У цей час до Білозерських зачастив багатий пан, якому приглянулася дівчина, і почав свататися, намагаючись сподобатися батькові, який примусив дочку вийти заміж за «статки та маєтки».

Безталанного Забілу охопила розпука. Тоді він почав писати вірші, два з яких — «Соловей» і «Гуде вітер вельми в полі» — стали знаменитими народними піснями. Дівчина

вийшла заміж за нелюба. З горя Забіла прогайнував маєток. Свою любов не зміг забути до смерті, а його колишня суджена примирилася з долею і прожила довге й спокійне життя (Вал. Шевчук).

Михайло Миколайович Петренко (1817 — рік смерті невідомий) народився в м. Слов'янську Харківської губернії (тепер Донецька обл.). Біографічні дані про нього дуже скупі, навіть не зберігся портрет. Закінчив юридичний факультет Харківського університету.

Із спадщини М. Петренка збереглося майже двадцять поезій, написаних протягом нетривалої творчої діяльності поета. Перші його твори під назвою «Думки» були надруковані в альманасі «Сніп» ще під час навчання в Харківському університеті. Ні за життя поета, ні після його смерті не вийшло друком жодної збірки віршів.

Найвідоміший його твір — поезія «**Небо**» («**Дивлюсь я на небо**») — покладений на музику Людмилою Александровою, випускницею Варшавської консерваторії, дочкою харківського поета й військового лікаря Володимира Александрова. Вірш набув широкої популярності як українська народна пісня літературного походження.

Тема недолі, скарги на життя, незадоволення земним буттям, бажання заховатися від сирітського горя — усім цим наповнений вірш. Тут переважають мотиви втечі від реалій, пошуку щастя. Ліричний герой, самотній сирота, скаржиться на долю, для якої він *чужий, змалку нелюбий, наймит, хлопцюга прилюдний*. Риторичні фігури («*Чому мені, Боже, ти криллів не дав?*», «*Хіба ж хто кохає нерідних дітей?*»), тавтології («*Чужий я у долі, чужий у людей*»), розлогі метафори підкреслюють приреченість на самотність.

Герой поезії виступає частиною природи й прагне злитися з нею, поривається до неба, хоче втекти від земних буднів: «*Я б землю покинув і в небо злітав! // Далеко за хмари, подальше од світу, // Шукать собі долі...*» Тугу за гармонією реального життя й ідеалу, їхню несумісність автор передав через народнопоетичні образи-символи, характерні для романтизму: космічні символи (*небо* — високість, недосяжність; *сонце* — вища космічна сила, осяяння, слава, велич; *місяць* — символ циклічного ритму часу, вічності, постійного оновлення; аналізовані раніше образи-символи *зірки, зорі*), земні символи (*земля* — мати-годувальниця, багатство, щедрість, родючість, гріхопадіння; *світ* — приземленість, буденність), абстрактні символи (*крила* — символ мрії, творчості, натхнення), птахи (*сокіл, орел* — символ відваги, сміливості, гордості, чоловічої краси, далекоглядності, духовного злету).

Твір пронизаний романтично-меланхолійним смутком, журливим настроєм нездійсненої мрії життя.

Нова українська література на західних землях

«Доба національного пробудження й становлення нової літератури в Західній Україні, — відзначав Євген Нахлік, — припадає на 30–50-і роки XIX ст., тобто охоплює час від початку діяльності “Руської трійці” до творчого дебюту її основоположника Ю. Федьковича».

Культурний простір Західної України був заповнений польськими, німецькими, австрійськими й румунськими науково-художніми осередками. Заснування в 1784 р. Львівського університету забезпечило активну участь Східної Галичини в загальноєвропейському просвітницькому русі, адже Львів на той час уважався одним із найрозвиненіших міст Австрійської імперії. Незважаючи на те що українські землі були розділені кількома державами — Росією, Австрією, Угорщиною, Молдавією, — західні українці зберегли свою мову, звичаї, фольклор, віру, хоча власне українських осередків було дуже мало.

Поштовхом до прогресивних змін у національному питанні стало польське повстання 1830–1831 рр. За словами І. Франка, «сеї початок свідомого патріотизму польського був... початком патріотизму руського, початком відродження руської народності зразу в літературі, а з часом і в політиці».

Діяльність «Руської трійці»

Неоціненний внесок у становлення нової літератури в Західній Україні, у національно-культурне відродження зробили представники прогресивного літературного угруповання, відомого в історії як «Руська трійця», з головними її організаторами, — **Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький**, студенти філософського факультету Львівського університету. Гасло їхньої діяльності — «Йти в народ, учитися в нього мудрості». Щирі патріоти, невтомні просвітители-демократи, наполегливі в доланні труднощів, вони з молодечим ентузіазмом узялися за виконання цього нелегкого завдання хоча б тому, що спочатку навіть не вміли читати й писати по-українськи, а постійний опір і переслідування влади заважали систематичній праці. Молоді люди купували

Маркіян
Шашкевич

Іван
Вагілевич

Яків
Головацький

потрібні наукові й художні книжки, вивчали граматику, історію України й слов'янських народів. Особливо ретельно вивчали творчість письменників і науковців Східної України: І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, М. Гоголя, М. Костомарова, М. Максимовича, М. Цертелева та ін. Крім українських, вони студіювали матеріали сербських, польських, чеських, російських фольклорних збірників, твори європейських просвітителів.

На початку 30-х років XIX ст. львівський семінарист М. Шашкевич став натхненником, ідеологом і організатором «Руської трійці», гуртка вільнодумних студентів, членами якого стали: І. Вагілевич, Я. Головацький, М. Устиянович, М. Кульчицький, Й. Охрімович, О. Шухевич, М. Мінчакевич, Й. Левицький та ін. Вони почали активно збирати усну народну творчість, адже у фольклорі та національній історії вбачали дух свободи, боротьби, героїзму; відкидали помилкові погляди на українську мову як діалект польської та російської. За твердженням учених, на Західній Україні виник характерний для літератур поневолених націй патріотичний варіант романтизму.

Першою відомою спробою початку нового письменства стала рукописна збірка львівських семінаристів «Син Русі» (1833), до якої увійшли вірші народною мовою М. Шашкевича, М. Мінчакевича, Й. Левицького.

«Русалка Дністрова»

«Руська трійця» підготувала до друку збірку «Зоря» (1834), яка відкривалася портретом Б. Хмельницького й містила фольклорні зразки, оригінальні твори гуртківців, проте цензура заборонила це видання. На основі «Зорі» Шашкевич, Вагілевич і Головацький упорядкували альманах **«Русалка Дністрова»**, який став, за словами І. Франка, «свого часу явищем наскрізь революційним... Ціла “Русалка...” — се немов один неясний прорив чуття людського серед загального затупіння та одичіння. Се її найбільша, найреволюційніша віха». Вони підготували до друку народні пісні, власні оригінальні твори, переклади сербських пісень, літературно-критичні, фольклористичні, історичні статті. 1837 рік став визначною датою

першої публікації українською мовою альманаху західноукраїнських письменників. У Будапешті коштом добродійників вийшла друком «Русалка Дністрова», однак альманах одразу було заборонено й 800 примірників конфісковано.

Альманах відзначався надзвичайно продуманою, чіткою композицією, вражав тематичним і жанровим багатством творів, представлених у ньому.

«Руська трійця» вважала фольклор історично правдивим відображенням життя народу, вираженням його внутрішнього світу, особливо цінувала народну поезію. Використання народної мови стало головною ознакою народності літератури. Прикметно, що всі діячі «трійці» у своїй творчості використовували не лише галицький діалект, а й мову народу Наддніпрянщини. У романтичному ключі вони змальовували й героїчне минуле України. Збірка відзначалася світським змістом, просвітительсько-романтичним спрямуванням, закликом до єдності слов'янських народів.

Представники «Руської трійці» багато зробили для збирання, вивчення та популяризації українського фольклору.

«Русалка Дністрова» стала визначним явищем вітчизняної історії, показала красу й силу українського слова, високий рівень культури українців, пробудила віру народу в себе, в об'єднання української нації.

Про зачинателя нової української літератури на західних землях, Маркіяна Шашкевича, Іван Франко писав: «Як поет, оповідач, кореспондент і проповідник, Шашкевич — людина наскрізь симпатична, щира і проста, огріта неложною любов'ю до рідного народу й непохитно певна своєї дороги як у штуці¹, так і в життю».

Маркіян Семенович Шашкевич (1811–1843) народився в 1811 р. в селі Підліссі Золочівського повіту на Львівщині в родині священика. Серед селянської дітвори пізнавав рідну мову, народні звичаї. Змалку тягнувся до науки: початкову освіту здобув у дядка, потім навчався в німецькій школі в Золочеві, домініканській гімназії у Львові, Бережанській гімназії, на філософському факультеті Львівського університету та одночасно Львівській духовній семінарії. Ось такими були «університети» майбутнього лідера «Руської трійці», який прожив усього 32 роки (помер від сухот).

Обкладинка альманаху
«Русалка Дністрова»

¹ Шту́ка — мистецтво.

Творчий і науковий доробок М. Шашкевича невеликий: понад тридцять віршів, незакінчена поема «Перекинчик бісурманський», казка «Олена», переспіви й переклади з грецької, давньоруської, чеської, сербської, польської мов, статті, нотатки. Йому належить перший в Україні переклад «Слова про похід Ігорів», з якого зберігся лише «Плач Ярославни». У 1836 р. письменник уклав першу українську «Читанку» для народних шкіл, саме ця книжка «знаменувала початок нової української літератури для дітей» (Є. Нахлік).

Величальні календарно-обрядові пісні весняного циклу — веснянки — улюблений фольклорний пісенний жанр українців, який привертав увагу й професійних поетів. Першим до інтерпретації народних веснянок звернувся М. Шашкевич **«Веснівкою»**. Пізніше цілі поетичні цикли під назвою «Веснянки» написали І. Франко та П. Грабовський.

Медитацію «Веснівка» вважають перлиною пейзажної лірики поета. Вірш побудований у формі діалогу першої весняної квітки — проліска — з весною, яку «*цвітка дрібная*» називала ненькою. Велика репліка квітки — це її прохання, звернене до весни-матері, бажання волі, долі: «*Щоб я зацвіла, // Весь луг скрасила*». Вона прагне цвісти довго, аби привабити своєю красою весь світ. Народнопоетичні порівняння «*Щоби я була, // Як сонце, ясна, // Як зоря, красна*» створюють чарівний образ-мрію першої квітки весни. Репліка-відповідь весни-матері, яка бажає своїй дитині щастя, навпаки, застерігає її від лиха, життєвих негараздів, що постійно підстерігатимуть юну особу:

Буря загуде, —
Краса змарніє,
Личко зчорніє,
Головоньку склониш,
Листоньки зрониш...

«Веснівка» має і яскраво виражений алегоричний зміст: весна — пробудження національної свідомості українців; вихор, мороз, буря — ті суспільні перешкоди, які заважають вільному розвитку України.

Майстерна художня форма, глибокий зміст «Веснівки» привертали до себе увагу композиторів, але найкращий музичний супровід до твору створив композитор А. Кос-Анатольський.

Значення романтизму для нового етапу розвитку слов'янських літератур

Романтики першими порушили проблему народу як учасника історично-культурного процесу. Вони своєю творчістю відновлювали й активізували історичну пам'ять і національну самосвідомість.

мість українців. Першорядна роль романтиків полягає в ознайомленні світу з обрядами, звичаями, віруваннями, усною народною творчістю, менталітетом свого народу.

Відкриття національного обличчя України для світової спільноти, за словами польського романтика А. Міцкевича, зробило Україну обітваною землею слов'янської романтичної поезії. Романтизм порушив важливі життєві питання: життя і смерть, свобода і рабство, народ і влада, особистість і натовп, унутрішній світ людини.

Романтики поєднали в цілісні художні твори епос, лірику, драму (з'явилися ліро-епічні твори, ліро-епіко-драматичні жанри), удосконалили силабо-тонічну систему віршування, звертаючись до п'яти основних стоп, утвердили в літературі нові жанри: *побутова й історична балада; історична поема, драма й трагедія; ліро-епічна поема; інтимна й громадянська лірика; дума, медитація, елегія, іділія, романс, сонет, посвята, послання.*

1. Народнопоетичні образи-символи *тополі, верби, калини, ялини* наявні в поезії

А «Веснівка» М. Шашкевича

Б «Небо» М. Петренка

В «Соловейко» М. Костомарова

Г «Соловей» В. Забіли

2. Установіть відповідність

Термін	Значення
1 метаморфоза	А невеликий за обсягом вірш і музичний твір про кохання, призначений для сольного співу з інструментальним акомпанементом
2 романс	Б невеликий ліро-епічний твір алегоричного повчального змісту
3 елегія	В ліро-епічний сюжетний віршовий твір, за основу якого взято подію легендарного чи соціально-побутового змісту з описами незвичайних ситуацій, людей, вчинків
4 балада	Г один із жанрів лірики, для якого характерний медитативний, журливий, меланхолійний зміст
	Г перетворення людини на рослину, птаха

3. Установіть відповідність

Назва твору	Мотив
1 «Рибалка» П. Гулака-Артемовського	А одруження дівчини з нелюбом
2 «Українська мелодія» Є. Гребінки	Б приреченість на страждання в коханні, в особистому житті
3 «Соловейко» М. Костомарова	В віщування кращої долі
4 «Соловей» В. Забіли	Г творчість
	Г утеча від реалій, пошуку щастя

4. Визначте головні мотиви поезії В. Забіли «Соловей», прокоментуйте її зв'язок із народнопісенною лірикою.
5. Розкрийте значення образів-символів у романсі М. Петренка «Небо».
6. Розкажіть про історичні передумови виходу першого в Західній Україні україномовного альманаху «Русалка Дністрова».
7. Прокоментуйте роль «Руської трійці» в національно-духовному відродженні українців.
8. Поясніть, чому І. Франко назвав М. Шашкевича «батьком нового, народного галицько-руського письменства», людиною, яка «огріта неложною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї дороги як у штуці, так і в життю».
9. Охарактеризуйте зв'язок медитації М. Шашкевича «Веснівка» з українським фольклором.
10. Яке значення відіграв романтизм як мистецький напрям для нового етапу розвитку слов'янських літератур?

11. Перегляньте репродукції картин українських художників С. Світлославського та П. Левченка. Зіставте їх із віршами поетів-романтиків, сформулюйте, що об'єднує ці мистецькі твори.
12. Дослідіть (у групах) особливості використання поетами-романтиками В. Забілою, М. Петренком, М. Шашкевичем народнопоетичних художніх засобів, зокрема символів.

С. Світлославський.
Вечір у степу

П. Левченко.
Водяний млин

Завдання додому

1. Проаналізувати мовні особливості поезій «Соловей» В. Забіли, «Небо» М. Петренка, «Веснівка» М. Шашкевича.
2. Вивчити напам'ять один із віршів поетів-романтиків (на вибір).

МИКОЛА ГОГОЛЬ (1809–1852)

Його метою було передати чарівний світ української ментальності... , поєднуючи це з просторими етнографічними описами весняних, літніх і різдвяних дійств.

Вал. Шевчук

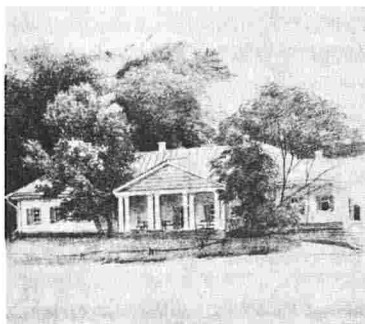
Життєпис письменника

Микола Васильович Гоголь народився 1 квітня 1809 р. в с. Великі Сорочинці (тепер Миргородського району) на Полтавщині. Дитинство минуло в маєтку батьків — селі Василівці (нині Гоголеве).

Батько Гоголя, Василь Панасович Гоголь-Яновський, український письменник, автор водевілів «Собака-вівця» та «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені солдатом», був управителем маєтків і організатором домашнього театру українського поміщика Д. Трошинського (колишнього міністра юстиції Російської імперії) в с. Кибинцях поблизу Миргорода. Мати, Марія Іванівна Гоголь-Яновська, назвала сина на честь чудотворної ікони Миколи Диканського. Багатий родич на честь народження Миколи Гоголя сплачував щорічно 1200 карбованців на його науку. У три роки хлопчик читав і писав, у п'ять — складав вірші.

Його батько був праправнуком полковника козацького війська часів Богдана Хмельницького Остапа Гоголя. Пізніше знаменитий нащадок звеличить його до легендарної постаті й оспіває в образі Тараса Бульби.

Дитинство майбутнього письменника минуло в с. Василівці в маєтку батьків. Мовно-музична культура рідної землі знаходила свій вияв у виховному впливі бабусі Тетяни Семенівни, маминої матери. Любов до української мови, відчуття слова закладалися в юного Миколи Гоголя вже з дитячих літ. Згодом він захопиться збиранням українських народних пісень, прислів'їв і приказок, готуватиме матеріали до українсько-російського словника. Пізніше М. Гоголь

*Н. Ярошенко.
Маєток родини
М. Гоголя*

так писав про українську пісню: «Якби наш край не мав такої скарбниці пісень, я б ніколи не зрозумів історії його, тому що не збагнув би минулого...» Мати допомагала синові з фольклорними матеріалами для його майбутніх книжок на українську тематику.

Разом із молодшим братом Іваном з 1818 по 1819 р. навчався в Полтавському повітовому училищі. Раптова смерть брата викликала в Миколи велике душевне потрясіння, тому освіту він продовжив удома.

З 1821 по 1828 р. хлопець навчався в Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька. Тут розпочинається його творча діяльність. Здібний, ініціативний учень організував гімназійний театр, ставши одночасно його директором, автором, художником-декоратором; активно працював у рукописній журналістиці, подаючи до журналів твори російською та українською мовами.

У 1828 р. М. Гоголь переїхав до Петербурга, де в 1829 р. опублікував свій перший твір — поему «Ганц Кюхельгартен», проте після негативної рецензії купив увесь тираж книжки й спалив його. Через рік у журналі «Отечественные записки» була надрукована повість «Басаврюк, або Вечір проти Івана Купала», перша із циклу «Вечорів на хуторі біля Диканьки».

У червні 1832 р. Гоголь відвідав рідні місця. Письменник зацікавлюється історією України, фольклором, хоче стати професором історії Київського університету св. Володимира. Однак до Києва Гоголя не відпустили. У липні 1834 р. він був призначений професором Петербурзького університету, проте наступного року покинув викладацьку роботу, зайнявшись літературною творчістю. У цей же час письменник працює над книжками «Арабески», «Миргород», у яких розвінчує бездуховність поміщицько-чиновницького провінційного містечка Миргорода й російської столиці Петербурга, а його прославлений «Тарас Бульба» продемонстрував високі зразки людського духу, патріотизму, ратної звитяги, бойового побратимства. Розраду від нездійснених планів письменник шукав і знаходив у творчості.

Другу половину 30-х років XIX ст. М. Гоголь присвятив драматургії і театру. Етапною в історії театру стала його соціальна комедія «Ревізор» (1836), у якій письменник затаврував хабарництво, сваволю, нецтво чиновників Російської імперії. На прем'єрі комедії у квітні 1836 р. в Петербурзі в Олександрійському театрі був присутній імператор Микола I. У травні п'єсу поставили в Малому театрі в Москві. Вистава викликала неоднозначний резонанс — від захоплення передових умів до гострого

невдоволення й нападів панівної верхівки.

Невдовзі після прем'єр «Ревізора» М. Гоголь виїжджає на досить тривалий час за кордон (1836–1839). Він відвідує Німеччину, Швейцарію, Францію, Італію, там активно працює над знаменитою поемою-романом «Мертві душі».

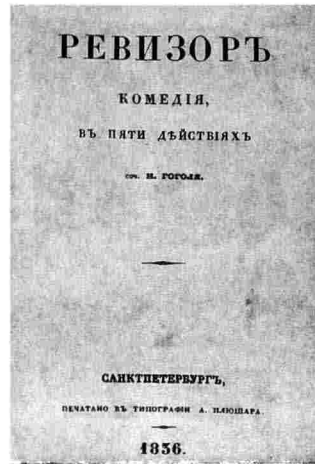
З 1842 до 1847 р. Гоголь проживає за кордоном, повільно відходить від мистецтва. Останні роки життя письменника сповнені драматичних пошуків істини: вихід із суспільної та особистої кризи він шукав у самовдосконаленні, у вірі в Бога.

У 1848 р. Гоголь повертається на батьківщину, посилено працює над другим томом «Мертвих душ», але незадовго перед смертю спалює рукопис.

Тяжка хвороба обірвала життя майстра слова 21 лютого 1852 р. Письменник похований у Москві на Новодівичому цвинтарі.

Творчість М. Гоголя набула світової слави й сприяла розвитку інших видів мистецтва. Для постановки на сценах українського театру за сюжетами його творів М. Старицький написав п'єси «Тарас Бульба», «Сорочинський ярмарок», «Різдвяна ніч»; М. Кропивницький переробив українською мовою «Ревізора». Микола Лисенко створив знамениті опери «Тарас Бульба» і «Різдвяна ніч». На Київській кіностудії ім. О. Довженка за сюжетами повістей М. Гоголя поставлено художні фільми: «Вій» (1967), «Вечір проти Івана Купала» (1968), «Втрачена грамота» (1972), «Миргород і його мешканці» (1983). Гоголівська тема втілена в українському образотворчому мистецтві.

Жителі Великих Сорочинців щорічно вшановують пам'ять свого славетного земляка М. Гоголя. На його честь щорічно в третю неділю серпня відбувається знаменитий Сорочинський ярмарок, що триває кілька днів. Туди з'їжджаються звідусіль, щоб подивитися на живучість традицій українського народу. На Сорочинському ярмарку можна купити все — від хліба-солі й книжки до української вишиванки, рушника, бриля, опішнянської макітри. Тут учасники цього незвичайного видовищного дійства зустрічаються з

Обкладинка
до комедії
М. Гоголя «Ревізор»

Сорочинський
ярмарок.
Сучасне фото

героями творів письменника, і сам «Микола Гоголь» урочисто об'їжджає ярмарок на запряженому волами возі, спілкується з народом.

Загальна характеристика творчості Миколи Гоголя

У 20–30-і роки XIX ст. набула популярності українська екзотика у творчості українських письменників, які жили й працювали в столиці Російської імперії. На початку XIX ст. росіяни описували свої мандрівки в Малоросію; незвичайний мальовничий край приваблював також російських письменників, зокрема й О. Пушкіна. Тема рідної землі захоплювала й М. Гоголя.

30 квітня 1829 р. М. Гоголь у листі до матері просив надіслати йому матеріали з рідних місць, зокрема детальний опис одягу сільського дяка з найдавнішими назвами кожної частини вбрання; назви елементів одягу сільських дівчат, заміжніх жінок і чоловіків, «детальний опис весілля», «декілька слів про колядки, про Івана Купала, про русалок». Далі продовжував: «Якщо є, крім того, які-небудь думи чи домовики, то про них детальніше і з назвами та ділами; багато побутує між простим народом повір'їв, страшних бувальщин, переказів, різних анекдотів. Усе це буде для мене надзвичайно цікавим». Як виявилось згодом, письменник збирав матеріали для своїх знаменитих повістей під спільною назвою «Вечори на хуторі біля Диканьки», після появи яких М. Гоголь став відомим.

У 1831 р. в Петербурзі вийшла друком перша частина збірника повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» з підзаголовком «Повісті, видані пасічником Рудим Паньком». До першої частини ввійшли повісті «Сорочинський ярмарок», «Вечір проти Івана Купала», «Втрачена грамота» і «Майська ніч, або Утоплена».

Друга частина побачила світ у 1832 р. і вміщувала твори: «Ніч перед Різдвом», «Страшна помста», «Іван Федорович Шпонька та його тітонька», «Зачароване місце». «Вечори...» яскраво й повно були насичені Україною, ментальністю українського народу, його духом. Сучасник М. Гоголя, літературний критик О. Григор'єв, так охарактеризував «Вечори на хуторі біля Диканьки»: «Це були ще юнацькі, свіжі враження поета, світлі, як українське небо, усе в них ясне й веселе, сам гумор простакуватий, як гумор народу».

Саме в цей час виходить друком друга книга М. Гоголя на українську тематику — «Миргород» — з підзаголовком «Повісті, які служать продовженням “Вечорів на хуторі біля Диканьки”» («Старосвітські поміщики», «Вій», «Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем»). Відкривала видання знаменита історична повість «Тарас Бульба», у час написання якої письменник створив статтю «Погляд на утворення Малоросії», де відзначав, що українці — самобутній народ, а земля його зветься Україною.

У творах М. Гоголя на українську тематику з глибинним використанням українського фольклору — джерелاً повістей митця, виражено глибини національного духу українців. Особливим було ставлення великого українця до народних пісень, велике зібрання яких він мав. В основоположній статті «Про малоросійські пісні» Гоголь писав, що «...пісня для Малоросії все: і поезія, і історія, і батьківська могила», з них можна пізнати «справжній побут, стихії характеру, усі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу».

За словами Валерія Шевчука, «книгою “Миргород” Гоголь завершився як український письменник». Потім були «Невський проспект», «Портрет», «Записки божевільного», «Шинель», «Ревізор» — вершинне драматургічне досягнення письменника, «Мертві душі», у яких, за зізнанням самого автора, *«уся Русь постане»*. Проте земляки вважали М. Гоголя українським письменником. Панас Мирний заявляв, що його невмирущі типи з «Мертвих душ» — це зразки з наших панів, «що не кажіть, а Гоголь душею і натурою наш». Однак мав рацію і Ф. Достоевський, який говорив, що ціле покоління російських письменників вийшло із гоголівської «Шинелі».

Повісті М. Гоголя стали поштовхом до написання музичних творів класиком української музики М. Лисенком. За їхніми мотивами він створив оперу «Різдвяна ніч» (лібрето М. Старицького), музичну драму «Тарас Бульба», яка стала музичною візитівкою українців у світі.

Творчість геніального сина українського народу М. Гоголя — неперевершені зразки художнього письма на порубіжжі культур двох народів, українського й російського, які становлять золоту скарбницю світового письменства.

Зауважте

4 жовтня 1845 р., перебуваючи в Миргороді, Т. Шевченко написав вірш «Гоголю». Особисто письменники не були знайомі. У листі до Варвари Рєпніної від 7 березня 1850 р. поет писав: «Я завжди читав Гоголя з насолодою... Перед Гоголем треба благоговіти як перед людиною, обдарованою найглибшим розумом і найніжнішою любов'ю до людей... Наш Гоголь — істинний володар серця людського!»

У вірші «Гоголю» Т. Шевченко продовжує тему національної глухоти й суспільної пасивності, байдужості українців. За допомогою антитези поет змальовує естетичні засади двох письменників: «Ти смієшся, а я плачу, // Великий мій друже», — у М. Гоголі він бачить великого сатирика, себе ж представляє поетом-романтиком, який оплакує згнану Україну. Шевченко вдало використовує ремінісценцію¹: «Не заріже батько сина» (ідеться про легендарний епізод часів Коліївщини — убивство Іваном Гонтою синів-гайдамаків, відображений Т. Шевченком у поемі «Гайдамаки», яку незабаром ви будете вивчати; це й епізод із повісті М. Гоголя «Тарас Бульба», де центральний персонаж власноруч убиває сина-зрадника); «За честь, славу, за братерство, // За волю України» (цей рядок асоціюється зі знаменитим монологом-промовою Тараса Бульби про товариство).

Доречі...

Купальська ніч (7 липня) — свято середини літа, свято краси, молодості, самоочищення. Вогонь і вода були неодмінними його атрибутами. Багаття, через яке перестрибували попарно хлопці й дівчата, узявшись за руки, приворожувало кохання, щастя. Купальське вогнище, згідно з переказами, має велику міфічну силу. Через нього стрибали всі, проходячи своєрідний ритуал очищення. Діти стрибали не через вогонь, а через кропиву. У цей день обов'язково треба було скупатися в річці чи ставку.

Увечері молодь збиралася здебільшого недалеко від річки, на узліссі чи в гаю, і навколо «марени» починали водити хорово-

¹ Ремінісценція (з латин. спогад) — відгомін у літературному творі образу, мотиву, рядків іншого літературного твору.

ди, співати пісні про кохання. Пізньої ночі дівчата пускали на воду сплетені ними вінки з прилаштованими запаленими свічками. Існує прикмета: якщо вінок пливе добре і свічка горить, то дівчина впродовж року вийде заміж, а якщо крутиться на місці — доведеться їй ще трохи дівувати. Якщо вінок відпливе далеко й пристане до якогось берега, з тієї сторони й прийде наречений дівчини. Часто юнаки намагалися виловити вінки дівчат. Якщо хлопець вдається дістати вінок коханої, це вважається доброю прикметою для їхньої подальшої спільної долі.

1. Соколов. Дівчата ворожать уночі проти Івана Купала

У ніч на Івана Купала, за народним повір'ям, зацвітає папороть. За легендою, вона цвіте лише одну коротку мить найкоротшої в році ночі. Здобути цю квітку досить важко, оскільки її береже від людей нечиста сила. Той, хто знайде цвіт папороті, здобуде чарівну силу, яка допоможе розуміти мову будь-якого створіння, бачити заховані в землі скарби, передбачати долю людини, лікувати хвороби. Володар заповітної квітки також міг у ніч напередодні Івана Купала бачити, як ходять лісом дерева й стиха розмовляють між собою. Здавна були сміливці, які хотіли здобути її цвіт.

Кажуть, природа цієї сили — нечиста, тому квітка папороті може зробити людину багатую, але щасливою — ніколи.

1. Микола Гоголь народився на

- А** Черкащині
- Б** Київщині
- В** Слобожанщині
- Г** Полтавщині

2. До збірника повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» належать усі, **КРИМ** творів
 - А «Ніч перед Різдвом», «Зачароване місце»
 - Б «Шинель», «Ревізор»
 - В «Сорочинський ярмарок», «Вечір проти Івана Купала»
 - Г «Втрачена грамота», «Майська ніч, або Утоплена»
3. Установіть послідовність подій у житті М. Гоголя
 - А виїзд до Петербурга на державну службу
 - Б вихід друком двох частин «Вечорів на хуторі біля Диканьки» в Петербурзі
 - В надруковані збірки «Миргород» і «Арабески»
 - Г навчання в Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька

4. Пригадайте українських письменників, які творили російською та українською мовами. Чим це було зумовлено?
5. Розкрийте культурно-історичні обставини, що впливали на мовний вибір М. Гоголя.
6. Розкажіть про основні події з біографії М. Гоголя. Що вас вразило в його життєписі? Про що свідчить родовід письменника?
7. Який підзаголовок мав збірник повістей М. Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки», котрий зробив письменника знаменитим? Що в обох назвах указувало на місце подій?
8. Дайте загальну характеристику творів М. Гоголя на українську тематику, поясніть їхній органічний зв'язок з українським фольклором.
9. Розкажіть про вплив повістей М. Гоголя на творчість відомих українських письменників і композиторів.
10. Поясніть значення літературної діяльності М. Гоголя для української культури. Прокоментуйте вислови письменника про українську пісню, подані в підручнику.

11. Прочитайте вірш Тараса Шевченка «Гоголю». Поясніть ваше розуміння вислову: «*Ти смієшся, а я плачу, // Великий мій друже. А що вродить з того плачу? // Богилова¹, брате*».
12. Доведіть тезу «Гоголь — великий український письменник».

Завдання додому

1. Опрацювати зміст рубрики *До речі...* про свято Івана Купала. З'ясувати, як проводили це загальноукраїнське свято у вашій місцевості в давні часи. Як нині у вас його святкують?
2. Прочитати повість М. Гоголя «Вечір проти Івана Купала».

¹ *Богилова, богилов* — трав'яниста рослина-бур'ян, що росте на засмічених місцях, необроблених городах, луках, лісових галявинах; сильна отрута.

«Вечір проти Івана Купала»

Історія написання

У 1830 р. в журналі «Отечественные записки» М. Гоголь опублікував повість під заголовком «Басаврюк, або Вечір проти Івана Купала. Малоросійська повість (з народного переказу), розказана дячком Покровської церкви». У 1831 р. вона була надрукована в першій частині збірника повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» в Петербурзі, які, за словами О. Гончара, є «справді музика його душі, її співучої мрії, це була достойна синівська даніна письменника батьківщині».

Змалку Микола любив слухати казки, бувальщини з уст бабусі й матері, у зрілому віці він захоплювався піснями бандуристів, з інтересом слухав їхнє виконання дум та історичних пісень. Першим серйозним результатом вивчення українського фольклору стала поява на світ його «Вечорів на хуторі біля Диканьки», з яких широко й повно постає перед читачем його рідна Україна з блискучими гоголівськими описами природи, обрядів, вірувань, української міфології.

Оповідач, час, місце подій

Основою циклу повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» є оповіді дяка Покровської церкви в Диканьці Хоми Григоровича про Петра Безрідного і свого діда, коли той був гінцем гетьмана із грамотою до цариці, шукав скарб на зачарованому місці.

Про події у творі розповідають два оповідачі: дячок диканської церкви Хома Григорович та його дід. Тут, крім фантастичних, казкових елементів, наявні реалістичні картини життя українського суспільства років «більше ніж сто тому», тобто наприкінці XVIII ст. В оповіданні вказані точні географічні назви, де відбуваються події: «не далі, як за сто кроків від Диканьки» і «на Опішнянській дорозі» і час дії.

Батько Петра Безрідного, головного персонажа, перебував на Запоріжжі, ще не зруйнованому Петром I та Катериною II, а дід оповідача захоплений переказував дитворі «про давню старовину, про наїзди запорожців, про ляхів, про молодецькі діла Підкови, Півторакожуха і Сагайдачного». Сам Петрусь збирався «йти в Крим та Туреччину, навоювати золота і з багатством приїхати» назад у село, щоб Корж дозволив одружитися з його дочкою.

Жанр твору

Письменник називає твори зі збірника «Вечори на хуторі біля Диканьки» повістями із цікавим підзаголовком — «Повісті, видані пасічником Рудим Паньком», очевидно, від слова «повіствувати», тобто розказувати. Літературознавці іменують окремі з них оповіданнями, як-от «Вечір проти Івана Купала», тому що твір невеликий за обсягом, має одну сюжетну лінію, події розгортаються за короткий проміжок часу — приблизно впродовж року.

Оповідання належить до суто фантастично-трагічних творів (у той час інші з «Вечорів...» — фантастично-комічні, наприклад «Втрачена грамота», «Ніч перед Різдом») із вкрапленнями реалістичних картин життя. Потрібно зазначити, що М. Гоголь в українській літературі започаткував **магічний реалізм**¹ як мистецьку течію.

Гоголь, як й інші романтики, протиставляє фантастичний і реальний світи. У нього елементи фантастики не сприймаються як вигадка, а навпаки, як справжні події, тому що письменник, змальовуючи потойбічних мешканців, прагне якнайточніше відобразити їх у руслі народних вірувань, прикмет, легенд, що сприймалося в народній свідомості як об'єктивна реальність. Саме таким в уяві односельчан постає Басаврюк, «диявол у людській подобі», «бісівський чоловік». Біс, чорт — основний персонаж гоголівських «Вечорів...», якого письменник брав із народних оповідей, повір'їв і легенд.

Сюжет твору

Сюжет оповідання простий. Петро Безрідний, наймит козака Коржа, покохав його доньку. Хлопець прагнув одружитися з дівчиною, проте батько вважав такий шлюб нерівним, тому був категорично проти. У стосунки молодих втрутилася нечиста сила. Басаврюк (у першій редакції Бісаврюк) підмовив Петра продати душу папорові — убити безневинну людину, бо лише так знайде квітку папороті, яка вкаже на місце захованого під землею скарбу. Коли Петро знайшов скарб, то прийшов із ним до Коржа, який дав згоду на одруження. Проте молоді не мали щастя: убивши семирічного брата дівчини, Івася, Петро захворів душевно, молодій жінці стало

¹ *Магічний реалізм* — неореалізм (новий реалізм), у якому поєднуються елементи реального та фантастичного, побутового й міфічного, дійсного, натуралістичного та уявного, таємничого. Миколу Гоголя вважають засновником магічного реалізму.

немилим життя. Через рік Петра наздогнала кара: згорів дім і Петро в ньому, а нещасна жінка пішла в монастир.

Образна система

Образи-персонажі

Реальні	Фантастичні
Петро Безрідний, наймит; Терентій Корж, багатий козак; донька Коржа; Івась, син Коржа; рідна тітка дякового діда	Басаврюк, «диявол у людській подобі», «бісівський чоловік»; відьма

У багатовимірному світі романтичної, фантастичної, казкової повісті «Вечір проти Івана Купала» зіткнулися кілька реальних персонажів, головних і другорядних, і два фантастичних образи, Басаврюк і відьма, які кардинально змінили долю людей. «Диявол у людській подобі» підмовив Петра Безрідного продати душу чортові за скарб; погубив Івася, «невинне дитя»; з української красуні, у якої «повненькі щочки були свіжі й яскраві, як мак найніжнішої рожевої барви... що брови — мов чорні шнурочки, ...що волосся її, чорне, як крило ворона, і м'яке, як молодий льон» перетворив на жінку, яку «вже пізнати не можна було. Ані рум'янцю, ані посмішки; знесилилася, зачахла, виплакала ясні очі»; позбавив батька, багатого козака Коржа, двох дітей; а Петро Безрідний, наймит-сирота, збожеволів і згорів у полум'ї, як у пеклі, за свій тяжкий гріх.

Гоголівський чорт, як і всякий інший нечистий, призначений виконувати головну свою місію — сіяти зло й підштовхувати людей на грішні вчинки. В оповіданні, на протигагу іншим творам циклу, переважають настрої тривоги й страху.

«Україна його “Вечорів на хуторі біля Диканьки” — гротесковий край, де зібрані майже опереточні любовні пари, персонажі народного анекдоту, вертепу, нечиста сила, романтично-містичні й фантастичні образи-символи», — пише літературознавець Т. Гундорова.

Моральні мотиви твору

Філософська проблема вибору людини між добром і злом хвилювала світових письменників-романтиків: Й. В. Гете («Фауст»), А. Міцкевича («Пані Твардовська»), В. Жуковського («Громобой»), П. Гулака-Артемівського («Твардовський»). Ця проблема

постала й перед головним героєм твору М. Гоголя «Вечір проти Івана Купала» Петром Безрідним.

«Окрім бісівської сили, що з усіх щілин вилізала й перла на окрему людину й окремі народи, Гоголь несподівано віднайшов ще одне середовище зла людського — любов і красу. Любов трагічна, а краса, за Гоголем, двозначна. Як романтик, він, з одного боку, підносив на п'єдестал краси любов і жінку, а з іншого — глибоко осмислював проблему зла, що веде до смерті», — зазначав В. Яременко.

Микола Гоголь написав дидактичний твір про згубну силу золота на людину й показав її зв'язок із «нечистою силою» як метафору злодіяння.

В оповіданні письменник засуджує відступництво від Божих заповідей та утворює думку, що немає такому виправдання, що не було б причиною гріхопадіння, — кохання чи потреба в грошах, адже, за словами А. Воронського, «у багатстві, у грошах, скарбах — щось бісівське: вони заманюють, заворожують, спокушають, штовхають на страшні злочини, перетворюють людей на жирну худобу, ненажер позбавляють образу й подоби людської. Речі й гроші здаються інколи живими, рухомими, а люди стають схожими на мертві речі».

Провідна думка оповідання — дотримання Божого й людського заповіту: збереження чистоти душі й остереження гріха. У творі утверджується думка, що зло в усіх його проявах знайде своє покарання, а найвинахідливіший злочинець не уникне відповідальності.

Показовим є порівняння двох творів, де події відбуваються переважно в нічний і вечірній час, твори, у які органічно вплетені улюблені народні свята Івана Купала й Різдво, — «Вечір проти Івана Купала» та «Ніч перед Різдвом».

Вакула, герой твору «Ніч перед Різдвом», як істинно віруюча людина, постійно бореться з темними силами, що прагнуть заволодіти його душею, і перемагає їх. Молодий коваль отримав бажане — «дивовижно гарну» красуню Оксану. Повість «Ніч перед Різдвом» має казкове, ідилічне закінчення: «вродлива молодиця з немовлятком на руках», що стояла перед розмальованою хатою. Хата й хутір, любов і сімейна злагода, мати й дитина — ось ці найвищі цінності, які утверджував Гоголь у повісті. Коли людина не має в серці віри в Бога, то її душею заволодіває диявол, вона здатна на злочин, негідні людини вчинки. Це яскраво змальовано в іншій повісті прозаїка — «Вечір проти Івана Купала».

Романтична спрямованість, опоетизованість життя надавали творам М. Гоголя своєрідного колориту. Ґрунтовні знання усної народної творчості дали можливість майстру виводити картини

дійсності в глибокому взаємопереплетенні з вимислом, але мовби на реальному ґрунті життя. Особливо привабливий ліризм, проникливість і любов автора до зображуваного, що неминуче справляє враження на читача, захоплюючи його уяву.

Юному літературознавцеві

Демонологія українців — це сукупність міфічних уявлень народу, яка спирається на віру в злих духів, нечисту силу — демонів. Демон — умовне позначення тих надприродних персонажів, які не є богами і перебувають на нижчих рівнях у міфологічній системі.

Етнографи вважають, що переважна більшість образів української демонології має дохристиянське походження. Вірування народу в злих духів пов'язувалися з їхніми уявленнями про навколишній світ. До найпоширеніших в українській демонології образів належать відьми, русалки, мавки, домовики, упирі, вовкулаки, змії, песиголовці. Частина з них є генетичним продовженням і своєрідною трансформацією образу чорта, який, згідно з народними віруваннями, виник раніше, аніж з хаосу утворився світ.

Митрополит Іларіон у книжці «Дохристиянські вірування українського народу» писав: «Усякої надприродної сили круг себе первісна людина завжди бачила багато. Сила ця шкодила їй, особливо тому, що вона звичайно невидима, і людина своєчасно не знає, що має робити й звідки чекати лиха. Християнство в надприродні сили внесло певну систему. ...на чолі всіх злих сил став чорт, що тепер зветься дияволом, сатаною чи демоном, і йому помалу підпорядковувалися всі інші сили: володарі хати й природи та шкідники життя — усі вони стали зватися бісами, і всі вони за християнства перейшли в силу злу, нечисту». Вони символізують таємні надприродні сили, усі недобрі починання на землі (О. Потапенко, М. Дмитренко).

1. У реченні *«Та от почувся свист, від якого похололо в Петра всередині, і здалося йому, неначе трава зашуміла, квіти почали між собою розмовляти голоском тоненьким, мов срібні дзвіночки; дерева загримили сипучою лайкою»* використано всі названі засоби художньої виразності, **КРІМ**

- А** фразеологізму
- Б** епітета
- В** гіперболи
- Г** персоніфікації

2. Установіть відповідність

Герой	Характеристика стану героя
1 Петро Безрідний	А остовпів... , роззявивши рота й ухопившись
2 Терентій Корж	за двері
3 Басаврюк	Б Тепер пора! — подумав... і простяг руку
4 оповідач	В ...ніколи не брехав і що, було, не скаже, то саме так було
	Г ...потемніло в очах і він полетів сторч головою

3. Установіть відповідність

Фразеологізм	Значення
1 мов з неба упав	А страшно
2 у кого чортма клепки в голові	Б домовлено
3 волосся ворухилося на голові	В злодій
4 нечисті руки	Г дурний
	Г несподівано

- Розкажіть про історію написання оповідання М. Гоголя «Вечір проти Івана Купала».
- Яким постає оповідач у творі?
- Прочитайте матеріал рубрики *Юному літературознавцеві* про українську демонологію. Зіставте фольклорний образ чорта з образом «диявола в людській подобі» в оповіданні — Басаврюком.
- Як змальована молода дівчина на початку твору, як змінюється її портрет після заміжжя? Який засіб художньої виразності використав письменник для підкреслення трагізму ситуації?
- Поміркуйте, чи кохав насправді Петро дівчину. Чому, на вашу думку, знайдений скарб у ніч на Івана Купала не приніс йому щастя?
- Визначте й запишіть елементи сюжету оповідання «Вечір проти Івана Купала».
- Пригадайте ознаки романтизму як мистецького напрямку. Наведіть конкретні приклади романтичного змалювання дійсності в оповіданні М. Гоголя «Вечір проти Івана Купала».

- Візьміть участь у дискусії на тему: «Сила влади грошей від розуму чи від диявола?»
- Проведіть дослідження тексту оповідання «Вечір проти Івана Купала» (у групах) за планом: 1. Народне свято Івана Купала. 2. Гоголь — майстер портретних описів. 3. Народна фразеологія на сторінках твору. 4. Народна демонологія в оповіданні.

Завдання додому

Написати висловлювання на тему: «Фантастичний і реальний світи творів М. Гоголя».

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(1814–1861)

Благословен той день і час,
Коли прослалась килимами
Земля, яку сходов Тарас
Малими босими ногами,
Земля, яку скропив Тарас
Дрібними росами-сльозами.

М. Рильський

У першій половині XIX ст. в царській Росії загострилася криза кріпосницької системи господарювання, яка гальмувала прогресивні капіталістичні форми розвитку, що активно утверджувалися в Європі. У цей період посилюється самодержавно-поміщицьке свавілля. У жодній країні Європи правителі не мали такої необмеженої влади, як царі-імператори. Ніде бюрократія не була такою деспотичною, поліція такою жорстокою, а народ таким безправним, як у Росії. На українських землях царат здійснював колоніальну політику ще сильніше, ніж за часів Петра I та Катерини II. Усе зводилося до ідеї: «Один правитель, одна віра, один закон, одна мова». Царський уряд намагався знищити залишки давньої автономії. Практично припинили вживати назву *Україна*, замінюючи її принизливою — *Малоросія*.

Саме в цей час народився поет Тарас Шевченко.

Дитинство і юність Т. Шевченка

Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 р. в селі Мбринці Звенигородського повіту Київської губернії (нині Звенигородський район Черкаської області) у родині Григорія Івановича Шевченка й Катерини Якимівни Бойко. Батьки поета були кріпаками магната-поміщика генерал-лейтенанта Василя Енгельгардта. До його володінь належали села Моринці й Кирилівка, де пройшло дитинство малого Тараса. «Село! І ось стоїть переді мною наша бідна, стара біла хата, з потемнілим солом'яним дахом і червоним димарем, а навколо хати на причілку яблуня з червонобокими яблуками, а навколо яблуні квітник, улюбленець моєї незабутньої сестри, моєї терпеливої, моєї ніжної няньки», — напише він згодом у повісті «Княгиня».

Через рік після народження Тараса родина переїздить із Моринців до Кирилівки. У сім'ї було семеро дітей: старші сестри Катерина

й Марія, брат Микита, молодші сестри Ярина, Марія (названа на честь старшої померлої сестри) і брат Йосип. Зберігся малюнок Шевченка — хата в Кирилівці, де провів своє дитинство майбутній поет і художник. З боєм і гіркотою пізніше він напише:

Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили!
А сестри! сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,
Для кого в світі живете?
Ви в наймах вирости чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!
(«Якби ви знали, панічі»)

Батько, чумакуючи, інколи брав із собою малого Тараса, що розширювало кругозір допитливого хлопчика. У восьмирічному віці Тарас пішов до школи до кирилівського дяка-вчителя Павла Рубана. Першими книжками майбутнього поета були церковно-слов'янський буквар — Граматка, Часословець — збірник молитов і пісень для церковної відправи, Псалтир — книга псалмів, яка слугувала підручником для читання, твори Г. Сковороди, «Енеїда» І. Котляревського.

Коли Тарасові минуло дев'ять років, померла мати. Батько був змушений одружитись із вдовою Оксаною Терещенко (матір'ю трьох власних дітей). У повісті «Княгиня» Шевченко описав тяжку долю сиріт: «Хто бачив хоча б здалеку мачуху і так званих зведених дітей, той бачив пекло в його найогиднішому торжестві. Не минуло години без сліз і бійки між нами, дітьми». Через два роки хлопчик залишився круглим сиротою — помер тато. Григорій Іванович вирізняв сина Тараса серед інших дітей, бачив у ньому природні здібності, обдарованість. Помираючи, він не дав йому нічого із матеріальної спадщини, промовивши пророчі слова: «Синові Тарасу із мого хазяйства нічого не треба — він не буде абияким чоловіком: з його буде або щось дуже добре, або велике ледащо». Проте шлях до великого майбутнього був нелегким і тернистим.

Малий Тарас став шукати кращої долі: допомагав у школі кирилівському дякові «носити воду школярам», де його життя було напівголодним; утік у Лисянку до диякона-живописця навчатися малярського ремесла. У хлопця рано виявився хист до малювання, про що залишили спогади товариші Т. Шевченка: І. Сошенко, Ф. Лобода, М. Чалий. Добрий друг у засланні Олександр Лазаревський писав: «З раннього дитинства у Тараса Григоровича особли-

во помітна була пристрасть до малювання: де тільки можна було, на стінах, дверях, дорогах, Шевченко постійно малював, вугіллям чи крейдою. У школі, коли він уже міг дістати папір і олівець, пристрасть ця розвинулась у нього ще сильніше». Тарасівський дяк-живописець, уважно подивившись на ліву долоню хлопця, категорично «відмовив йому, не знайшовши в ньому таланту не лише до малярства, а й до шевства чи бондарства». Тарас знову повернувся до Кирилівки — наймитував.

Восени 1829 р. разом з обслугою-кріпаками Тарас Шевченко як козачок молодого пана Павла Енгельгардта виїздить до міста Вільно (нині — Вільнюс), у 1831 р. — до Петербурга. У списку дворових був запис навпроти прізвища Шевченка: «Здатний на кімнатного живописця». Це значною мірою вирішило його подальшу долю.

Побачивши потяг і здібності хлопця до малювання, Енгельгардт відправив Тараса на чотири роки навчатися малярства до художника Ширяєва — різних живописних справ майстра. У 1836 р. Шевченко разом із художниками, іншими учнями Ширяєва, розписував театр у Петербурзі. Тоді ж юнак познайомився з учнем Академії мистецтв Іваном Сошенком. Цю зустріч, за словами першого біографа Т. Шевченка, О. Кониського, «треба вважати за найважливіший момент у житті нашого Кобзаря: вона перевела його через той рубікон, що межував людей з кріпаками, темряву зі світлом, волю з неволею». Пізніше І. Сошенко познайомив його з Є. Гребінкою, О. Венеціановим, В. Жуковським, К. Брюлловим, М. Вієльгорським — відомими культурними діячами того часу, які відіграли визначальну роль у подальшій долі Тараса Шевченка. У лютому 1837 р. Товариство заохочення художників дозволило Шевченкові неофіційно відвідувати навчальні класи Академії мистецтв, а у квітні Карл Брюллов, знаменитий російський художник, намалював портрет Василя Жуковського. Портрет розіграли в лотереї за 2500 крб., величезну на той час суму. За ці гроші Тараса Шевченка купили з кріпацтва.

25 квітня 1838 р. на квартирі Брюллова Жуковський уручив Тарасові Шевченку відпустку. У спогадах І. Сошенко писав: «Раз навесні сиджу я та малюю, вікно було відчинене, аж ось плигає у вікно Тарас, перекидає мій малюнок “Луку-євангеліста”, кидається до мене на шию і гукає:

— Воля! Воля!

— Чи не здурів оце ти, Тарасе? — питаю я в нього, а він усе гукає:

— Воля! Воля!

Він був цілком щасливий. Радість його переходила в тиху радість, що усміхається... Брався до роботи, але робота не йшла!

Покладе він свій малюнок у портфель, звідтіля візьме відпускну, перечитає її, перехреститься, поцілує і заплаче». Згодом поет у листі до брата Микити писав: «Живу, учусь, нікому не кланяюсь і нікого не боюсь, окрім Бога, — велике щастя бути вольним чоловіком».

Тепер Т. Шевченко з великою жадобою слухав лекції в Академії, займався самоосвітою, користувався бібліотекою Брюллова й багато читав, зокрема історію України, середніх віків, твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, М. Гоголя, романи В. Скотта, твори Гомера, Сократа, Й. В. Гете, Ф. Шиллера. Писав поезії, відвідував театр, виставки, музеї — швидко здобував нові знання, став надзвичайно освіченою людиною. Прийшло й визнання: нагорода срібною медаллю 2-го ступеня за першу картину олійними фарбами «Хлопчик-жебрак дає хліб собаці», третя срібна медаль 2-го ступеня за картину «Циганка-ворожка». Одночасно митця захопила літературна творчість. Пізніше поет зізнався: «Дивне, однак, це всемогутнє покликання. Я добре знав, що живопис — моя майбутня професія, мій хліб. І замість того, щоб вивчати його глибокі таємниці, та ще під керівництвом такого вчителя, яким був безсмертний Брюллов, я писав вірші, за які мені ніхто шага не платив і які, зрештою, позбавили мене волі».

1840 р. став епохальним в історії України, української нації: побачила світ збірка поетичних творів Тараса Шевченка «Кобзар», яка містила лише вісім творів: «Думи мої...», «Перебендя», «Ка-

Т. Шевченко.
Циганка-ворожка

теріна», «Тополя», «Думка», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Процес творчості тривав і далі. Художник написав малюнки, низку портретів, чимало ілюстрацій до художніх творів. Шевченко став знаменитою людиною в Петербурзі. Слава про нього поширилася і в Україні. Сучасники Т. Шевченка залишили свої спогади про цей знаменитий для України період. Харківський видавець альманаху «Сніп» О. Корсун писав: «Раз ми ідемо з Миколою Івановичем Костомаровим у собор... і заходимо до Апаріна в книгарню. Питаємо, чи немає чогось новенького. П. Апарін подає тоненьку книжку "Кобзар". Ми присіли на лавці та й просиділи не

тільки обідню — і сам обід: усю книгу прочитали... Це було щось зовсім нове, особливе, оригінальне. “Кобзар” вразив нас. Не тільки нас, а... всіх читачів».

Дві подорожі в Україну

Після чотирнадцяти років розлуки з Україною Тарас Шевченко разом з українським письменником Євгеном Гребінкою 19 травня 1843 р. вирушив до рідного краю: Качанівка (маєток Тарновських), Київ, Пирятин (батьківщина Гребінки), Мойсівка, Яготин (маєток Репніних), знову Київ. Потім відвідав Запорозьку Січ, острів Хортицю, Покровське, Чигирин, Суботів, Березівку, Кирилівку — його батьківщину, де зустрівся з братами й сестрами. Під час перебування в Києві познайомився з Михайлом Максимовичем, Пантелеймоном Кулішем, Миколою Костомаровим, із поміщиками-меценатами, які підтримували розвиток української літератури й мистецтва.

В Україні Т. Шевченко виконав кілька малюнків історичних пам'яток, зробив чимало ескізів олівцем. На початку 1844 р. поет виїхав до Москви, де познайомився з істориком Бодянським, ученим Шафариком, із знаменитим актором Щепкіним. У лютому митець повернувся до Петербурга, щоб закінчити навчання в Академії мистецтв. У листопаді 1844 р. побачив світ перший випуск «Живописної України», до якого ввійшли шість офортів¹. Художник мав намір на гроші за альбом викупити рідних із кріпацтва — не судилося... Продовжував писати нові поезії. У березні 1845 р., після закінчення навчання в Академії мистецтв, Шевченкові було присвоєно звання художника.

У квітні 1845 р. Т. Шевченко приїхав в Україну з наміром постійно тут жити й працювати. Одержавши від Київської археологічної комісії доручення зарисувати історичні пам'ятки, він мандрував Україною, виконуючи це завдання. Одночасно писав поетичні твори. Подорож Україною збагатила його свіжими враженнями, новим баченням сучасного пригнобленого становища народу в закріпаченій Російській імперії, які потім було взято за основу його викривальних творів:

...он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають!
(«Сон»)

¹ *Офорт* — гравюра на міді або цинку з малюнком, протравленим кислотами.

мені ще заборонено малювати. Трибунал під головуванням самого сатани не міг би винести такого холодного, нелюдського вироку».

Незважаючи на заборони, у важких умовах заслання Т. Шевченко виконав понад 300 малюнків, у яких розвинув кращі реалістичні традиції образотворчого мистецтва: акварельні пейзажі, портрети казахів, автопортрети. Казахи надзвичайно шанують Шевченка і вважають його основоположником казахського національного живопису. В останній рік заслання він створив серію малюнків «Притча про блудного сина».

Тарас Шевченко відновив поетичну творчість незадовго до звільнення, записував вірші у «захальвну¹ книжку», усупереч забороні, створив кілька повістей російською мовою, із яких збереглося дев'ять («Близнецы», «Несчастный», «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Художник», «Музыкант» та ін.), у котрих, проте, панує «український тип художнього мислення, образотворення, національно-естетичний образ світу» («Історія української літератури XIX ст.»).

Тільки в 1857 р. завдяки клопотанню друзів поета звільнили із заслання. Чекаючи дозволу на повернення в Україну, Тарас Шевченко почав вести «Щоденник» — найвидатніший твір Шевченкової мемуарної прози, за словами С. Єфремова, «надзвичайно влучний автопортрет поета і людини», «не тільки одне з найцінніших до його життєпису джерел, а разом і ключ до його творчості, до того дивного секрету скоряти людські серця, викликати відповідні настрої».

Життя і творчість останніх років (1857–1861)

2 серпня 1857 р. Т. Шевченко відбув із Новопетровського укріплення, одержавши дозвіл їхати до Петербурга. Дорогою художник малював краєвиди й портрети. У Нижньому Новгороді довідався, що йому заборонено в'їзд до обох столиць. За зиму 1857–1858 рр. створив багато портретів, малюнків, редагував і переписував свої поезії періоду заслання, написав нові поетичні твори, серед них триптих «Доля», «Муза», «Слава». Діставши дозвіл на проживання в столиці, 8 березня поет залишив Нижній Новгород і виїхав через Москву до Петербурга. Поет жив у відведеній йому майстерні Академії мистецтв. Як художник, Шевченко після заслання найбільшу увагу приділяв гравіруванню, у цьому жанрі він став справжнім новатором.

На початку 1859 р. вийшла друком збірка «Новые стихотворения Пушкина и Шевченко». У травні поет одержав дозвіл виїхати

¹ *Захальвний* — від хальви — верхня частина чобота.

в Україну. За ним установили суворий таємний нагляд. Шевченко кілька днів жив у Кирилівці, бачився з рідними, написав чимало поезій і малюнків. Поет мав намір купити ділянку землі, щоб збудувати хату й оселитися в Україні.

На початку 1860 р. вийшло друком нове видання «Кобзаря», цього ж року Рада Академії мистецтв присвоїла Шевченкові звання академіка гравірування. У 1861 р. Тарас Шевченко видав підручник для недільних шкіл, назвавши його «Букварь южнорусский». Він дбав про поширення освіти серед народу.

На початку 1861 р. поет захворів. Помер Т. Шевченко 10 березня. Над домовиною митця в Академії мистецтв виголошувалися промови українською, російською та польською мовами. Поховали поета спочатку на Смоленському кладовищі в Петербурзі. Друзі Шевченка одразу ж почали клопотатися, щоб виконати поетів заповіт і поховати його в Україні. 26 квітня 1861 р. домовину з тілом поета поїздом повезли до Москви. В Україну труну везли кіньми. Упродовж усієї подорожі люди проводжали Кобзаря в останню путь, щоб поховати «на Вкраїні милій». Спочатку прах Т. Шевченка привезли до Києва, а потім переправили пароплавом до Канева, і тут, на Чернечій горі (тепер Тарасова), поета поховали 22 травня. Насипали високу могилу, яка стала священним місцем для українського народу. На пам'ятнику викарбовані поетові слова:

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Зуважте

Російська імперія боялася навіть мертвого Шевченка. Після перепоховання Канів став місцем паломництва українців. Влада видавала таємні укази про строгий нагляд за усіма, хто відвідував могилу Шевченка, навіть направили козацьку сотню на постій у Канів.

А на Заході про українського поета заговорили на весь голос. У тижневику «All the Year Round» за 5 травня 1877 р. наведено слова англійського письменника Чарльза Дікенса: «Українці вірять у своє майбутнє, тому й святкують пам'ять Шевченка, поета-кріпака, чиї твори читають не тільки в Росії, а і в Сербії, Галичині, Чехії, Болгарії, у всіх слов'янських землях. Їх сприймають, як промінь світла, що пробився крізь хмару». З'являються монографії про Шевченка французькою, польською, німецькою мовами, а німецька критика назвала Шевченка світовим генієм, яких на пальцях перелічити.

Про жінок у житті Шевченка

Першим коханням Тараса Шевченка була подруга дитинства Оксана Коваленко. Дитяче почуття майбутнього поета до дівчини залишило глибокий слід у його душі й спонукало до написання поезій «N.N.» («Мені тринадцятий минало...»), «Ми в купці колись росли...», поеми «Мар'яна-черниця»; своїх героїнь він називає іменем Оксана. У Вільно молодий Тарас закохався в польську дівчину-швачку Ядвігу Гусиковську, завдяки їй полюбив місто, людей і природу Литви, вірші Адама Міцкевича, проте життя розлучило їх.

Під час подорожі Україною Т. Шевченко познайомився з подружжям Закревських і закохався в заміжню жінку, Ганну Закревську. В одному з листів він назвав її «Ганною вродливою». У 1843 р. намалював чудовий портрет жінки. Через п'ять років на Кос-Аралі присвятив їй вірш «Г.З.», ідеалізуючи її.

Цікавими й тривалими були взаємини Тараса Шевченка та княжни Варвари Репніної з Яготина. Варвара Миколаївна покохала Тараса Шевченка, проте поет ставився до неї по-дружньому, по-товариськи. Він присвятив їй російськомовну поему «Тризна». Вони тривалий час листувалися, княжна допомагала розповсюджувати альбом «Мальовнича Україна», збирала кошти на викуп родини Шевченків з кріпацтва, присвятила йому повість.

Т. Шевченко.
Ликера Полусмакова

У зрілому віці Т. Шевченко мріяв про одруження, сімейний затишок, шукав свою обраницю долі. У Нижньому Новгороді він познайомився з молодою актрисою Катериною Піуновою, якій освідчився в коханні й запропонував одружитися, але вона не відповіла взаємністю.

У 1860 р. Шевченко познайомився з кріпачкою, молодою дівчиною Ликерою Полусмаковою, став приділяти їй знаки уваги. Дівчина погодилася на пропозицію одружитися, але весілля так і не відбулося. Їй Шевченко присвятив вірші «Ликері», «Барвінок цвів і зеленів...», «Поставлю хату і кімнату...». Після нещасливого одруження Ликера Полусмакова в 1904 р. переїхала до Канева, оселилася неподалік Тарасової могили, доглядала її, садила й поливала квіти. Люди називали її Шевченчихою.

Радимо прочитати

Іваненко О. Тарасові шляхи; Зайцев П. Перше кохання Шевченка.

Юному літературознавцеві

Він був сином мужика — і став володарем у царстві духа.

Він був кріпаком — і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком — і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.

Доля переслідувала його в житті, скільки лиш могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в ржу, ані його любові до людей — у ненависть і погорду, а віри в Бога — у зневіру й песимізм.

Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець усе наново збуджуватимуть його твори.

Отаким був і є для нас, українців, Тарас Шевченко (І. Франко. «Присвята»).

1. Тарас Шевченко народився в
 - А Кирилівці
 - Б Звенигородці
 - В Моринцях
 - Г Вільшані
2. У перше видання «Кобзаря» 1840 р. ввійшли всі названі твори, **КРІМ** таких
 - А «Думи мої...», «Перебендя»
 - Б «Катерина», «Тополя»
 - В «Гайдамаки», «Садок вишневий коло хати...»
 - Г «До Основ'яненка», «Тарасова ніч»

3. Установіть відповідність

Дата	Подія
1 1847 р.	А вихід друком «Кобзаря»
2 1838 р.	Б арешт Шевченка в Києві
3 1840 р.	В викуп із кріпацтва
4 1846 р.	Г участь у Кирило-Мефодіївському братстві

4. Що вас найбільше вразило в біографії Тараса Шевченка? Які твори про Т. Шевченка ви читали самостійно, що з них запам'ятали?
5. Поясніть зміст епіграфа — слів М. Рильського про землю, яка зростила Т. Шевченка. Який це край України?

6. У який період історії України жив Тарас Шевченко? Як про це писав сам поет? Що ви знаєте про кріпаччину в Україні?
7. Назвіть основні періоди життя Т. Шевченка. Розкажіть, як проходили його дитинство та юність.
8. Розкажіть про петербурзький період життя і творчості Т. Шевченка. Які визначні події в житті поета пов'язані із цим містом? Як прогресивна громадськість сприйняла першу збірку віршів молодого поета?
9. Хто такі кирило-мефодіївці? Що, на вашу думку, стало головною причиною арешту поета та суворого вироку — заборони писати й малювати?
10. Якими були роки заслання Т. Шевченка? Які твори письменника з'явилися в цей період життя? Поясніть зміст поетичних рядків Кобзаря «Хоч доведеться розп'ястись! // А я таки мережать буду // Тихенько білії листи».

11. За матеріалом рубрики *Юному літературознавцеві* поясніть оцінку життя і творчості Т. Шевченка І. Франком.
12. Розкажіть про Т. Шевченка-художника (у розповіді прокоментуйте найвідоміші його малярські роботи). Підготуйте мультимедійну презентацію на тему: «Тарас Шевченко — художник».

Завдання додому

1. За матеріалами додаткової літератури й Інтернет-виданнями дібрати цікаві факти з життя Т. Шевченка.
2. Прочитати балади «Причинна» і «Лілея».

Теорія Літератури

Поглиблення поняття про лірику й ліро-епіку

Слово «лірика» походить з грецької мови (*lyrikos* — лірний, твір, що виконується під супровід ліри). У **ліричних творах** відображаються думки, настрої, почуття людини, її внутрішній світ, ставлення автора до оточення. Вони розкривають світогляд автора, його погляди на життя, явища, події. Як правило, ліричні твори беззастоватні. До речі, ліризм притаманний і прозі, і драмі.

Лірику, як ви знаєте, поділяють на громадянську, пейзажну, інтимну, філософську, хоча в одному вірші можуть поєднуватися два і більше видів лірики.

Серед найвідоміших жанрів ліричних творів поширені такі: елегія, романс (вивчали в темі «Романтизм»), ідилія, етюд, ода,

послання (вивчали в темі «Полемічна література»), медитація, думка. **Вірш** — основна одиниця ліричного твору, яка складається зі строф, має риму, ритмічне звучання, віршовий розмір.

Думка як літературний жанр — поширений у романтичній поезії короткий ліричний вірш філософського елегійного характеру (близький до народної пісні), у думці переважають роздуми автора або ліричного героя про свою тяжку долю. У «Кобзарі» Т. Шевченка є чотири поезії з назвою «Думка»: «Вітре буйний, вітре буйний!..», «Нащо мені чорні брови...», «Тече вода в синє море...» та «Тяжко-важко в світі жити...». Усі вони стали українськими народними піснями.

У **ліро-епічних** творах поєднується епічне й ліричне зображення життя, тобто змальовуються події, вчинки персонажів, їхні почуття, настрої, внутрішній світ людини. У ліро-епічних творах наявний розгорнутий сюжет. До ліро-епічних жанрів належать такі: балада, поема, байка, роман у віршах.

Аналіз творчості Тараса Шевченка

Рукопис першого видання «Кобзаря», написаного мовою українського народу, підготував до друку Євген Гребінка. «Поява Шевченкового “Кобзаря” 1840 року в Петербурзі, — писав Іван Франко, — мусить уважатися епохальною датою в розвою українського письменства, другою після “Енеїди” Котляревського. Ся маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла, мов джерело чистої, холодної води, заяснила невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову».

Жодна книжка не викликала стільки відгуків у періодиці, уваги офіційної та неофіційної критики, не стала визначальною подією культурного й громадсько-політичного життя, як «Кобзар», автору якого було тоді лише 26 років. Рецензент «Литературной газеты», рекомендуючи «Кобзар» «усім аматорам української нації», зазначав, що «у віршах п. Шевченка багато вогню, багато почуття глибокого, скрізь дихає в них гаряча любов до вітчизни. Його картини згідні з натурою і виблискують яскравими, живими барвами... в авторі відчувається непідробний талант».

Творчість Т. Шевченка умовно поділяють на чотири періоди. Ми виокремили цикл поезій «В казематі», написаний під час його перебування під слідством у Петербурзі в III відділенні. Ознайомтеся з таблицею.

Періоди творчості Тараса Шевченка

Періоди	Твори
Рання творчість 1837–1843	У збірці «Кобзар» надруковано вісім творів: «Думи мої, думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч»; в альманасі «Ластівка» Є. Гребінка надрукував: поезії «Причинна», «Тече вода в синє море...», «На вічну пам'ять Котляревському»; поему «Гайдамаки»; драматичний твір «Назар Стодоля»
Період «трьох літ» 1843–1847	Золотий період творчості. Т. Шевченко укладає рукописну збірку «Три літа», до якої ввійшли: вірші «Розрита могила», «Чигрине, Чигрине...», «Стоїть в селі Суботів...», «Як умру, то поховайте...», «Три літа», «Холодний Яр», «Минають дні, минають ночі...»; сатиричні поеми «Сон» («У всякого своя доля...»), «Кавказ», «Єретик»; послання «І мертвим, і живим...»; містерія «Великий льох»; «Давидові псалми»; соціально-побутові поеми «Наймичка», «Сова», «Тризна»; балади «Лілея», «Русалка»
Цикл «В казематі» 1847	У казематі III відділу в Петербурзі Т. Шевченко написав 13 поезій, серед яких: «Мені однаково, чи буду...», «Садок вишневий коло хати...» та ін.
Період заслання 1847–1857	Поеми «Княжна», «Варнак», автобіографічні поезії «N. N.» («Мені тринадцятий минало...»), «А. О. Козачковському», «І виріс я на чужині...», «І золотої й дорогої...», «Ми вкупці колись росли...»; вірші «Зацвіла в долині...», «У нашім раї на землі...»
Останні роки життя 1857–1861	Триптих «Доля», «Муза», «Слава»; поеми «Неофіти», «Юродивий», «Відьма», «Невольник», «Марія»; вірші «Я не нездужаю, нівроку...», «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), «Плач Ярославни», «Марку Вовчку», «Ісаія. Глава 35», «Молитва», «І день іде, і ніч іде...»; останній вірш — «Чи не покинуть нам, небого...»

Рання творчість Тараса Шевченка

Перші поетичні твори Т. Шевченка належать до баладного й елегійного жанрів. Ранній, романтичний період поетичної творчості характеризується **тематичним розмаїттям**:

- призначення поезії, місце й роль поета в суспільному житті (вірш «Думи мої, думи мої...», елегія «На вічну пам'ять Котляревському», послання «До Основ'яненка»);
- пошуки щастя, конфлікт високої людської мрії та жорстокої дійсності (вірші-думки «Тече вода в синє море...», «Нащо мені чорні брови...», «Вітре буйний, вітре буйний!...»; балади «Причинна», «Тополя», «Утоплена»);
- трагічна доля жінки-матері, зганьбленої паном-поміщиком (соціально-побутові поеми «Катерина», «Мар'яна-черниця», «Слепая»);
- поетизація славного історичного минулого України: боротьба українського народу проти турецько-татарських нападників (історичні поеми «Іван Підкова», «Гамалія», «Тарасова ніч», послання «До Основ'яненка») і проти польсько-шляхетського поневолення (історична поема «Гайдамаки»).

«На вічну пам'ять Котляревському»

У рік смерті І. Котляревського (1838) Т. Шевченко написав елегію «На вічну пам'ять Котляревському», у якій окреслив його визначальну роль у створенні нової української літератури, назвав «батьком», засвідчивши його безсмертя:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Тарас Шевченко високо оцінив творчість І. Котляревського, якого він підносить як національного народного поета, співця України. Головний композиційний прийом зображення в елегії — розгорнутий художній паралелізм, який допомагає висловити ідею високого покликання митця. На тлі прекрасного українського пейзажу із соловейком на калині та його співом, що зачаровує всіх, Шевченко в образній формі змальовує заслуги І. Котляревського в українській історії:

Недавно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк, неборака, сиротами кинув
І гори, і море, де перше витав...

Тарас Шевченко прославляє митця, називає його «праведною душею», розкриває внесок І. Котляревського в красне письменство України.

«До Основ'яненка»

Поштовхом до написання романтично-величального послання «До Основ'яненка» (1839) стала публікація в «Отечественных записках» нарису Г. Квітки-Основ'яненка «Головатий (Нарис для історії Малоросії)», який справив на Т. Шевченка сильне враження. Поет заохочував свого старшого побратима висвітлювати історико-героїчну, патріотичну тематику, спонукав відтворювати в усій величчю героїку минулого України, щоб розбудити пасивних сучасників для боротьби за соціальне й національне розкріпачення народу, тим самим не розриваючи вісь безперервності історичного часу:

...А ти, батьку...
Співай...
Про Січ, про могили,
...щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погібала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!

Поезія пройнята народнопоетичною символікою: місяць, вітер, чайка, степ, могили, домовина. Тропи також мають народнописанне походження: порівняння («Чайка скиглить літаючи, // Мов за дітьми плаче»); персоніфікація («На тім степу скрізь могили // Стоять та сумують»); постійні епітети (синє море, червоні жугани, чужі люде, слава козацькая). Усе це сприяє висловленню основних ідей послання:

- минуле має дати відповідь на проблеми сучасності, щоб дізнатися, «чия правда, чия кривда // І чий ми діти»;
- заклик поета оспівувати героїчне минуле народу;
- віра в безсмертя рідного народу, його мови, культури.

Елегійні описи історичного минулого, яке не вернеться, звеличення козацтва, сцени козацьких походів характерні й для інших ранніх творів: «Іван Підкова», «Гамалія», «Тарасова ніч».

У ранній період творчості Шевченко, за твердженням учених, — поет-романтик, який мріє про кращу долю народу, протестує проти дійсності. Його романтичний герой — це насамперед борець за волю: Трясило, Підкова, Гонта, Залізняк, Ярема, Гамалія. Євген Маланюк

писав про специфіку ранньої творчості Шевченка: «Романтизм його завжди проєктується на реальну Україну, він має сталий контакт із дійсністю, з пейзажем, з історією, з долею народу... Романтизм Шевченка — завдяки національній повнокровності поета — був завжди доведений до кінця, опуклий, яскравий, живий і реальний».

Доречі...

Пантелеймон Куліш у листі до Т. Шевченка від 25 липня 1846 р. запропонував зробити ряд виправлень у посланні «До Основ'яненка»: «Ви підносите Головатого — особу не дуже важливу і мало відому народові й історикам. Чи не краще надрукувати:

Наша пісня, наша дума
Не вмере, не загине;
От де, люди, наша слава,
Слава України!»

В оригіналі було: «Наш завзятий Головатий // Не вмере, не загине». Як бачимо, Т. Шевченко прислухався до письменника-побратима, і нині ця фраза стала крилатою з таким початком: «Наша дума, наша пісня // Не вмере, не загине...», утверджуючи безсмертя народу, його духовної спадщини.

«Думка» («Нащо мені чорні брови...»)

Тема пошуку людиною щастя, протиставлення високої людської мрії та жорстокої дійсності розкривається в ряді творів романтичного характеру, які поет назвав думками, в елегіях, у баладах.

Елегія «Думка» («Нащо мені чорні брови...») наповнена роздумами про долю молодого людини — вродливої дівчини-сироти з чорними бровами, карими очима, зрадженої «чорнявим», її наріканнями на долю, якої нема: «Нащо ж мені краса моя, // Коли нема долі?» Безнадійність, марність життя підкреслюють тавтологія, анафора: *нащо мені; нема кому; плачте, очі; нехай*. Експресивна лексика *плачте, жалібніше, горе, тяжко, чужії* створює настрій смутку, безнадії, журби. Ці настрої підсилюють інші засоби поетичної виразності: традиційне народне порівняння «Серце в'яне, нудить світом, // Як пташка без волі», антитеза «Літа мої молодії // марно пропадають». Поет розширив народнопоетичний мотив дівочої самотності й сирітства, до якого повернеться в ліриці періоду заслання.

За словами М. Рильського, «провідна риса поезії Т. Шевченка — музика, мелос, ритмічна могутність і метрична різноманітність». Це посприяло тому, що багато творів поета стали піснями, зокрема й «Нащо мені чорні брови...».

«Причинна»¹

У ранній період творчості Т. Шевченко розвинув улюблений для поетів-романтиків жанр балади, написавши «Причинну», «Тополі» та «Утоплену», хоча й пізніше він повертається до цього жанру («Лілея», «Русалка», «У тієї Катерини...», «Коло гаю в чистім полі...», «Чого ти ходиш на могилу?..», «Хустина»). Він надав баладі нових рис, спростив елементи фантастики, урізноманітнив засоби художньої виразності.

«Причинну» Гребінка надрукував у своєму альманасі «Ластівка». Це оригінальна романтична балада, яка несе відбиток як літературної традиції (балади Гете, Жуковського, Пушкіна, Лермонтова, романтичні повісті Гоголя, твори українських поетів-романтиків Боровиковського та Маркевича), так і фольклорної, особливо української демонології.

У «Причинній» виявився суто шевченківський, індивідуальний жанровий різновид балади — ліризований. Особливо це простежується в ліричному відступі — монолозі-молитві «Така її доля... О Боже мій милий!», який став народною піснею-романсом завдяки чудовій музиці композитора В. Заремби. Головний мотив твору — торжество кохання над ворожими силами в природі: навіть смерть не спроможна розлучити закоханих, які возз'єдналися після неї.

«Причинна» — типова романтична балада з яскравими особливостями:

- на перший план висуваються незвичайні події (дівчина, чекаючи коханого з походу, стає причинною, і її залоскочують русалки; побачивши мертву кохану, козак накладає на себе руки);
- уповільнений розвиток сюжету завдяки багатьом позасюжетним елементам (роздуми, описи, відступи);
- гіперболізовані пейзажі («*Рече та стогне Дніпр широкий*»);
- часті персоніфікації, метафоричність, пісенні епітети («*Сердитий вітер завива, // Додолю верби гне високі, // Горами хвилю підійма*»);
- глибоке проникнення у внутрішній світ людини;
- незважаючи на смерть героїв, звучить оптимістична нота про глибоке, незрадливе кохання, красу вірності слову, дружбі.

На думку літературознавця Г. Ключека, геніальність Шевченка виявилася в тому, що «він зумів природно, органічно, без видимих

¹ *Причинна* — та, якій «поборблено», «зроблено причину» — душевну хворобу; тут дівчину зроблено сновидою.

зусиль наситити свою поезію фольклорною образністю, що вироблялася, відшліфовувалася віками». Це яскраво простежується у вступному пейзажі до балади і в наступних частинах: використання народних вірувань у русалок, магічна сила яких припиняється після «третіх півнів»; весільний звичай, «обряд переходу» — перетворення дівчини на молодицю («*Не розплете довгу косу, // Хустку не зав'яже*»); народнопоетичні символи: *китайка* — шматок шовкової синьої тканини, яким за козацьким звичаєм покривали тіло загиблого воїна, *явір* — символ юнака, *ялина* — фольклорний символ туги, нещастя, розлуки, *калина* — символ дівчини.

В. Касян. Ілюстрація до балади Т. Шевченка «Причинна»

Фрагменти балади «Причинна» поклали на музику Д. Крижанівський, В. Косенко, М. Лисенко, Г. Хоткевич, К. Мясков та ін. Шедевром української народної пісні, візитівкою України у світі став знаменитий початок балади — «Рече та стогне Дніпр широкий» — саме з музикою Данила Крижанівського.

«Лілея»

За основу балади «Лілея» узято фольклорний мотив метаморфози — перетворення дівчини на квітку лілею, символ чистоти й ніжності. Твір — це схвильований монолог Лілеї Королеві Цвіту про своє життя людиною, про трагічну долю матері-покритки, про знущання пана над сиротою після смерті матері й про те, як дівчина від тяжких поневірянь «*умерла зимою під тином*», а весною «*процвіла... цвітом при долині*». У баладі народне вірування про перетворення дівчини на квітку використано для викриття нелюдських учинків панів, тяжких умов кріпосницької дійсності.

На мотив балади композитори К. Данькевич написав балет «Лілея», а Г. Майборода — однойменну симфонічну поему.

Як бачимо, романтичні твори раннього періоду сприяли утвердженню поезії Тараса Шевченка на засадах народності, національної самобутності, зверненню поета до уснопоетичних джерел, піднесенню мрії поета про кращу долю українського народу.

1. До ліричних творів належать усі названі жанри, **КРИМ**

А елегії
Б романсу
В балади
Г думки

2. Прочитайте рядки з послання «До Основ'яненка»

Чайка скиглив літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім.

- В уривку наявні художні засоби, **КРИМ**

А порівняння
Б епітета
В гіперболи
Г персоніфікації

3. Установіть відповідність

Назва твору	Уривок
1 «На вічну пам'ять Котляревському»	А Не китайкою покрились // Козацькі очі
2 «До Основ'яненка»	Б Праведная душе, прийми мою мову //
3 «Думка» («Нащо мені чорні брови...»)	Не мудру та щирю, прийми, привітай
4 «Причинна»	В На тім степу скрізь могили // Стоять та сумують
	Г Я виросла, викохалась // У білих палатах
	Г Серце в'яне, нудить світом, // Як пташка без волі

4. Розкажіть про перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка, про резонанс, який воно викликало серед сучасників.
5. Назвіть періоди творчості Т. Шевченка. Чим, на вашу думку, зумовлена така класифікація поетичної спадщини? Охарактеризуйте основні почуття елегії «Думка» («Нащо мені чорні брови...»).
6. Розкрийте тематичне розмаїття ранньої творчості поета. Як висвітлюється тема призначення поезії, місця та ролі поета в суспільному житті у творах «На вічну пам'ять Котляревському» і «До Основ'яненка»? Випишіть цитати на цю тему.
7. Доведіть, що твір Т. Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському» — елегія. Які жанрові ознаки послання «До Основ'яненка»?
8. Як у творі «До Основ'яненка» розкривається поетизація славного історичного минулого України? Поясніть роль риторичних фігур (запитань, звертань, окликів).
9. Пригадайте, який твір називають *баладою*. Які балади Шевченка й народні балади ви вивчали раніше?

10. Назвіть жанрові ознаки балад «Причинна» і «Лілея». Доведіть, що це ліро-епічні твори.

11. Розкрийте роль розгорнутого художнього паралелізму як головного композиційного прийому в елегії «На вічну пам'ять Котляревському».
12. Простежте використання фольклоризмів у баладі Т. Шевченка «Лілея».

Завдання додому

1. Вивчити напам'ять уривок із послання «До Основ'яненка» від слів «Не вернуться запорожці...» до слів «...Як Господа слово».
2. Написати невеликий роздум за словами Т. Шевченка: «Наша дума, наша пісня // Не вмере, не загине... // От де, люде, наша слава, // Слава України!» (вісім-десять речень).

«Гайдамаки»¹

Історична основа поеми

В основі поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» — події, пов'язані з гайдамацьким рухом в Україні у XVIII ст., зокрема з найбільшим повстанням 1768 р., яке увійшло в історію під назвою Коліївщина. У 60-х роках поміщики почали активно запроваджувати панщину, скасовуючи для селян «слободи», знищуючи волелюбні традиції населення Середнього Подніпров'я. Указом польського короля зрівнювалися права протестантів і православних із католиками, що загостило обстановку. У лютому 1768 р. шляхта створила Барську конфедерацію², яка рішуче виступила проти будь-яких поступок православному населенню. Конфедерати громили містечка й села Правобережжя, нещадно розправлялися із селянами, які поверталися до православ'я, карали православних священників, руйнували й палили православні церкви.

Коліївщина була відповіддю на жорстокі дії конфедератів. Навесні 1768 р. в Мотронинському монастирі на кількох таємних нарадах було ухвалено рішення про початок масового виступу проти польсько-шляхетського панування на Правобережній Україні.

¹ *Гайдама́ка* — слово тюркського походження, від «гайда» — гнати.

² *Конфедера́ції* — тимчасові військово-політичні об'єднання польської шляхти, що виникали в XVI–XVIII ст. внаслідок загострення боротьби шляхетських магнатів за розширення своїх привілеїв, зміцнення впливу католицької церкви.

Очолив повстання запорожець полковник Максим Залізняк. Починаючи з Холодного Яру, гайдамацький рух поширився на Медведівку, Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, про що в «Гайдамаках» Т. Шевченко писав:

Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси...
І кров полилася
Аж у Волинь.

Під Уманню, оплотом польської шляхти, на бік повсталих перейшов сотник надвірного війська Іван Гонта з козаками. 10 червня гайдамаки здобули Умань, рушили на Білоцерківщину, Поділля, Брацлавщину, Волинь. Налякане загальнонародним масштабом виступів, російське командування розгромило повстання, підступно схопивши керівників Залізняка і Гонту. Гонта прийняв мученицьку смерть, Залізняк засудили на заслання. У містечку Кодня на Волині, яке стало символом жорстокої розправи над мирним населенням, сотні людей вішали, четвертували й садили на палі. Пам'ять про Кодню та героїв-гайдамаків збереглася в народному епосі — думах, історичних піснях, у художній літературі.

Основними **джерелами** для написання поеми були:

- народні легенди, перекази, пісні про гайдамаків;
- спогади очевидців, розповіді учасників повстання, зокрема діда Івана, якими цікавився малий Тарас ще в дитинстві («*І мені, малому, не раз довелося // За титаря плакати*»);
- історичні праці та художні твори українських, російських і польських учених і письменників про Коліївщину, зокрема «Історія русів».

За **жанром** це перша в українській літературі революційно-романтична історико-героїчна соціальна поема, у якій поєдналися романтизм і реалізм відображення народної стихії.

Тема і композиція твору

Тема «Гайдамаків» — боротьба українського народу проти польсько-шляхетського панування в Україні, змалювання широкої картини народного повстання 1768 р. під назвою Коліївщина на чолі з Максимом Залізником та Іваном Гонтою.

Твір має складну **композицію**: лірично-філософський вступ, історичний вступ «Інтродукція», десять розділів, «Епілог». Тарас Шев-

ченко написав також «Передмову» до поеми, яка фактично була післямовою, жартівливе звертання до передплатників «Панове субсрибенти!» та «Примітки». У поемі багато авторських відступів, роздумів: ліричних, філософських, якими часто переривається розповідь.

Лірично-філософський вступ *«Все йде, все минає — і краю немає...»* — глибокий роздум автора над сутністю життя, про вічні зміни в природі й людському суспільстві. Поет озвучує своє творче мистецьке кредо, ідейно-естетичні принципи письменника. Знаючи, що сучасники, *письменні й друковані*, стануть його відмовляти від мужицької мови, будуть радити не писати *мертвими словами* про *гро-*

О. Сласт'юн. Ілюстрація
до поеми Т. Шевченка
«Гайдамаки».
Фрагмент

маду в сіряках, а співати, *«коли хочеш грошей // Та ще й слави, того дива, // Співай про Матрьошу, // Про Парашу¹, радість нашу, // Султан, паркет, шпори...»*, Т. Шевченко, використовуючи іронію, заперечує такий підхід до змалювання життя українського народу: *«Спасибі за раду. // Теплий кожух, тільки шкода // Не на мене шитий... // Вибачайте... // Я слухать не буду...»* Він ставить собі інші завдання: правдиво змалювати славу сторінку історії України — гайдамаччину, щоб нащадки знали про ці героїчні й трагічні події.

Гайдамацькі ножі — язичницькі символи сили і влади — освячуються перед початком повстання, *«...проти́в но́чі Мако́вія...»* Шевченко змалював у поемі всі аспекти народного життя:

- історичний (збройна боротьба за волю);
- соціально-побутовий (ідея добробуту й справедливості);
- психологічно-етичний (кохання і сім'я);
- релігійний (протистояння конфесій і віри).

У поемі «Гайдамаки» дві сюжетні лінії (у таблиці СЛ):

- *перша* — гайдамацьке повстання на чолі з Максимом Залізнякам та Іваном Гонтою;

- *друга* — кохання Яреми й Оксани.

Короткий зміст поеми й елементи сюжету подано в таблиці.

¹ *Матрьо́ша, Паря́ша* — персонажі російських міщанських романсів.

Зміст поеми «Гайдаки», її сюжет

Розділи, частини	Короткий зміст, сюжет
Лірично-філософський вступ	Роздуми над плинністю часу, вічними змінами в природі і в людському суспільстві (« <i>Все йде, все минає</i> »); означення своїх ідейно-естетичних цінностей як митця; звернення до гайдаків
Інтро-дукція	Характеристика політичного стану в суспільстві, розкриття причин повстання — <i>експозиція</i> першої СЛ
Галайда	Знайомство з наймитом Яремою, його коханою дівчиною Оксаною — <i>експозиція</i> другої СЛ
Конфедерати	Напад конфедератів на Лейбу, вимагання в нього грошей; Лейба вказує на титаря у Вільшаній, який зберігає церковні гроші, і його дочку Оксану — <i>зав'язка</i>
Титар	Зустріч Яреми з Оксаною в гаю; конфедерати закатували титаря, Оксану забрали — <i>розвиток подій</i>
Свято в Чигирині	Туга поета за гетьманським ладом в Україні; гайдаки зібралися в Чигирині перед повстанням — «...зібралися; старий, малий, // Убогий, багатий // Поєднались...» — освятити ножі; елементи драматичного твору (полілоги старшин, запорожця, кобзаря, гайдаки) — <i>розвиток подій</i>
Треті півні	Початок загальнонародного повстання (« <i>Гомоніла Україна, // Довго гомоніла...</i> »); Ярема стає гайдамакою — <i>розвиток подій</i>
Червоний бенкет	Розгортання повстання (« <i>Задзвонили в усі дзвони // По всій Україні; // Закричали гайдаки: "Гине шляхта, гине!"</i> »); Ярема дізнається про смерть титаря і полон Оксани, записується в гайдаки; тужить за коханою — <i>розвиток подій</i>
Гупалівщина	Загальнонародний характер повстання (« <i>Жінки навіть з рогачами // Пішли в гайдаки</i> »); Ярема з гайдаками мандрує повстанською Україною; зустріч із підлітком з Керелівки — <i>розвиток подій</i>
Бенкет у Лисянці	Гонта і Залізняк на чолі повстання; жорстока помста гайдаків (« <i>Кари ляхам, кари!</i> »); бенкет серед трупів; зустріч із Лейбою, який показує, де Оксана; Ярема рятує Оксану — <i>кульмінація</i> другої СЛ
Лебедин	Оксана перебуває в Лебедині під наглядом черниці; вінчання Яреми й Оксани — <i>розв'язка</i> другої СЛ
Гонта в Умані	Продовження повстання (« <i>...минає літо, // А Україна, знай, горить</i> »); страшні наслідки руйнування; трагедія Гонти — <i>убивство синів</i> — <i>кульмінація</i> першої СЛ
Епілог	Наслідки повстання (« <i>Посіяли гайдаки // В Україні жито, // Та не вони його жали</i> ») — <i>розв'язка</i> першої СЛ; основне джерело написання поеми — народні перекази; долі керівників повстання — <i>за народною версією</i>

Образи-персонажі поеми

Головним героєм є повсталий народ (про це свідчить і назва поеми), який конкретизується в індивідуальних образах-персонажах Яреми, Гонти, Залізняка, Волоха, кобзаря, запорожця та ін. Шевченко розвіяв міф багатьох істориків про гайдамаків як розбійників, лиходіїв, що в жадобі крові втратили людські якості («На гвалт України // Орли налетіли...»).

Для змалювання образів Залізняка і Гонти Т. Шевченко використовував фольклорні джерела, зокрема перекази, пісні. Величним і одночасно простим постає **Максим Залізняк** у народній пісні «Гей, літа орел», названий *орлом сизим, отаманом*, а гайдамаки — *орлята, хлоп'ята, сини його, діти*. Залізняк — хоробрий, стійкий воїн, нещадний до ворогів, відданий народові.

За народними джерелами письменник подає і смерть ватажків: невідомо, як і де загинув Гонта; а Залізняк: «Умер неборака. // Нудьга його задавила // На чужому полі, // В чужу землю положила». Душа поета болить, що «нема Гонти; нема йому // Хреста, ні могили»; що нащадки не ставлять собі запитань, «де Гонти могила, // Мученика праведного // Де похоронили? // Де Залізняк, душа щира, // Де одпочиває?». Вражає і байдужість сучасників до історичного минулого України: «А онуки? Їм байдуже, // Жито собі сіють».

В поемі привабливими рисами змалювано **Івана Гонту**. Найповніше його характер розкривається в розділі «Гонта в Умані». Він — один із керівників повстання, трагедійний образ ідеального героя-патріота, який заради вірності присязі, ідеям повстання жертвує найдорожчим в ім'я свободи батьківщини. У сцені дітовбивства Шевченко відходить від історичної правди, проте тут вражає художня правда — довершені психологічні сцени страждань героя, який має вибирати між вірністю присязі та життям власних дітей.

Ярема, якому гайдамаки дали прізвище **Галайда**, ставши повстанцем, борцем за справедливість, відчув, що в боротьбі за волю у нього «виросли

В. Касіян. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки»

О. Івахненко.
Ілюстрація до поеми
Т. Шевченка «Гайдамаки»

крила, // Що неба дістане, коли полетить»: народне повстання розігнуло пригноблену людину. Вражає чистота й глибина його любові до Оксани. Поет особливо ліризував ті місця, де показано стосунки закоханих, використовуючи весь арсенал народнопоетичних засобів образотворення: сцена зустрічі в гаю на тлі прекрасної української природи, багатой на звуки й барви (розділ «Титар» — «Зорі сяють... // Горить білолиций; // Верба слуха соловейка, // Дивиться в криницю»); лірична пісня Яреми «У гаю, гаю», з якої постає ніжна, поетична душа юнака; внутрішні монологи хлопця про свою сирітську долю, проте освітлену образом коханої («сирота Яре-

ма — сирота багатий»); пестлива, експресивна лексика в устах молодих (*серце, пташко, моя ти зоре, сизокрилий, рибко, зоріла, поворкуєм, серце моє, доле моя, соколе мій милий*). Удалим композиційним прийомом є те, що найліричніший розділ «Титар» подано в обрамленні жорстоких знущань шляхтичів над народом, катувань Оксаниного батька (попередній розділ «Конфедерати»). Ця антитеза підсилює експресивне змалювання подій.

Зауважте

Неординарна постать Івана Гонти, сотника надвірних козаків польського графа Потоцького, який мав у володінні два села, викликала інтерес в істориків і письменників. Він добре ставився до людей, за розум і сміливість його поважали козаки, селяни, шляхта. Коли великий загін повстанців вирушив на Умань, Гонта зі своїми козаками повинен був розгромити їх, не допустити до Умані. Проте, як тільки два війська зустрілися, Гонта запропонував своїй сотні перейти на бік повстанців, а в кого не було такого бажання, той міг іти, куди хоче. Усі козаки погодилися з пропозицією ватажка. Через кілька днів об'єднане військо взяло Умань. Сучасні історики довели, що під час «уманської різні» Гонта врятував багато польських жінок і дітей, у чому виявилася його гідна подиву шляхетність, великодушність і гуманність. Особливо коли взяти до уваги страшну смертну кару, яку присудили Гонті після підступного арешту організаторів повстання російськими військами і після поразки повстання.

П. Мірчук. «Коліїщина»

Коли «*зadzвонили в усі dzвони по всій Україні*», Ярема без вагань стає до лав повстанців; поет гіперболізує його силу і ненависть: «*А Ярема — страшно глянуть — // По три, по чотири // Так і кладе*». Приголомшений звісткою про замордування титаря й викрадення Оксани, юнак сповнюється бойовим завзяттям, прагне полетіти *на край світа*, щоб визволити кохану. Ризикуючи власним життям, він пробирається у фортецю, захоплену конфедератами, і звільняє дівчину, відвозить її в Лебедин, де через тиждень вони повінчалися. Такий щасливий казковий кінець цієї історії, хоча зразу після весілля Ярема повернеться у військо.

Тарас Шевченко в поемі «Гайдамаки» стверджує важливі *ідеї*, пов'язані з буттям української нації:

- необхідність перегорнути трагічну сторінку історії, по-сучасному оцінити минуле;
- заклик до єднання слов'янських народів;
- усвідомлення того, що здобуття незалежності — ідеал історичного розвитку нації;
- осмислення можливостей вирішення конфліктів між народами-сусідами, історичного примирення народів;
- складність історичної долі українського народу, невідворотність його боротьби за визволення;
- «крила» особи в злитості її боротьби з боротьбою свого народу.

Літературознавець Л. Білецький писав про особливість **стилю** поеми, пояснюючи наявність у творі великої кількості кривавих картин, жорстоких сцен убивств, різанини, помсти кривдникам. Епічна картина повстання показана в стилі романтичної гіперболізації, масштабності зображення подій, людських страждань, трагедійних доль: поема «вся, насичена червоною барвою швидких змін подій, робить враження панорами, зміни фрагментів, обірваних хвиль розбурханого моря, що захопило і самого автора. Тому в ній так багато стихійної краси, велика сила трагічних моментів. 1768 р. постає перед нами в незрівнянній внутрішній правді й красі, у безкомпромісній боротьбі: краще смерть, ніж тяжка і безвихідна неволя». Боротьба гайдамаків із польською шляхтою — це війна з поневолювачами, українці захищали свою національну гідність, тому їхня війна була священною. Саме з таких позицій виходив Т. Шевченко.

У поемі простежується романтична гіперболізація як характерів, так і подій. Фольклорні уявлення становлять основу образності твору — поєднання непоєднаних речей (розгорнутих метафор бою і бенкету, крові, кари й вечері, смерті й гулянки: «*Гуляй!*» — *загукали. // Вечеряють, а кругом їх // Пекло червоніє*»); персоніфі-

кація предметів і речей («По Поліссі // Гонта бенкетує, // А Залізняк в Смілянщині // Домаху¹ гартує»); психологізм твору («Доле моя нещаслива! // Що ти наробила? // Нащо мені дітей дала? // Чом мене не вбила?»).

Минуле в поемі контрастно протиставляється сучасному й відлунює в майбутнє. У контексті загальнослов'янського відродження автор висловлює ставлення до трагічного моменту в історії польсько-українських взаємин у «Передмові» до першої частини: «Весело подивиться на сліпого кобзаря, як він собі сидить із хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялося, як боролися ляхи з козаками; весело... а все-таки скажеш: “Слава Богу, що минуло”, — а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини й внуки, що батьки їх помилялися, нехай братаються знову зі своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться од моря і до моря слов'янська земля». Поет глибоко переживав трагізм подій, розумів їхню неминучу зумовленість тогочасним польським пануванням над козацькими нащадками й оспівував дух непокори та волелюбності, якого не вистачало його сучасникам, онукам героїв-гайдамаків, яким *«байдуже, // Жито собі сіють»*.

Зміст поеми надихав художників, композиторів на власні твори. Відомі ілюстрації до твору О. Сластіона, І. Їжакевича, В. Касіяна, скульптора М. Манізера, музичні твори М. Мусоргського, М. Лисенка, Я. Степового. Модерну постановку «Гайдамаків» здійснив Л. Курбас у театрі «Березіль».

- Рядки з поеми «Гайдамаки» *«Все йде, все минає — і краю немає, // Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?»* є
А ліричним відступом
Б описом життя
В філософським вступом
Г авторською розповіддю
- Змалювання широкої картини народного повстання 1768 р. Коліївщини на чолі з Максимом Залізняком та Іваном Гонтою є в поемі
А мотивом
Б ідеєю
В темою
Г проблематикою

¹ *Домаха* — шабля зі сталі високого гатунку, яка виготовлялася в м. Дамаску (Сирія).

3. Джерелами поеми «Гайдамаки» є всі названі, **КРИМ**

- А** народних легенд, переказів, пісень про гайдамаків
Б спогадів очевидців, розповідей учасників повстання, зокрема діда Івана
В історичних праць і художніх творів
Г козацьких літописів

4. Установіть відповідність

Герой	Характеристика
1 Ярема	А ...Попереду // Нашорошив уха; // Їде собі, люльку курить, // Нікому ні слова
2 Гонта	Б Ні сестри, ні брата, нікого нема!
3 Залізняк	В Любить її, думу правди, козацькою славу
4 титар	Г Поцілював мертвих в очі, // Хрестить, накриває // Червоною китайкою // Голови козаці
	Г Навіки, праведний, заснув

5. Установіть відповідність

Сюжетний елемент	Подія (I сюжетна лінія)
1 експозиція	А трагедія Гонти — убивство синів
2 зав'язка	Б політичний стан у суспільстві, причини повстання
3 кульмінація	В бенкет серед трупів
4 розв'язка	Г напад конфедератів на Лейбу
	Г поразка повстання

6. Установіть відповідність

Сюжетний елемент	Подія (II сюжетна лінія)
1 експозиція	А убивство титаря, конфедерати забирають Оксану
2 зав'язка	Б Ярема стає гайдамакою
3 кульмінація	В знайомство з Яремою та його коханою Оксаною
4 розв'язка	Г Ярема рятує Оксану
	Г вінчання Яреми й Оксани

- У який період творчості Т. Шевченко написав «Гайдамаки»?
- Розкрийте історичну основу поеми Т. Шевченка «Гайдамаки».
- Охарактеризуйте жанрові особливості твору «Гайдамаки».
- У чому полягають особливості композиції «Гайдамаків»?
- Як ви розумієте наявність двох сюжетних ліній у творі? Прокоментуйте обидві сюжетні лінії (за таблицею).
- Перечитайте вступ до поеми «Все йде, все минає...». Яким із нього постає автор? Яку позицію автора в змалюванні гайдамацького повстання тут подано?
- Чи переконливо Т. Шевченко довів причини Коліївщини в розділах «Інтродукція» та «Конфедерати»? Що з історії України вам відомо про конфедерації?

14. Які елементи драматичного твору автор увів у поему і з якою метою (розділ «Свято в Чигирині»)?
15. Простежте, які народні пісні виконують кобзар і гайдамаки в поемі. Яка їхня композиційна та змістова роль?
16. Проаналізуйте назви розділів «Червоний бенкет» і «Бенкет у Лисянці». Яке смислове навантаження має тут слово «бенкет»?
17. Простежте, якими художніми засобами Т. Шевченко показує трагедію Івана Гонти в розділі «Гонта в Умані».
18. Поясніть на прикладі «Епілогу» поняття художньої та історичної правди. До яких роздумів спонукає нас Т. Шевченко в кінці поеми «Гайдамаки»?
19. Прочитайте «Епілог». Знайдіть рядки, які закликають до миру й злагоди, до єднання слов'янських народів. Прокоментуйте їх із сучасних позицій.
20. Укажіть ознаки романтизму на прикладі поеми «Гайдамаки».

21. Чому, на вашу думку, сучасники Т. Шевченка дали такі протилежні оцінки «Гайдамакам»? Пантелеймон Куліш назвав розділ «Гупалівщина» «кривавою бійнею» і радив поетові змінити зміст, викинути криваві сторінки повстання, до чого Шевченко не прислухався. Григорій Квітка-Основ'яненко, навпаки, захоплювався цим твором. Дайте свою оцінку поеми.
22. Охарактеризуйте образ Яреми, використовуючи цитати з поеми (при цьому зверніть увагу на романтичне зображення персонажа).
23. Як у поемі змальовано ватажків гайдамацького повстання Залізняка й Гонту?
24. Візьміть участь у дискусії за рядками з поеми «Гайдамаки» «А онуки? їм байдуже, // Жито собі сіють». Проведіть аналогії із сучасним життям.

Завдання додому

1. Вивчити напам'ять уривок від слів «Гомоніла Україна...» до слів «...Серце усміхнеться» (розділ «Треті півні»).
2. Написати творчу роботу на тему: «Сучасні уроки "Гайдамаків"».

Творчість Тараса Шевченка періоду «трьох літ»

Унаслідок двох подорожей в Україну молодого художника й поета Тараса Шевченка, який став особою дуже популярною й бажаною в багатьох маєтках на батьківщині, відбулася переорієнтація митця на інші художні засади. Перша подорож тривала дев'ять місяців (травень 1843 — лютий 1844 р.), коли поет глибоко вивчав

життя народу, пізнавав його найзаповітніші мрії й прагнення. Після чотиринадцятирічної розлуки з батьківщиною на рідну землю повернувся не юнак, а відомий художник і поет, високоосвічена людина з передовими поглядами. Жахливі картини кріпосницького свавілля, жорстоке ставлення поміщиків до людей, нестерпні страждання народу постали перед зором вразливої творчої натури. Друга подорож в Україну розпочалася в березні 1845 р. після закінчення Т. Шевченком Академії мистецтв і завершилася арештом у 1847 р.

В Україні відбулася різка зміна тематики творів Т. Шевченка. Усе частіше поет описує сучасне життя, порушує злободенні проблеми буття, а саме: викриття феодально-кріпосницького ладу, національного, колоніального гноблення Російською імперією. Центральне місце у творчості Т. Шевченка періоду «трьох літ», який дістав свою назву від однойменного вірша, посідає національна проблематика. Тарас Шевченко у вірші **«Три літа»** наголошує на тих змінах, які сталися в його світогляді, коли він *«прозрівати став потроху»*, коли *«засохли мої сльози, // Сльози молодії. // І тепер я розбитесь // Серце ядом гою»*.

Проблема національного утвердження українців, майбутньої долі України особливо гостро постає у віршах **«Розрита могила»** й **«Чигриніе, Чигриніе...»**. Безпосереднім поштовхом до написання поезії із символічною назвою **«Розрита могила»** (1843) стали розкопки в 30–40-х роках XIX ст. археологічних пам'яток, зокрема могил (курганів) — типових елементів степових українських пейзажів, що надзвичайно обурювало вразливого митця. У творах Т. Шевченка, як й інших поетів-романтиків, *могила* — символ героїчного минулого України, його звитяг і поразок, уособлення духовної сили українського народу, його волелюбності. Через уявний монолог персоніфікованого образу України-матері до Богдана Хмельницького поет передає гіркий докір гетьманові (*«Ой Богдане! Нерозумний сину»*) і вперше в художній літературі називає причину невільного становища України — поет вважає історичною помилкою підписаний Б. Хмельницьким акт приєднання України до Росії 1654 р. в Переяславі:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно,
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?

Образ розритої могили — це, за словами Ю. Івакіна, «узагальнений до символу образ України, пограбованої царизмом».

«Чигрине, Чигрине...»

Двічі відвідавши місто Чигирин¹, козацьку столицю в часи Б. Хмельницького (липень–серпень 1643 р., квітень–жовтень 1645 р.), Т. Шевченко намалював картини «Дари в Чигирині 1649 року», «Чигринський дівочий монастир», «Чигрин з Суботівського шляху». Поет побачив страшне запустіння міста, що його надзвичайно вразило. Дорогою до Петербурга 19 лютого 1844 р. Тарас Шевченко написав пристрасний вірш «Чигрине, Чигрине...». Ще в «Гайдамаках» у розділі «Свято в Чигирині» поет застерігав: *«Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали, // Встали, подивились на той Чигирин, // Що ви будували, де ви панували! // Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали // Козацької слави убогих руїн»*.

Історичний контекст

Упродовж багатьох століть український народ боровся проти агресії сусідів: поляків, кримських татар, російського самодержавства — за виживання, свободу, державність. Національний, соціальний, релігійний гніт з боку Польщі викликав стихійні й організовані козацькі повстання, які переросли в Національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, що розпочалася 1648 р. Унаслідок війни український народ відновив свою державність. Угода між Росією та Україною, підписана в місті Переяславі, дістала

Т. Шевченко. Дари в Чигирині 1649 року

¹ Чигирин — повітове місто Київської губернії (тепер районний центр Черкаської області), під час Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. — гетьманська резиденція.

назву Переяславська й проголошувала возз'єднання цих двох держав на рівноправних засадах, проте Росія не дотримувалася цього договору. Богдан Хмельницький «нарікав, що Москва видає Україну полякам, не додержує своїх обов'язків перед українцями», як писав М. Грушевський.

Вірш «Чигрине, Чигрине...» відкриває рукописну збірку. Це медитативно-філософський монолог ліричного героя, у якому висловлено глибокі роздуми про минуле й майбутнє України, осмислюється її національна доля.

Твір розпочинається риторичним звертанням *Чигрине, Чигрине*, яке у вірші повторюється тричі й підсилює довірливий тон. Перша частина — це філософський роздум поета проплинність часу («*Над землею летять літа*»), під впливом якого руйнується все: і *святая... слава* Чигирини, і *Дніпро висихає, і розсипаються могили*; нащадки забувають про минулу славу своїх предків, яка, «*як тишина, лине за вітрами холодними*», про славу гетьманської столиці Чигирини.

У наступній частині поезії змінений віршовий розмір (чотири-стопний ямб, тоді як у першій частині — хорей), це чотири при-страсні риторичні запитання, у яких висловлено розчарування ходом історії не на користь Україні:

За що ж боролись ми з ляхами?

За що ж ми різались з ордами?

За що скородили списками

Московські ребра??

.....

Що ж на ниві уродилось??!

Відповідь — метафорична картина української дійсності: «*Засі-вали, // І рудбю¹ поливали... // І шаблями скородили²*». А вродила «*ру-та... рута... // Волі нашої отрута*». У цих рядках засобами іронії та контрасту показано крах ідеї державництва, утрату незалежності.

Шевченко вдається до сильного художнього прийому: вводить у вірш образ поета-юродивого³, який потім з'явиться й в інших творах («І мертвим, і живим...»). Він усе знає, розуміє, оплакує Україну, але люди його нечують: «*А я, юродивий, на твоїх руїнах // Марно сльози трачу*». Митець не може змиритися з тим, що

...заснула Вкраїна,

Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,

¹ Рудбю — кров'ю.

² Скородити — обробляти землю граблями або боронами.

³ Юродівий — несповна розуму, психічно хворий, божевільний; у християнській традиції — провісник, носій слова Божого.

В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.

Головний засіб художньої виразності — розгорнуті метафори.

Ще одним художнім відкриттям поета і творчого засвоєння ним біблійних уроків є наступні частини твору від слів «*Нехай же вітер все розносить*» до слів «*Чистої, святої*». Пługатар-орач, образ-символ поета-митця, викує новий леміш¹ і чересло² і в тяжких упругах³ виоре переліг⁴ рабської покірності народу, засіє на ньому щирі сльози — переживання за долю України. Українське суспільство потребує оновлення: замість сукровати⁵ — «*козацької тії крові, // Чистої, святої!!!*»; і згадається поетове «*слово забуте, ...тихо-сумне, богобо-язливе*». Експресивність підсилюють три знаки оклику в кінці речення, два знаки питання, трикрапка. Поет сподівається, що «*меж ножами рута // І барвінок розів'ється*», тобто Україна процвіте.

У Новому Заповіті в «Посланні до євреїв» записано: «**Боже слово** живе та діяльне, гостріше від усякого **меча обосічного** — проходить воно аж до поділу душі й духа, суглобів і мозків, і спосібне судити думки та **наміри серця**» (Послання до євреїв, 4:12). Як бачимо, у Т. Шевченка ті ж образи, що й у Біблії: «*моє тихе слово... ножі обоюдні*», *серце*, яке «*...плаче, просить // Святої правди на землі*». Проте в поезії «Чигрині, Чигрині...» ці образи набувають іншого забарвлення:

...на перелозі...
Я посію мої сльози...
Може, зійдуть, і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне...
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

¹ *Леміш* — частина плуга або іншого землерийного знаряддя, що підризує шар землі знизу.

² *Чересло* — вертикальний ніж у плузі, який міститься перед лемешем.

³ *Упруги, упряж* — сукупність предметів для запрягання коней, інших тварин.

⁴ *Переліг* — заросле травною полем, що свідомо не обробляється кілька років для відновлення родючості ґрунту; земля, яка ніколи не оброблялася; цілина.

⁵ *Сукровата, сукровиця* — жовтувата рідина, яка витікає разом із кров'ю з уражених частин тіла, сочиться з гнійних ран.

Поезія прийнята мотивами туги за колишньою козацькою славою, патріотичними ідеями, вірою в кращу долю України.

У «Першому посланні св. Павла до Коринтян» ідеться про один з апостольських подвигів християнського благочестя — **юродство** заради Христа: «Мені бо так здається, що Бог поставив нас, апостолів, останніми, немов призначених на страту... Ми нерозумні Христа ради, ви ж [коринтяни] у Христа розумні; ми немічні, ви ж — міцні; ви славні, ми ж без честі». Про свою глупоту заради Христа апостол говорить з іронією.

Шевченкова відданість національній ідеї сприймалася деякими сучасниками як різновид юродивості. У листі до Я. Кухаренка від 30 вересня 1842 р. Т. Шевченко писав: «...мене тут і земляки, і неземляки зовуть дурним, ...хіба ж я винен, що уродився не кацапом або не французом».

1. Рукописну збірку «Три літа» відкриває твір Тараса Шевченка
 - А «Як умру, то поховайте...»
 - Б «Розрита могила»
 - В «Три літа»
 - Г «Чигрині, Чигрині...»
2. У вірші «Чигрині, Чигрині...» наявні всі біблійні образи-символи, **КРИМ**
 - А слова богобоязливого
 - Б ножів обоюдних
 - В дупла
 - Г юродивого

3. Установіть відповідність

Художній засіб

Приклад

1 порівняння	А За що ж боролись ми з ляхами? // За що ж ми різались з ордами?
2 персоніфікація	Б І наллють живої // Козацької тії крові, // Чистої, святої!!!
3 символ	В І в дупло холодне гадюк напустила...
4 епітет	Г ...Заснула Вкраїна, // Бур'яном укрилась...
	Г ...Як пилина, лине за вітрами холодними

4. Перечитайте з біографії Т. Шевченка матеріал про дві подорожі в Україну. Які враження поет виніс із подорожей по рідній землі?
5. Розкажіть про творчість поета періоду «трьох літ». Чому він так називається?

6. Чому, на вашу думку, відбулася різка зміна в манері письма, у тематиці творів Т. Шевченка цього періоду?
7. Розкажіть історію написання вірша «Чигрине, Чигрине...». Чому поет звертається саме до цього міста в поезії та живописі?
8. Визначте провідний мотив та ідею поезії «Чигрине, Чигрине...».
9. Доведіть, що твір «Чигрине, Чигрине...» — зразок медитативно-філософської лірики.
10. Як у поезіях періоду «трьох літ» подано образ Богдана Хмельницького? Відшукайте засоби художньої виразності, поясніть, як вони допомагають розкрити образ гетьмана.

11. Зверніть увагу на професійну лексику, яку використав Т. Шевченко в четвертій частині вірша «Чигрине, Чигрине...»: *викую плуга, леміш, чересло, упруги, зорю переліг, посію, зійдуть, виростуть*. З якою професією пов'язані ці слова? Чому, на вашу думку, поет вживає саме їх? Розкрийте їх алегоричний зміст.
12. Прокоментуйте, як поезія «Чигрине, Чигрине...» перегукується зі Святим Письмом. Використайте матеріали з підручника.

Завдання додому

Із віршів «Думи мої, думи мої...», «Іван Підкова», з поеми «Гайдамаки», містерії «Великий льох» виписати рядки, у яких показано образ могили, зіставити, порівняти з образом «розритої могили» і зробити висновок про його значення в художній системі письменника.

«Великий льох»

Історія написання твору

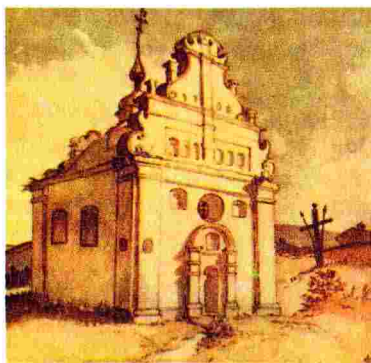
Після Переяслава, продовжуючи лікування у В'юнищі, Т. Шевченко дуже багато працював. За свідченням очевидців, це був час, коли поет за надзвичайно короткий термін (півтора місяця) створив світові шедеври: «Кавказ», «Наймичка», «Єретик», «Сліпий», «І мертвим, і живим...», «Великий льох», «Давидові псалми», «Минають дні, минають ночі...», «Три літа», «Як умру, то поховайте...», кожному з яких, на думку Є. Сверстюка, треба було б поставити пам'ятник на місці написання. «Воістину великий, неперехідний урок Шевченка, урок невтомної жадоби до праці, наполегливого трудолюбства», — писав П. Федченко про цей творчий подвиг митця. У Суботіві Шевченко вивчав архітектурні пам'ятки, виконав малюнки «Богданова церква в Суботіві», «Кам'яні хрести в Суботіві».

У Національному музеї України експонується ікона XVII ст. Покрова з портретом Б. Хмельницького, що свідчить про високу оцінку народом постаті гетьмана в українській історії. Фольклорні легенди, перекази про нібито заховані в літній резиденції Б. Хмельницького Суботові великі скарби з тих часів збурювали уяву скарбошукачів.

Поема «**Великий льох**» була написана 21 жовтня 1845 р. у с. Мар'їнському. Поштовхом для створення містерії став епізод культурної історії — проведення археологічних розкопок російськими вченими із залученням наглядачів-поліцейських. Поета надзвичайно вразило нищення прадавніх могил — символу минулої козацької слави українців. Саме в час написання поеми в Україні з дозволу царату здійснювалися археологічні розкопки могил в селі Суботові коло Чигирина, де колись жив Б. Хмельницький. Народ сприймав це як глумління над його святинами.

Донедавна вірш «**Стоїть в селі Суботові...**» друкувався як окремих твір. Насправді це завершальна частина (епілог) містерії «Великий льох», тому розглядатимемо його в структурі поеми.

Наявність алегоричних образів, образів-символів, переплетіння реальності з фантастикою, поєднання сучасного та історичного — усе це становить *жанрову специфіку* поеми, яку визначають як політичну містерію. Василь Пахаренко назвав «Великий льох» найзагадковішим твором у «Кобзарі», якому Т. Шевченко «надавав чи не найбільшого значення, вклав у нього особливо глибокий національно-політичний і навіть містичний сенс».

Т. Шевченко. Богданова церква
в Суботові.
Фрагмент

Теорія Літератури

Містерія

Містерія (з грец. таїнство) — різновид романтичної алегорично-символічної поеми з гротескним¹ змістом, для якої характерні

¹ *Гротеск* — навмисне перебільшення, зміщення акцентів, відхід від норми, зображення у викривленому світлі на першому плані.

поєднання фантастичного з реальним, участь надприродних сил як персонажів, символіка, філософічність, тяжіння до драматизації.

Основний містичний мотив у містерії «Великий льох» — віщування про народження двох зовсім несхожих близнят, один з яких національний месія, рятівник України, другий — її кат.

У поемі використано характерний для фольклору прийом троїстості. Твір складається з трьох частин: «Три душі», «Три ворони», «Три лірники». У кожній частині діє по три персонажі. Тут переплітаються три історичні часи українського буття: період діяльності Б. Хмельницького, часи І. Мазепи й авторова сучасність. Льох розкопують три дні. Містично-фантастичне число «три», як бачимо, представлене в усій повноті. Об'єднує частини поеми образ «великого льоху» — центрального у творі, що символізує Україну.

Зміст, мотиви, ідея твору

До місця розкопок злітаються три пташки-душі, три ворони і приходять три лірники. Через їхні розмови показано, як кожен із них сприймає подію розкопування льоху, чого вони чекають від цієї події. Розглянемо короткий зміст поеми, поданий у таблиці.

Зміст містерії

Частина	Зміст
Три душі	Три душі розказують про свої гріхи, за які їх не пускають у рай; перша душа дівчиною перейшла з повними відрами дорого Б. Хмельницькому, коли він зі старшиною «їхав в Переяслов // Москві присягати...»; друга карається за те, що підлітком коня напоїла Петру І, коли він їхав із Полтави після перемоги над шведами; третя немовлятком усміхнулася Катерині ІІ, <i>лєтєм ворогові українців, голодній вовчиці</i> , коли та подорожувала Дніпром
Три ворони	Три ворони вихваляються одна перед одною власними злочинами щодо свого народу: польська ворона посприяла занепаду Польщі, придушенню повстання 1831 р., заслала шляхту в Сибір; російська — виростила царів-тиранів Івана Грозного та Петра І, які пригнічували власний народ; українська — знищила Батурин, згноїла тисячі українців на будівництві Петербурга, запровадила кріпацтво, пророкує народження близнят (<i>«Один буде, як той Гонта, // Катів катувати! // Другий буде... оце вже наш! // Катам помагати»</i>)

Продовження табл.

Частина	Зміст
Три лірники	Три лірники-каліки («Один сліпий, другий кривий, // А третій горбатий») ідуть у Суботів на розкопки, щоб «про Богдана мирянам співати», «от де нам пожива буде!», але начальство їх вилаяло і побігло, бо «костяки в льоху лежали»
Епілог «Стоїть в селі Суботові...»	Оцінка діяльності Богдана Хмельницького («Мир душі твоєї, Богдане!»; «Занапастив єси вбогу // Сироту Україну!»); руйнівний стан сучасної постові України; віра у відродження України («Встане Україна. // І розвіє тьму неволі, // Світ правди засвітить, // І поможуться на волі // Невольничі діти!...»)

Перша частина — «Три душі» — подана в лірико-романтичному, елегійному плані. Це сповіді грішних душ за скоєні за людського життя злочини. У другій частині — «Три ворони» — у драматичному алегорично-сатиричному ключі змальовано каркання трьох ворон (української, польської та московської), які ведуть по черзі полілог про те, котра з них найбільше нашкодила своєму народові. Перші два розділи уособлюють минуле України. «Три лірники» — третій розділ, де йдеться про сучасний стан України за часів Шевченка, зокрема про розкопки могил у Суботові. Тут виразно передано реалістичний план твору.

Епілог поеми, у якому втілена основна **ідея**, сповнений віри у відродження нації, духовні скарби якої захovanі у великому льоху її недосяжні для будь-яких ворогів-поневолювачів. За словами В. Пахаренка, «у великому льоху **спить воля України, спить Україна**, і розкрити цей льох — значить збудити Україну і випустити її на волю, ...у великому льоху (могілі) заховане саме осердя української національної душі та незбагненна суть, яка українців робить українцями. Коли ця душа (лицарство, волелюбність, сердечність, демократизм) прокинеться, заговорить в українцях, тоді буде здобуто волю, побудовано досконалу державу, за *“новим і праведним законом”*».

Образна система поеми

У різних частинах поеми зображено **конкретні історичні пости**, які поет оцінює з погляду їхньої ролі для України. Мимохиті згадується *Юресь-гетьманенко*, гетьман України в 1659–1663 рр., 1677–1681 рр., син Б. Хмельницького.

Т. Шевченко. Смерть Богдана Хмельницького

Коли гетьман Б. Хмельницький із старшиною «їхав в Переяслов // Москві присягати», дівчина перейшла вповні йому дорогу — на удачу за народною прикметою, за що й була покарана. У цьому епізоді в алегоричній формі Т. Шевченко дає художню оцінку діяльності Б. Хмельницького, зокрема так званого возз'єднання України з Росією 1654 р., засуджує його, бо воно не принесло визволення Україні, а навпаки, на століття ще гірше закабалило її.

Антиукраїнська діяльність Петра І розкрита в монолозі другої дівчини-підлітка, яка «цареві московському // Коня напоїла // В Батурині, як він їхав // В Москву із Полтави». Письменник викриває злочинні дії російського царату, який руками Меншикова оскаженіло знищив столицю Івана Мазепи Батурин, усіх його мешканців і батуринського полковника Дмитра Чечеля, вірного Мазепі:

...Батурин славний
Москва вночі запалила,
Чечеля убила,
І малого, і старого
В Сейму потопила.

Злодіяння Катерини II для України Т. Шевченко описує за допомогою виразних експресивних епітетів: «...лютий ворог України, // Голодна вовчиця!..»

Образи-символи

Яскраво змальовані в містерії потрійні алегорично-символічні образи: душі, ворони й лірники.

Тарас Шевченко, використовуючи народні вірування українців про блукання душ, показує три **душі**-пташечки — образи, котрі караються навіть за найменші гріхи. Вони уособлюють у поемі українську свідомість і духовність трьох переломних періодів вітчизняної історії — за часів Б. Хмельницького, І. Мазепи та царювання Катерини II.

Три **ворони** — символ зла, нещастя, демонічно-руйнівних сил в історичній долі українського, російського та польського народів. Вони є засобами сатиричного самовикриття. Ці злі сили об'єднує прагнення знищити українського месію, який має народитися, щоб покарати кривдників України, як Іван Гонта.

В образах трьох **лірників**-калік автор підкреслює духовне убожество людей його доби без історичної пам'яті, перевертнів, позбавлених особистої та національної гідності.

Символічне протиставлення кольорів (**білі** пташечки-душі, **як сніг**, — **чорні** ворони), мови душ і ворон (у перших мова лагідна, щира, з ознаками каяття, а другі говорять грубо, із заздрістю, злістю, хизуючись скоєними злочинами) підсилює контраст буття української нації в різні історичні часи.

1. За жанром «Великий льох» — це

- А** історична романтична поема
- Б** сатирична реалістична поема
- В** політична поема-містерія
- Г** філософська поема

2. Установіть відповідність

Частина поеми

- 1** «Три душі»
- 2** «Три ворони»
- 3** «Три лірники»
- 4** Епілог «Стоїть в селі Суботові...»

Уривок із твору

- А** Отак кричали і летіли... // Мов на мороз, понадувались, // Одна на другу позирали, // Неначе три сестри старі...
- Б** Так малий льох в Суботові // Москва розкопала! // Великого ж того льоху // Ще й не дошукалась
- В** Бо так сказав Петрові Бог: // «Тойді у Рай їх повпускаєш, // Як все москаль позабирає, // Як розкопа великий льох»
- Г** Ото церков Богданова. // Там-то він молився, // Щоб москаль добром і лихом // З козаком ділився... // Не так воно стало

3. Установіть відповідність

Образи-символи

Значення

1 великий льох	А пророк-спаситель, месія України
2 три душі	Б символ України
3 три ворони	В духовне каліцтво людей без історичної пам'яті, перевертнів, позбавлених особистої та національної гідності
4 три лірники	Г українська свідомість і духовність трьох переломних періодів вітчизняної історії
	Ґ зло, нещастя, демонічно-руйнівні сили в історичній долі українського, російського та польського народів

4. Що стало передумовою написання поеми «Великий льох»?
5. Розкрийте особливості композиції «Великого льоху», зміст кожної частини твору.
6. Що таке містерія як літературний жанр?
7. Охарактеризуйте оцінку Т. Шевченком конкретних історичних постатей, подій, про які згадується в поемі.
8. Які образи-символи наявні в містерії? Поясніть їхнє символічне значення.
9. Розкрийте головну ідею, висловлену в епілозі «Стоїть в селі Суботові...».
10. Який яскраво виражений фольклорний композиційний прийом використовує Т. Шевченко в містерії? Які традиційні народні вірування трапляються в поемі? Поясніть їхню доцільність у тексті.

11. На конкретних прикладах із твору доведіть, що «Великий льох» — політична поема-містерія.
12. Розкрийте символічний образ великого льоху. Висловіть моральну й політичну оцінку «розкопаного» історичного минулого України.

Завдання додому

Прочитати давньогрецький міф про Прометея.

«Кавказ»

Історичний контекст

Поему «Кавказ» Т. Шевченко присвятив своєму другу Якову де Бальмену — графові, рід якого походив із Шотландії, обдарований особистості. Яків де Бальмен як художник брав участь в оформленні рукописного альбома «Wirszy T. Szewczenka», загинув під час загарбницької війни Росії на Кавказі.

Епіграф поеми

У цій безглуздій жорстокій війні, що тривала протягом кількох десятиріч, було вбито багато невинних людей. Це викликало в Т. Шевченка почуття болю, співчуття загиблим, які він висловив у епіграфі — словами з книги пророка Єремії: «Хто дасть голові моїй воду, і очам моїм джерело сліз, і плачу і день і ніч за убитими...» (9:1).

Тарас Шевченко створив цілком оригінальну поему, яка за жанровими ознаками не відповідає класичному визначенню поеми. У ній немає сюжету — послідовного розгортання подій, немає і персонажів, тут відсутні широкі епічні картини. Твір суцільно ліричний, це — роздуми, почуття, переживання, настрої ліричного героя. Однак сміливість у змалюванні актуальних питань сьогодення, зокрема загарбницької політики Росії на Кавказі, масштабність узагальнень, глибина висунутих ідей дають підстави визначати **жанр** «Кавказу» як політичну сатиричну викривальну поему.

Про жанрову специфіку поеми як твору, де переважають почуття, образно писав Б. Лепкий: «“Кавказ” вибухає перед читачем як вулкан, що з нутра свого кидає то полум'я, дим, сірку, то знову гарячу лаву, у якій стопились усілякі елементи. ...Ця поема валить, трощить, палить, убиває іронією, морозить правдою, слінить блискавками порівнянь...»

Композиційно поема складається з окремих епізодів із ліричним, сатиричним, інвективним¹ забарвленням — умовних п'яти частин, які відділяються одна від одної відступами. Упродовж усієї поеми спостерігається аритмія частин — порушення віршового розміру, викликане зміною настроїв, змістом, авторськими акцентами.

Тематика, проблематика, мотиви й ідея твору

У передмові до повного зібрання творів Т. Шевченка в 12 томах академіки І. Дзюба й М. Жулинський, аналізуючи висвітлення національного питання в Росії, констатували, що «не було на той час

В. Касіян. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Кавказ»

¹ *Інвектіва* (від латин. нападати) — пряме, гостре засудження влади.

іншого твору, що так непримиренно викривав загарбницьку, грабіжницьку політику царизму, лицемірство і підступність його колонізаторських методів, як поема «Кавказ». Тарас Шевченко продовжує **тему** національно-визвольної боротьби, це пристрасний поетичний відгук на тогочасну загарбницьку імперську політику Росії на Кавказі.

Основні **мотиви** поеми — викриття суспільно-політичної системи Російської імперії, засудження її загарбницької політики на Кавказі, прославлення борців за волю, співчуття поневоленим народам. Поет один із перших у Росії виступив на захист народів Кавказу, підкорених російським урядом, який узявся «просвітити» горців, насаджуючи християнство як засіб зміцнення імперії. Тарас Шевченко показав Російську царську імперію як тюрму народів, де «*од молдованина до фіна // На всіх язиках все мовчить, // Бо благоденствує!*». Тут поет використовує оксиморон¹, ужитий у сатирично-іронічному значенні, і ця фраза стала класичним прикладом для показу пригнобленого становища народів у Російській імперії.

Порівнюючи поеми Т. Шевченка «Кавказ» і «Сон», яку ви будете вивчати незабаром, І. Франко писав, що ««Кавказ» побудований на ширшій, можна сказати, загальнолюдській основі. Усяка боротьба за волю, усяке змагання проти «темного царства» знаходить прихильника в нашій поеті. «Кавказ» — ся огниста інвектива проти «темного царства» зі становища загальнолюдського, се, може, найкраще свідоцтво могутнього, всеобіймаючого, щиролюдського почуття нашого поета».

Тарас Шевченко висловлює узагальнену **ідею** поеми — неприйняття насильства, поневолення людей, осуд загарбницьких воєн, незнищенність народу, його духовності, мови. Григорій Ключек акцентує увагу читачів на пріоритеті «Кавказу» як першого у світі антиколоніального твору.

Образи-символи поеми

Як уже зазначалося, у поемі «Кавказ» відсутні конкретні образи-персонажі, проте твір розкриває ряд яскравих образів-символів: Прометей, орла й тюрми.

Прометей у давньогрецькій міфології — титан, покровитель і захисник людей, який викрав вогонь з Олімпу і віддав його людям.

¹ *Оксиморон, оксі́морон* (з грец. дотепна нісенітниця, дотепно-безглузде) — різновид тропа, що полягає в поєднанні контрастних, протилежних за значенням слів, унаслідок якого утворюється нова смислова якість (світла пільма, крижаний вогонь).

За це Зевс жорстоко його покарав: наказав прикувати до скелі в Кавказьких горах, і щодня орел видирав з його грудей печінку, яка за ніч виростала знову. У Шевченка Прометей — це народ. Безсмертя Прометея — безсмертя народу; це узагальнений символ нескореності народу, невмирущості його прагнень до свободи, волі, державної незалежності.

Символом Російської імперії, гербом якої був двоголовий орел, виступає образ **орла**. Цей орел, що споконвіку карає Прометея та «що день божий добрі ребра // Й серце розбиває», — недвозначний прозорий натяк на загарбницьку політику царського самодержавства проти вільнолюбного народу Кавказу.

Тюрма, Сибір — символи колоніальної політики Російської імперії, яка для всіх інакомислячих мала місце на каторзі, на заслання, а для національних меншин не було створено належних умов культурно-освітнього розвитку. Саме за це Росію називали «тюрмою народів».

Прометей став одним із «вічних образів» світової літератури, розкритий у творах Гесіода, Есхіла, Овідія, Кальдерона, Вольтера, Гете, Шеллі, Байрона, Лесі Українки, Малишка. Це узагальнений образ-символ незламного борця за щастя людства, ворога тиранії і водночас її жертви.

Дячес...

У спогадах про Т. Шевченка О. Афанасьєв-Чужбинський розповідає про своє перше враження від зустрічі з молодим поетом, який приїхав 29 червня 1843 р. на щорічний іменний бал у маєтку княгині Т. Волховської в с. Мойсіївці на Полтавщині: «Проходячи через головний під'їзд, я почув голоси: "Гребінка! Гребінка!" — і зупинився. Євген Павлович під'їздив до ґанку в супроводі незнайомця. Вони вийшли. Супутник його був середній на зріст, кремезний, на перший погляд обличчя його здавалося звичайним, але очі світилися таким розумним і променистим світлом, що мимоволі я звернув на нього увагу. Гребінка одразу ж привітався зі мною, узяв за плечі і, штовхнувши до свого супутника, познайомив нас. Це був Т. Г. Шевченко. ...Звістка про приїзд Шевченка миттю розлетілася по всьому дому. Усі гості юрмилися біля входу, і навіть манірні панночки, які інакше й не говорили, як по-французьки, і ті із цікавістю чекали появи Шевченка. Поет, очевидно, був зворушений блискучим прийомом... Цілий день він був предметом загальної уваги. Швидко Шевченко став наче свій з усіма і був як дома. Багато гарненьких жінок читали йому напам'ять уривки з його творів».

Тоді ж на балу в Т. Волховської Тарас Шевченко познайомився з Яковом де Бальменом.

1. У поемі «Кавказ» образ Прометея — це символ
 - А** колоніальної політики Російської імперії
 - Б** безглуздої війни
 - В** влади
 - Г** нескореності народу
2. Рядки з поеми «Кавказ» «За горами гори, хмарою повиті, // Засіяні горем, кровію політі», які повторюються двічі, — це
 - А** тавтологія
 - Б** рефрен
 - В** риторичне звертання
 - Г** антитеза

3. Установіть відповідність

Мотив

Уривок із твору

1 трагедія кровопролитної війни для родин	А І Тобі одному // Помоляться всі язики // Вовіки і віки
2 лицемерні заяви про мирні наміри самодержавців	Б Встане правда! встане воля!
3 право народів звертатися до Бога рідною мовою	В А матерних гарячих сльоз! // А батькових старих, кровавих, // Не ріки — море розлилось...
4 віра в торжество правди і волі	Г Чурек ¹ і сакля ² — все твоє... // Ніхто й не возьме за своє, // Не поведе тебе в кайданах
	Г Нам тільки сакля очі коле: // Чого вона стоїть у вас, // Не нами дана

4. Поясніть особливості побудови й жанру твору Т. Шевченка «Кавказ».
5. Прокоментуйте ваше розуміння епіграфа до поеми «Кавказ».
6. Чому, на вашу думку, Т. Шевченко відійшов від сюжету античного міфу, замінивши печінку, яку орел клював у Прометея, на серце? Яка ідея виражається в образі Прометея?
7. Який зміст укладено в слова: «Не скує душі живої // І слова живого»? Яке співвідношення мови й нації впливає з поеми?
8. Поясніть значення образів-символів орла, тюрми. Прокоментуйте слова І. Франка, Б. Лепкого, М. Жулинського та І. Дзюби про «Кавказ».
9. Як Т. Шевченко оцінює роль православної церкви у врегулюванні збройного конфлікту на Кавказі? Прочитуйте уривки з твору на підтвердження своїх думок.
10. Який зміст закладено в завершальну частину поеми? У яких тонах вона змальована? Чому?

¹ Чурек — прісний хліб кавказьких горців.

² Сакля — житло горців.

11. Проведіть літературознавче дослідження на тему «Засоби сатиричного викриття самодержавної колоніальної політики Росії на Кавказі».
12. Поясніть актуальність поеми Т. Шевченка «Кавказ» нині.

Завдання додому

1. Вивчити напам'ять початок поеми (першу частину).
2. Виписати вислови з поеми «Кавказ», які стали крилатими, афоризмами. Вивчити чотири–п'ять із них напам'ять.

«Сон» («У всякого своя доля...»)

На початку 1844 р. в Москві, повертаючись з України до Петербурга з метою закінчити Академію мистецтв, Т. Шевченко написав вірш «Чигрине, Чигрине...». Проте вражень і висновків від побаченого в поета було стільки, що він вирішив написати великий твір-узагальнення, що викриває політичний устрій царської Росії. Так з'явився шедевр світової *політичної сатири* — поема «Сон» («У всякого своя доля...»). До речі, саме Т. Шевченко започаткував цей різновид ліро-епосу у світовій літературі. Авторський підзаголовок — *комедія* — указує не стільки на жанр твору, скільки на спосіб відображення дійсності в ньому.

Тема поеми — зображення справжньої суті російського імперського режиму. Щоб художньо висловити в поемі багатогранну **проблематику** — засудження самодержавства й кріпосництва в Російській імперії, вірнопідданства й аморальності земляків-перевертнів, Т. Шевченко вдався до прийому сну (фрескової будови). Саме такий композиційний прийом (подорож уві сні) дав можливість авторові у відносно невеликому творі зобразити широку панораму життя в тогочасній Росії. В основі **композиції** поеми чотири частини (хоча на розділи автор твір не поділяє): вступ і три частини — зображення України, Сибіру й Петербурга.

В. Касіян. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...»)

Перші два рядки вступу звучать *іронічно*¹ (пригадайте, що таке іронія, цей сатиричний засіб ви вивчали у восьмому класі): «У всякого своя доля // І свій шлях широкий», але те, що це іронія, стає зрозуміло читачеві з наступних рядків:

Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.

Не лише початок, а й майже вся вступна частина пронизана тонкою іронією, вона звучить чи не в кожному художньому засобі (епітет, метафора, анафора):

А той, щедрий та розкошний,
Все храми мурує;
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..

А ось останній рядок звучить уже з відкритою ненавистю — *саркастично*: «Кров, як воду, точить!..»

Теорія Літератури

Сарказм. Гротеск. Карикатура

Іронія, сарказм, гротеск і карикатура — це засоби сатири.

Сарказм (від *грец.* *sarkasmos* — терзання) — їдка, викривальна, особливо дошкульна насмішка, сповнена крайньої ненависті й гнівного презирства. Сарказм, на відміну від іронії, виражається прямо й не має подвійного, прихованого значення. Саркастично звучать такі рядки поеми:

А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!
Як ягнята. «Нехай, — каже, —
Може, так і треба».

На рабську заяву «братії» ліричний герой, сповнений обурення, саркастично відповідає: «Так і треба!»

¹ *Іронія* — насмішка, замаскована зовні благопристойною формою.

Гротеск (від *італ.* grotta — печера, грот) — сатиричний художній прийом у літературі, заснований на явному спотворенні, перебільшенні чи применшенні зображуваного, на поєднанні різних контрастів: фантастичного з реальним, трагічного з комічним. Гротеск — вищий ступінь комічного. Перечитайте сцену «генерально-го мордобиття» (так назвав її І. Франко), її вважають класичним зразком гротеску, адже в ній зображено і перебільшення, і контраст трагічного й комічного.

Карикатура (від *італ.* caricare — перебільшувати) — сатиричний малюнок загостреного критично-викривального характеру; переносно-смішне наслідування, перекручування оригіналу. Отже, карикатура пов'язана із зоровими образами:

А в городах, мов журавлі,
Замоштрували москалі;
Нагодовані, обуті
І кайданами окуті,
Моштруються...

По-особливому карикатурно зображена в поемі цариця:

Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще, на лихо, сердешне,
Хита головою.

Зверніть увагу, аби підсилити негатив у змалюванні цариці, автор використовує прийом, що полягає в порушенні узгодження іменника з прикметником за родовою ознакою: *цариця-небога — тонка, довгонога, але сердешне*.

Якщо у вірші «Чигрине, Чигрине...» Т. Шевченко вводить образ юродивого, то в поемі «Сон» ліричний герой постає в іншій іпостасі — у бурлескній *масці* простака. Пригадайте цей образ у вступі до «Гайдамаків», періодично автор одягає маску селянина-простака і в поемі «Сон»: у вступі, потім у петербурзькому епізоді, — звідси й селянська манера оповіді (Петербург — *город на болоті*, у царя Петра І «*якимсь листом // Голова повита*»). Саме простакові вдається досягнути істину, якої нездатні побачити вчені й царські вельможі.

Саме маскування й форма сну розширили можливості зобразити широку панораму Російської імперії. Фантастичний політ оповідача за совою переносить читача з України до Сибіру, а звідти до Петербурга. Здавна в нашому народі сову сприймають як віщого птаха, який накликає смерть, цей образ ніби навіює тривогу. Справді, пролітаючи над Україною, ліричний герой милується

теплим пейзажем, який викликає в читача радість і естетичне задоволення, але ненадовго, адже чарівна природа різко контрастує з картинами життя простих людей:

Он глянь, у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
...бо нічим обуть
Княжат недорослих.

А найбільш трагічно й контрастно щодо багатой і розкішної картини української природи звучать такі рядки:

...під тином
Опухла дитина, голоднее мре,
А мати пшеницю на панцині жне.

У поемі «Сон» Т. Шевченко використав прийом *контрасту* (різкого протиставлення рис характеру, властивостей предметів чи явищ): чарівний пейзаж і страхітливі картини злигоднів покріпаченого народу; дитина хлібороба, яка не має й шматка хліба, хоча навколо неозорі поля пшениці.

Далі спостерігаємо не літній, а зимовий пейзаж, який уже не контрастує з описом життя народу, а, навпаки, підсилює його, будучи співзвучним: на тлі холодної пустелі чути гул кайданів. У цьому звуковому образі втілено тисячі людей, засланих у Сибір на каторжні роботи. Хто такий *цар волі*, про якого урочисто говорить оповідач?

А меж ними, запеклими,
В кайдани убраний
Цар всесвітній! Цар волі, цар,
Штемпом увінчаний!
В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!

Дослідник творчості Шевченка Ю. Івакін зазначає, що в образ *царя волі* вкладено щось більше, ніж може вмістити образ дворянина із Сенатської площі, це образ величезної узагальнювальної сили: адже відомо, що декабристів не таврували розпеченим залізом, а Шевченків «цар волі, штемпом увінчаний». Цей образ отожднений із Христом, розпі'ятим між двома розбійниками, у нього від тернового вінця рани, які нагадують сліди від припикання металом.

У третій частині поеми ліричний герой переноситься до Петербурга — міста, збудованого на кістках козаків. Душі померлих на будівництві столиці символізують білі птахи (білий птах — символ Нового Заповіту, уособлення Святого Духа), а одна з пташок символізує Павла Полуботка, якого дуже поважав Т. Шевченко.

Автор поеми піддає різкому висміюванню свого земляка, якого зустрів перед царським палацом. Цей дрібний чиновник-хабарник відщурився від рідної мови, так і не навчившись літературної російської — тут суржик виступає засобом характеристики героя, глузування з нього:

... «Так як же ти
Й говорить не вмієш
По-здешньому?»

Нищівній критиці підлягають у Шевченка й інші українці-запроданці, яких у Петербурзі багато:

Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політі.
Московською блекотою
В німецьких теплих
Заглушені!..

Для викриття звироднілості й зажерливості панівної верхівки Т. Шевченко використовує різні сатиричні засоби, а найбільше — сарказм: він наділяє панів емоційно-оцінними епітетами *пикаті, пузаті*, порівнянням *мов кабани годовані*, називає їх *блюдолизами*. Їхню суть розкриває гротескна картина. По суті, у цьому епізоді узагальнено державно-бюрократичну машину імперії, її політичний устрій, у якому вирішальним є кулак. Саркастичними коментарями ліричний герой наділяє царицю, називаючи її *цяцею*, він розчарований, бо раніше повірив її віршомазам, описує її зовнішність, удаючись до карикатури — сатиричного засобу: «*Мов опеньок засушений, // Тонка, довгонога...*» З осудом ставиться оповідач до Петра І й Катерини ІІ, які зруйнували Запорозьку Січ і запровадили кріпацтво:

Це той *первий*, що розпинав
Нашу Україну,
А *вторая* доканала
Вдову сиротину.

Гротесковим є й кінцевий епізод поеми, у якому від безглуздо-го крику царя провалюється під землю його челядь, без якої він стає жалюгідним, безсилим і смішним, саме в цей момент розкривається примарна сила царизму.

Іван Франко назвав поему «Сон» «сміливим маніфестом слова проти темного царства», «першим у Росії сміливим і прямим уда-ром на гниль і неправду кріпацтва».

У поемі «Сон» («У всякого своя доля...») Т. Шевченко вда-ється до умовності. У літературі *умовність* — це нетотожність образу відповідному об'єкту зображення, характерна для іншої дійсності, сформованої в процесі творчості.

1. За родовою характеристикою твір Т. Шевченка «Сон» («У вся-кого своя доля...»)

А епічний
Б ліричний
В ліро-епічний
Г драматичний

2. Установіть послідовність подій у поемі

А А той дрібних, а дрібнота // Уже за порогом // Як
кинеться по улицях, // Та й давай місити //
Недобитків православних...
Б Загули кайдани // Під землею... Подивлюся... //
О люде поганий! // Де ти взявся? Що ти робиш?
В А онде під тином // Опухла дитина, голоднее мре, //
А мати пшеницю на панщині жне
Г ...«Экой хохол! // Не знает параду. // У нас парад!
Сам изволит // Сегодня гуляти!»

3. Установіть відповідність

Герой

Слова, які характеризують героя

1 цариця
2 цар Микола І
3 первий (Петро І)
4 вторая (Катерина ІІ)

А доканати
Б розпинати
В шкандибати
Г заголосити
Г крикнути

4. Установіть відповідність

Звуковий засіб

Приклад

1 анафора
2 алітерація
3 асонанс
4 звуконаслідування

А ...та нетрями, // Та глибокими ярами, //
Так широкими степами, // Та байраками
Б Тополі по волі // Стоять собі, мов сторожа, //
Розмовляють з полем

- В** Упивайтесь, бенкетуйте — // Я вже не почую, // Один собі навік-віки // В снігу заночую
- Г** Старшина пузата // Стоїть рядом; сопе, хропе, // Та понадувалось, // Як індики, і на двері // Косо поглядало
- Г** Тяжко-тяжко мені стало, // Так, мов я читаю // Історію України. // Стою, замираю...

5. Установіть відповідність

Художній засіб

Приклад

1 оксиморон	А І в темній темниці... // Голодом замучив...
2 тавтологія	Б Так із його, сердешного, // Кров, як воду, точить!..
3 порівняння	В Тополі по волі... // Розмовляють з полем
4 персоніфікація	Г А той нишком у куточку // Гострить ніж на брата
	Г На той останній Страшний суд // Мертвці за правдою встають

6. Установіть відповідність

Засіб творення сатири

Приклад

1 іронія	А ...Стоїть собі, // Голову понурив, // Сіромаха. Де ж ділася // Медвежа натура? // Мов кошеня, такий чудний
2 сарказм	Б Так оце-то та богиня!.. // А я, дурний, не бачивши // Тебе, цяце, й разу, // Та й повірив тупорилим // Твоїм віршемазам
3 гротеск	В Лечу, лечу, а вітер віє, // Передо мною сніг біліє, // Кругом бори та болотá, // Туман, туман і пустотá
4 карикатура	Г У всякого своя доля // І свій шлях широкий...
Г Цариця-небога; // Мов опеньок засушений, // Тонка, довгонога, // Та ще, на лихо, сердешне, // Хита головою

- Що спонукало Т. Шевченка написати поему «Сон»?
- Доведіть, що перші два рядки поеми звучать іронічно.
- Що символізує в поемі сова?
- Прочитайте уривок, у якому зображено український пейзаж. Які фольклорні елементи автор використав у ньому?
- Розтлумачте образ *царя волі*.
- Знайдіть і прочитайте епізод, у якому ліричний герой не лише оповідає побачене, а й безпосередньо бере участь у подіях. Охарактеризуйте його поведінку.
- Яких композиційних особливостей набуває художній твір, написаний у формі сну? Аргументуйте свою відповідь прикладами з поеми Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...»).

14. Чому Т. Шевченко визначає жанр поеми як комедію?
15. Як називають різновид лексики, до якого належать такі слова: *пелька, недобиток, пузатий, блюдолизи, дурний, тупорилий, пикатий, пика*? З якою метою їх використовує автор?
16. Пригадайте, що таке *прийом контрасту*. Знайдіть приклади контрасту в поемі й з'ясуйте, яку роль вони відіграють.
17. Що таке *алегорія*? Розкрийте алегоричне значення *«рожевих квітів»* у поемі.
18. Визначте тему поеми *«Сон»* («У всякого своя доля...»).
19. Які проблеми порушив Т. Шевченко в поемі?
20. Чому І. Франко назвав поему *«Сон»* («У всякого своя доля...») *«темним царством»*?

21. Випишіть із поеми символи й поясніть їхнє значення.
22. Поміркуйте, чому на роль ліричного героя Т. Шевченко обрав селянина-простака.
23. Поділіть поему *«Сон»* («У всякого своя доля...») на частини й доберіть до кожної з них заголовок.
24. Прокоментуйте епіграф до поеми.

Завдання додому

1. Вивчити напам'ять уривок із поеми Т. Шевченка *«Сон»* («У всякого своя доля...») (не менше сорока рядків).
2. Написати твір-мініюру (п'ять–сім речень) на тему: *«Роль фантастичних елементів у поемі Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...»)»*.

«І мертвим, і живим, і ненарожденним...»

Жанр послання вам уже знайомий з творчості І. Вишенського. До цього жанру Т. Шевченко звернувся, щоб через пересторогу й прохання пробудити в українців почуття національної гідності й честі. Отже, твір був написаний з наміром змінити підневільне становище України. Саме послання *«І мертвим, і живим, і ненарожденним...»* стало тим Шевченковим твором, який найбільше цитують, адже багато рядків із нього стали афоризмами: *«В своїй хаті своя й правда, // І сила, і воля»*, *«Нема на світі України, // Немає другого Дніпра»*, *«Одицується брат брата // І дитини мати»*, *«Якби ви вчилися так, як треба, // То й мудрость би була своя»*, *«І чужому научайтесь, // Й свого не цурайтесь»*...

Лицемірство панівної верхівки Т. Шевченко викриває із самого початку твору — з епіграфа: *«Коли хто говорить: люблю Бога, а брата свого ненавидить, — лжа оце»*. Ліричний герой послання тяжко переживає трагічну ситуацію покріпаченої України.

Цікавим у поемі-посланні є образ автора. Прочитуємо із цього приводу дослідника творчості Т. Шевченка В. Смілянську: «Цей образ неоднозначний: “автор” обертається до читача обличчям то *юродивого* — печальника за людей («Тільки я, мов *окаянний*, // *І день і ніч плачу* // *На розпутьях велелюдних*»)¹, то *пророка* («*Схаменіться! будьте люди*, // *Бо лихо вам буде*»), то *апостола-проповідника* («*І чужому научайтесь*»), загалом — *поета-громадянина, патріота*, чнє серце розтяла розколина, яка зруйнувала націю. Кожна з іпостасей автора творить емоційний ореол скорботи, прокляття, апокаліптичної погрози, іронії та сарказму, любові й надії».

Композиційно поема поділяється на п'ять частин.

I частина	Епіграф	«Коли хто говорить: люблю Бога, а брата свого ненавидить, — лжа оце».
II частина	Вступ, у якому ліричний герой (автор) закликає тогочасну інтелігенцію полюбити свій народ, не бути байдужим до долі України	«Подивіться на рай тихий, На свою країну, Полюбіте щирим серцем Велику руйну, Розкуйтеся, братайтеся, У чужому краю Не шукайте, не питайте Того, що немає...»
III частина	Критика тогочасної еліти	«Схаменіться! будьте люди, Бо лихо вам буде. Розкуються незабаром Заковані люде, Настане суд, заговорять І Дніпро, і гори!..» «Якби ви вчилися так, як треба, То й мудрость би була своя».
IV частина	Узагальнення й проповідницький монолог автора	«Доборолась Україна До самого краю. Гірше ляха свої діти Її розпинають».
V частина	Кінцівка, у якій лунає заклик до інтелігенції, яка має очолити свій народ	«Обліміться ж, брати мої. Молю вас, <i>благаю!</i> »

¹ Пор.: «А я, юродивий, на твоїх руїнах // Марно сльози трачу» («Чигрине, Чигрине...»).

Провідними мотивами твору є такі: критика української еліти, яка зневажає український народ, і заклик до соціального примирення заради відродження нації.

У згаданих вище афоризмах сконцентровано головні проблеми тогочасної дійсності.

«В своїй хаті своя й правда, // І сила, і воля». Цими рядками автор констатує: український народ має всі підстави для формування незалежної держави, адже він має свою мову, культуру, велику історію. Саме тому у творі засуджуються ті дворяни, які шукають передової культури в чужих краях.

«Нема на світі України, // Немає другого Дніпра». Свій рідний край треба любити всім серцем і помислами, адже батьківщина одна, як і Дніпро. Ці рядки й кілька наступних є **інвективною** — прийомом, що полягає в гостро сатиричному викритті певних осіб чи соціальних явищ: «А ви претесе на чужину // Шукати доброго добра».

«Одицується брат брата // І дитини мати». У цьому афоризмі звучить страшне передбачення майбутніх діянь провідної верстви: *гірше ляха розіпнуть Україну свої діти*. Свій полемічний запал ліричний герой спрямовує передусім на українську інтелігенцію, бо саме в її руках майбутня доля України.

В. Касіян. Ілюстрація до послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим...»

«Якби ви вчилися так, як треба, // То й мудрость би була своя». Це слова з третьої частини поеми-послання, у якій автор звертається до українських інтелігентів-раціоналістів. У ній привертає увагу вислів *німець узловатий*. Що означає характеристика *узловатий*? Із цього приводу цікавими є спостереження В. Пахаренка: «Річ у тім, що раціоналізм — типова риса саме *німецького національного характеру*. Відомий життєвий поштовх до створення цього символу: на початку 1840-х років молоді друзі Шевченка захоплено читали *німецьких філософів-атеїстів*¹ Фейєрбаха й Штрауса. Отже, — це бездушний холодний розум. “Куций”, бо з відсіченою душею, короткий, обрубаний. “Узлова-

¹ *Атеїст* — той, хто заперечує існування Бога; безбожник, безвірник.

тий” — такий, що заплутує вузлами, суть думки якого важко зрозуміти».

«І чужому навчайтесь, // Й свого не цурайтесь». Цей крилатий вислів напучує передусім цінувати й знати своє, у той же час брати все найкраще від інших народів, але лише те, що не заперечує національних пріоритетів. Отже, треба вчитися так, щоб «розкрились // Високі могили // Перед вашими очима».

У кінці поеми-послання поет благас: «Обніміте ж, брати мої, // Найменшого брата», бо в основі української душі є любов до людини, заповідана Ісусом.

Завдання

Поема-послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим...» рясніє прикладами алюзії. Наприклад, у поемі згадується Коллар, підготовлений читач має знати, що Ян Коллар (1793–1852) — чеський учений і поет, який послідовно обстоював думку про єднання слов'янських народів.

1. Сарказм — це

- А** насмішка, замаскована зовні благопристойною формою
- Б** прийом у літературі, заснований на явному спотворенні, перебільшенні чи применшенні зображуваного, на поєднанні різних контрастів: фантастичного з реальним, трагічного з комічним
- В** сатиричний малюнок загостреного критично-викривального характеру; переносно-смішне наслідування, перекручування оригіналу
- Г** їдка, викривальна, особливо дошкульна насмішка, сповнена крайньої ненависті й гнівного презирства

2. Установіть відповідність

Художній засіб

- 1** гіпербола
- 2** епітет
- 3** метафора
- 4** антоніми

Приклад

- А** Славних прадідів великих
Правнуки погані!
- Б** Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
- В** І потече сторіками
Кров у синє море...
- Г** Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте...
- Г** Немає пекла, ані Раю.
Немає й Бога, тільки я!

3. Установіть послідовність уривків у поемі

- А** І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь
- Б** Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость би була своя
- В** Нема на світі України,
Немає другого Дніпра...
- Г** В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля

- 4. Що таке *послання* як жанр літератури?
- 5. Кому Т. Шевченко адресує послання?
- 6. Які рядки послання стали крилатими? Прокоментуйте їх.
- 7. У яких іпостасях виступає оповідач (ліричний герой) у поемі? Чому цей образ такий мінливий?
- 8. Які композиційні особливості має послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденим...»?
- 9. Прокоментуйте епіграф до послання.
- 10. Назвіть провідні мотиви твору.

- 11. Прокоментуйте рядки:
Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пани
Ясновельможнії гетьмани.
- 12. Знайдіть приклади алюзії в поемі й укажіть, з якою метою автор вдається до цього прийому.

Завдання додому

Вивчити напам'ять уривок із послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденим...» (від початку до слів «Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались...»).

«Сон» («На панщині пшеницю жала...»)

У творчості Т. Шевченка Україна найтрагічніше постає в образах жінок, передусім скривджених долею в закріпаченому суспільстві: це селянки-кріпачки, і вдови, і сироти, і покритки. Одним із таких творів є мініатюра-образок¹ «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), написана в 1858 р. в Петербурзі. Цей вірш присвячений Марку Вовчку, авторці збірки «Народні оповідання», талантом якої захоплювався Т. Шевченко.

¹ *Образок* — невеликий за обсягом твір (як правило, прозовий), основою якого є ескізне зображення певної події або сценки.

В основі сюжету — протилежності: воля — неволя, дійсність — сон героїні (мрія), реальний нелюдський життєвий лад — омріяний народний суспільний ідеал. Отже, в образку жорстока реальність протиставляється мрії, що здійснюється лише в сні. Емоційне піднесення в зображенні сну забезпечується зростаючою ритмікою вірша, емоційною лексикою, адже героїня переживає щастя:

І уродливий, і багатий,
Не самотній, а одружений
На вільний, бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі...

В. Касян. Ілюстрація
до поеми Т. Шевченка «Сон»
(«На панщині пшеницю
жала...»)

Життєствердні світлі інтонації (нагнітання однорідних членів речення — епітетів з позитивною оцінкою: *уродливий, багатий, не самотній, а одружений*) перериває пробудження й повернення в сумну реальність:

Проснулася — нема нічого...
На сина глянула, взяла,
Його тихенько сповила
Та, щоб дожать до ланового,
Ще копу дожинать пішла.

Цікаво, що автор не дає ніякої оцінки зображуваному — вона читається в інтонаціях і тональності вірша, у контрасті дійсності й мрії. Тема суворой прози підневільної виснажливої праці, мовчазного відчаю та безнадії і водночас змалювання радісного ідеалу щасливої та вільної селянської родини широко висвітлена не тільки в поетичній творчості Т. Шевченка, а й у малярстві: «Селянська родина», «На пасіці», «Свята родина» та ін.

«У нашім раї на землі...»

Вірш «У нашім раї на землі...» написаний у 1849 р., у період перебування поета в засланні. У творі зображено дві типові долі матері-кріпачки: матері, яка народила дитину в шлюбі, і матері-покритки. Обидві долі трагічні. Першу матір, яка милується своєю дитиною, не може нею нарадуватися, чекає сумна й тяжка доля,

адже в умовах кріпацтва годі сподіватися на добре життя: жінка втрачає дітей, які «розійшлись на заробітки, в москалі». Вона залишається сама в холодній зимовій хаті, яку нікому витопити. А як світло й урочисто починалася поезія — з перших же рядків в уяві виникає образ Божої Матері із дитиною на руках:

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

Отже, тональність вірша змінюється: від урочистої й теплої на початку — до сумної в середині й трагічної в кінці. У другій частині вірша в образі покритки автор зображує покріпачену, пригноблену Україну (пригадайте подібні жахливі картини в поемі «Сон» («У всякого своя доля...»): *«То покритка попідтинню // З бай-стрям шкандибає, // Батько й мати одиурались // Й чужі не приймають!»*):

І будеш щаслива.
Та не довго. Бо не дійде
До зросту дитина,
Піде собі сліпця водить,
А тебе покине
Калікою на розпутті,
Щоб собак дражнила...

Про зображення знедоленої жінки в Шевченкових поезіях так писав М. Рильський: «Такого полум'яного материнства... і такої

Т. Шевченко.
Селянська
родина

жіночої муки не знайти, мабуть, у жодного з поетів світу. Нещасливий в особистому житті, Шевченко найвищу й найчистішу красу світу бачив у жінці, у матері».

1. Вірш Т. Шевченка «Сон» («На панщині пшеницю жала...») за жанром
 - А** елегія
 - Б** образок
 - В** містерія
 - Г** медитація
2. Тарас Шевченко написав вірш «У нашім раї на землі...» в період
 - А** ранній
 - Б** «трьох літ»
 - В** заслання
 - Г** пізній

3. Установіть відповідність («У нашім раї на землі...»)

Художній засіб

Приклад

1 риторичне звертання	А Буває, іноді дивлюся,
Дивуюсь дивом...
2 епітет	Б Літа минають.
3 порівняння	Потроху діти виростають...
4 тавтологія	В А ти, // Великомученице! Села
Минаєш, плачучи, вночі
	Г І вийшла ти за царину,
З хреста ніби знята
	Г Слово <i>мамо</i> . Великеє,
Найкращее слово!

4. Визначте віршовий розмір вірша «Сон» («На панщині пшеницю жала...»).
5. На яких контрастах побудований вірш «Сон» («На панщині пшеницю жала...»)?
6. Що символізують жінки у віршах Т. Шевченка?
7. Чи не занадто жорстоку картину малює Т. Шевченко в кінці вірша «У нашім раї на землі...» (*щоб собак дразнила, поки не загинеш межі псами*)? Аргументуйте свою думку.
8. Охарактеризуйте образи двох жінок із вірша «У нашім раї на землі...». Чому жінка, яка народила шлюбну дитину, така ж нещасна, як і покритка?
9. Визначте спільні мотиви у віршах «Сон» («На панщині пшеницю жала...») і «У нашім раї на землі...».
10. Прокоментуйте слова М. Рильського: «Нещасливий в особистому житті, Шевченко найвищу і найчистішу красу світу бачив у жінці, у матері».

11. Випишіть із поезій Т. Шевченка рядки, суголосні поданій репродукції картини.
12. Побудуйте художню партитуру вірша «Сон»:
 - а) визначте логічні наголоси (підкресліть ключові слова);
 - б) укажіть паузи скісними рисками (/ — ледь помітна пауза; // — явна пауза);
 - в) позначте інтонаційний малюнок кожного рядка (рівна інтонація →; висхідна ↑; спадна ↓).

Завдання додому

Вивчити напам'ять вірш Т. Шевченка «Сон» («На панщині пшеницю жала...»).

Жіночі долі у творчості Т. Шевченка. «Катерина», «Наймичка», «Марія»

У своїх творах Т. Шевченко, як ми вже з'ясували, зображує Україну в образі жінки. Поет усвідомлював, що Бог зможе порятувати те суспільство, яке духовно зростає. Так зростає, еволюціонує жінка в поемах «Катерина» (1838), «Наймичка» (1845) і «Марія» (1859). Зверніть увагу на слово *еволюціонує*, воно означає передусім

удосконалення. Поєми написані в різні етапи творчості, тож у них по-різному втілено й жіночі долі: *романтично* в поемі «Катерина», *реалістично-побутово* в «Наймичці», із *символічним узагальненням* — у поемі «Марія».

Поему «**Катерина**» Т. Шевченко написав у двадцятичотирьохрічному віці, отже, життєвий досвід поета був не такий і великий, проте у творі відчувається рука вже досвідченого майстра й людини. Образ жінки-кріпачки поетові був близький і трагічний: багатостраждальною була доля його матері, яку «*у могилу нужда та праця положила*», і рідних сестер, у яких «*у наймах коси побіліли*».

Поема розповідає про трагічну долю покритки й дитини-безбатченка в умовах кріпосного суспільства, у яко-

В. Касіян. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Катерина»

му норми народної моралі були надто жорстокі. Відомо, як у той час ставилися до матерів, які народжували позашлюбних дітей: їх цуралися навіть батьки. Однак не Шевченко — він не тільки не цурається зганьблених жінок, а стає на їхній захист.

Катерина продовжує любити свого офіцера-кривдника, до останньої миті плекає надію на те, що в нім переможе людяність:

«Любий мій Іване!
Серце моє кохане!
Де ти так барився?»
Та до його... За стремена...

У відповідь на теплі слова, у яких немає й тіні докору, лунає навіть не жорстокість, а приниження й огида:

«Дура, отвяжися!
Возьміте прочь безумную!»

У розпачі Катерина скоює страшний гріх — накладає на себе руки, порушивши волю Всевишнього, і до того ж прирікає на вічну смерть свого сина. В авторських інтонаціях і відступах не звучать звинувачення й докори на адресу нещасної жінки, навпаки — Шевченко її, грішну, жаліє.

Ближче до Бога стоїть покритка Ганна — головна героїня поеми **«Наймичка»**, вона знаходить у собі сили все життя долати страшені муки, не спокушається до самогубства, а підкоряється Божій волі. Ганна підкидає свого позашлюбного сина бездітним заможним селянам і через рік проситься до них у найми, аби бути поруч зі своїм сином, який стає в поемі змістом її життя. Трагедія Ганни передусім у тому, що вона мусить приховувати свої почуття від рідного сина, а отже, наймичка позбавлена справжнього материнського щастя. Така неординарна психологічна ситуація дала можливість поетові якнайповніше розкрити образ нещасної жінки, глибину трагізму її життя, духовну велич її натури. Вершину страждань Ганни зображено в останньому розділі поеми: наймичка страшенно боїться померти, не дочекавшись сина з чумакування в далеких краях.

В. Касіян. Ілюстрація
до поеми Т. Шевченка
«Наймичка»

І все ж таки довготерпелива Ганна дістає винагороду — вона дочекалася сина Марка й розкрила йому таємницю свого життя:

«Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати».
Та й замовкла...

Про еволюцію образу жінки-матері так сказав Б. Лепкий: «“Наймичка” — це ніби старша сестра “Катерини”, яка свій гріх спокутує не під льодом, а в тихій, святій самопожертві. Апофеоз материнської любові, один із найгарніших малюнків української жінки, твір, писаний у євангельському настрої, без злості, злоби, без усякого людського гріха. Архівір!¹...»

Ще ближче до Всевишнього стоїть головна героїня поеми Т. Шевченка **«Марія»**. У цьому творі на матеріалі біблійної міфології осмислено такі проблеми людського буття, як духовність людини, сенс її життя, який полягає в любові до людей, служіння всім стражденим.

Головне джерело поеми — євангельська легенда про Марію, Йосифа та Ісуса. Тарас Шевченко уникає зображення суто містичних сюжетів, замінюючи їх реалістичними подіями. На думку поета, саме мати — головна вихователька й учителька добра й любові до людей — це її життєве покликання. Так зображено Марію — ідеальну, але стражденну матір, через те, що вона — покритка, яку Йосип, по-

М. Стороженко.
Ілюстрація до поеми
Т. Шевченка **«Марія»**

батьківськи люблячи, урятував від побиття камінням, одружившись із нею. Тут варто процитувати слова І. Франка про ідеал жінки-матері: «Не знаю в літературі всесвітній поета, котрий би представив так високий і так щиро людський ідеал жінки-матері, як се вчинив Шевченко... Не посвячення своєї людської індивідуальності для мужчини, але найвище натуження тої індивідуальності для діл милосердя, переможення власних терпінь, забуття власних ураз, де йде о службі високий і піднеслій ідеї — добра загалу, добра людськості — то ідеал жінки, який полишив нам у спадщині Шевченко.

¹ *Архі* — префікс, за допомогою якого виражають найвищий ступінь ознаки, що міститься в другій частині слова.

Тож не дивно, що найвищий дотеперішній здобуток людськості на полі моральнім, велику ідею любові ближнього, сю основну ідею християнства, Шевченко вважав ділом жінки, — Марії, Матері Ісусової.

Після розп'яття Ісуса Марія в болях і скорботі знаходить сили надихнути апостолів; слабка й змучена, вона не втрачає віри й, підхопивши добро, не дає його зупинити — сприяє порятунку людства, яке вбило її дитину, отже, покритка стає Покровою — захисницею стражденного світу.

Образи синів у поемах символізують майбутнє: Катерина зреклася добра, довіреного їй Всевишнім, Ганна рятує й виховує свого сина, а Марія не тільки рятує своє дитя, а й виховує його і навіть підхоплює справу сина після загибелі, тобто продовжує творити духовне добро для нас і майбутніх поколінь.

Т. Шевченко.
Сліпа з дочкою

1. За родовою характеристикою твори Т. Шевченка «Катерина», «Наймичка» й «Марія»

А епічні
Б ліричні
В ліро-епічні
Г драматичні

2. Марко, Настя, Трохим — герої твору

А «Катерина»
Б «Наймичка»
В «Марія»
Г «Сон» («На панщині пшеницю жала...»)

3. Установіть відповідність

Назва твору	Уривок
1 «Катерина»	А Все упованіє моє На тебе, мій пресвітлий раю
2 «Наймичка»	Б Настане суд, заговорять І Дніпро, і гори!
3 «Марія»	В Пішла в снопи, пошкандибала Івана сина годувать
4 «Сон» («На панщині пшеницю жала...»)	Г Прости мене, мій синочку! Я... я твоя мати
	Г Берлин рушив, а Івася Курява покрила...

4. Коротко перекажіть сюжет поеми «Катерина». У якому сюжетному елементі події розгортаються найдинамічніше? Чому?
5. Визначте головну думку поеми Т. Шевченка «Наймичка».
6. По-різному вчинили в подібних обставинах Катерина й наймичка в однойменних поемах Т. Шевченка. Чому ж тоді вони обидві викликають у читача переживання й співчуття?
7. Яку біблійну легенду взято за основу сюжету поеми «Марія»?
8. Визначте головну ідею поеми Т. Шевченка «Марія».
9. Як еволюціонує образ матері-покритки в поемах Т. Шевченка?
10. У якій із трьох аналізованих поем жіноча доля втілена романтично, у якій реалістично-побутово, а в якій — із символічним узагальненням? Обґрунтуйте свою відповідь.

11. Поміркуйте, що спільного в названих поемах, а що їх розрізняє.
12. Розгляньте репродукції картин Т. Шевченка. Що спільного в них? Яка з картин найемоційніша? Аргументуйте свою думку.

Завдання додому

Дослідити й порівняти мовні особливості поем Т. Шевченка «Наймичка» і «Марія» за таким планом:

1. Лексичні особливості й тропи.
2. Синтаксичні особливості (прості чи складні речення, сполучникові чи безсполучникові конструкції, інверсовані речення; монологи, діалоги тощо).
3. Віршовий розмір.

Лірика періоду арешту, заслання й останніх років життя поета

«Садок вишневий коло хати...»

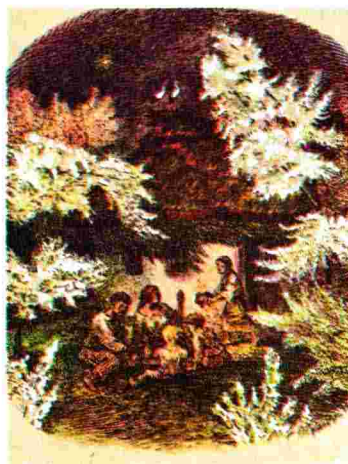
У восьмому класі ви вже вивчали вірші із циклу «В казематі» («Мені однаково, чи буду...» і «Ой три шляхи широкії...»). Твори, які до нього ввійшли, об'єднані мотивом суму й журби за рідною землею. Нагадаємо, що цей поетичний цикл Т. Шевченко написав, перебуваючи в казематі III відділу в Петербурзі й очікуючи вироку. Пригадайте з біографії поета, за що його було заарештовано. До речі, лише одну з тринадцяти поезій, що ввійшли до циклу, написано в Оренбурзі — уже в засланні (це вірш «Згадайте, братія моя...»). Щоб глибше осягнути поезії цього періоду, відчуті їхню ліричну настроєність, треба уявити стан митця, який не сподівався на легке покарання (пригадайте: на вирок імператор Микола I власноруч зробив помітку: «Під найсуворіший нагляд із заборonoю писати й малювати»).

Дивовижно, але саме в сірих стінах каземату Т. Шевченко написав один із найсвітліших своїх творів «Садок вишневий коло хати...».

Прочитайте спостереження дослідниці Шевченкової творчості Н. Чамати, при цьому зверніть увагу, що для створення ідилічної картини Шевченко не використав майже *жодного тропу*, що засвідчує геніальність митця — про високе й красиве сказати простими словами: «Зміст і тональність вірша — світлий, життєствердний опис весняного вечора в українському селі, мрія про красу людських стосунків, про родинне щастя в гармонії з розкішною природою... Навіяна спогадами, імовірно, часів власного раннього дитинства, ідилія має явний підтекст, відтворюючи образ райського саду, Едему, що ним є в уявленні Шевченка одвічна глибинна сутність України. Про особливе місце вірша “Садок вишневий коло хати...” у тематичному русі циклу свідчить його розташування — поет ставить твір у точку золотого перерізу — на центральну за значенням позицію».

Теплу картину весняного вечора автор створює за допомогою зорових і слухових образів: *садок вишневий, хрищі над вишнями гудуть, співають ідучи дівчата, зіронька встає, соловейко не затих*. У цьому вірші явно відчувається фольклорний вплив: використання слів із суфіксами пестливості (*зіронька, маленьких, діточок*), образів-символів (*зоря, соловейко, вишня*) та ін.

Саме така ідилічна картина, як у вірші «Садок вишневий коло хати...», для Т. Шевченка була омріяним зразком життя українців — у гармонії людини з природою і з Богом митець бачив свою Україну.

В. Касян. Ілюстрація до поезії Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати...». Фрагмент

«Доля»

Які мотиви переважають у поезії й живописі Т. Шевченка після заслання — у четвертий і останній період його творчості? Пригадаймо, що дорогою із заслання Т. Шевченко зупинився в Нижньому Новгороді, саме тут поета застала звістка про те, що йому заборонено бувати в обох столицях. У Нижньому Новгороді він

написав цикл-триптих «Доля», «Муза», «Слава» (1858). Провідний мотив триптиха — самоусвідомлення поетом своєї творчості. Саме тут мотив долі набуває спрямування, певною мірою відмінного від творів попередніх років: ліричний герой не скаржиться на долю, а усвідомлює сувору, але благонадійну школу життя. У другому творі поетичного циклу «Муза» ліричний герой розповідає, чим була в його житті поезія — покликанням, долею і славою. У третьому вірші ставлення до слави двояке: ліричний герой жадає справжньої слави і, водночас, розвінчує фальшиву славу, яка «з п'яними кесарями // По шинках хилялась».

Кожен вірш триптиха починається з риторичного звертання ліричного героя до долі, слави й музи. Ліричний герой ніби веде з ними діалог:

— Учися, серденько, колись
З нас будуть люде, — ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала.
Які з нас люде? Та дарма!

Незважаючи ні на що, ліричний герой життєствердно йде далі:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!

Виділені рядки стали крилатим висловом, який позначає духовно чистих людей, вільних, тих, які не бояться смерті, бо їх совість «як чистий кришталь» (за Г. Сковородою). Складається враження, ніби в триптиху «Доля», «Муза», «Слава» поет підбиває підсумки чесно прожитого життя.

Теорія Літератури

Ліричний герой. Психологізм у літературному творі. Медитативна лірика

Особливо відчутна присутність ліричного героя в триптиху «Доля», «Муза», «Слава», передусім через те, що він веде діалог із Долею, Музою й Славою — уявними героями. **Ліричний герой** — друге ліричне «Я» поета; умовне літературознавче поняття, що втілює думки, переживання, осяяння автора твору. Ліричний герой не

ототожнюється з поетом, його душевним станом, він живе своїм життям у художній дійсності. Між ліричним героєм і автором існує естетична єдність, певний естетичний ідеал, виражений у тексті віршованого твору. Леся Українка наголошувала, що «не треба уважати кожну ліричну поезійку за сторінку з автобіографії, бо часто в таких поезійках займенник *я* вживається тільки для більшої виразності». Ліричний герой може містити естетичний досвід певного покоління, у ньому можуть перетинатися внутрішній світ (створений у художній дійсності, який існує в поезії) і зовнішній (світ читача).

Про ліричного героя вірша Т. Шевченка «Доля» можемо сказати, що він емоційний, наділений життєвим досвідом, небайдужий до свого майбутнього:

Ти не лукавила зо мною,
 Ти другом, братом і сестрою
 Сіромі стала. Ти взяла
 Мене, маленького, за руку
 І в школу хлопця одвела
 До п'яного дяка в науку.

Автобіографічність у цих рядках незаперечна, але, зверніть увагу, Т. Шевченко в одному реченні говорить і від імені ліричного героя (у першій особі — «мене взяла»), і від себе (у третій особі — «і в школу *хлопця* одвела»). Можна сказати, що ліричний герой Т. Шевченка є його автопортретом.

Вірші «Доля», «Муза», «Слава» належать до *медитативної лірики*, адже в них поет (ліричний герой) роздумує над проблемами життя й смерті, побаченим, прожитим, над змістом свого існування:

А як умру, моя святая!
 Моя ти мамо! Положи
 Свого ти сина в домовину,
 І хоть єдиную сльозину
 В очах безсмертних покажи.

«Муза»

Передавання художніми засобами внутрішнього світу ліричного героя (чи персонажа), його думок, переживань, зумовлених зовнішніми й внутрішніми чинниками, називають *психологізмом* (від грец. *psyche* і латин. *logos* — душа і слово). У вірші «Доля» ліричний герой перебуває між запитаннями й відповідями, сповнений емоцій, які посилюють психологізм у художньому творі.

«Росли укупочці, зросли...»

Глибокого психологізму Т. Шевченко досягає й у вірші «Росли укупочці, зросли...» (1860) — одному з кращих зразків інтимної лірики. У цій поезії відтворена мрія поета про одруження й родинне щастя, ідеал якого розкрито в рядках:

...Побрались;
І тихо, весело прийшли,
Душею-серцем не повинні,
Аж до самієї домовини.

Саме глибокий психологізм у вірші сприяє якнайтоншій передачі душевних порухів ліричного героя, його думок і переживань.

І. Севець. Повінь. Фрагмент

1. До циклу «В казематі» належить вірш
 - А «Доля»
 - Б «Росли укупочці, зросли...»
 - В «Садок вишневий коло хати...»
 - Г «Слава»
2. Вірш «Росли укупочці, зросли...» є зразком лірики
 - А пейзажної
 - Б громадянської
 - В філософської
 - Г інтимної

3. Установіть відповідність

- Художній засіб
- 1 риторичне запитання
 - 2 епітет
 - 3 порівняння
 - 4 тавтологія

Приклад

- А** Любов безвічну, сугубу
На той світ тихий принести
- Б** Росли укупочці, зросли;
Сміялись, гратись перестали
- В** Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі!
- Г** Ходімо даліше, даліше слава,
А слава — заповідь моя
- Г** ...А ти збрехала.
Які з нас люде? Та дарма!

4. За яких умов життя Т. Шевченко написав поезію «Садок вишневий коло хати...»? Яка картина у вірші й чим саме вас найбільше вразила?
5. Яким є ідеал життєустрою української родини в цьому вірші?
6. Якими художніми засобами Т. Шевченко досягає високої образності у вірші «Садок вишневий коло хати...»?
7. У чому полягає відмінність між автором поетичного твору й ліричним героєм?
8. Розкажіть про ліричного героя триптиха Т. Шевченка «Доля», «Муза», «Слава».
9. Який автобіографічний момент наявний у вірші Т. Шевченка «Доля»?
10. Назвіть мотиви лірики Т. Шевченка останнього періоду поетичної творчості.

11. Розгляньте репродукції картин Т. Шевченка останніх років життя. Усно опишіть ту з них, яка вам найбільше сподобалася.
12. Визначте присудки в поезії «Росли укупочці, зросли...». З'ясуйте, яку художню роль вони відіграють.

Завдання додому

Вивчити напам'ять вірш Т. Шевченка «Доля».

Тарас Шевченко і Біблія

Ще зовсім недавно, коли Україна входила до складу Радянського Союзу, офіційна критика повісила на Т. Шевченка ярлик *атеїста*, тобто невіруючої людини, безбожника, що було злісним наклепом на поета, твори якого рясніють трепетним звертанням до Бога. Без сумніву, питання *Шевченко й релігія* — складне й суперечливе.

Про стосунки видатного поета з Богом і Біблією переконливо пише Б. Степанишин, удумливо вчитайтесь в його рядки: «...Великий Кобзар, по суті, жодного разу не заперечив існування Бога. Є, правда, у “Кобзарі” кілька місць, де віра Шевченка в Бога ставиться залежно від долі розтерзаної, уярмленої Російською імперією України. Уже в “Заповіті” (творі, який у XIX–XX ст. використовували як національний гімн) поет лине “до самого Бога молитися”, але за умови, що Той покарає ворогів пригнобленого українського народу... Фраза “А до того я не знаю Бога” є своєрідним художнім прийомом поета-романтика. Напевне, це ставлення до Бога людини, яка, споглядаючи тяжкі страждання свого народу, упала в розпач, і, оскільки на землі ніхто не чує і не рятує знедолених, поет посилає згорьовані думи до Бога, захисника зневажених...»

Епіграфи багатьох поем Шевченка взяті з Біблії, а відомо ж, що в епіграфі — основна ідея твору. Поет захоплений Біблією. «Єдина моя втіха тепер — Євангеліє. Новий Заповіт я читаю з благоговійним тремтінням. Я читаю його щодня, щогодини», — пише Тарас у листі до Варвари Репніної.

До біблійних тем Шевченко звертався в багатьох творах на різних етапах своєї творчості. Біблійні образи й мотиви наявні в таких творах поета: цикл «Давидові псалми», «Подражаніє 11 псалму», «Царі», «Неофіти», «Марія», «Ісаія. Глава 35» та ін.

Теорія Літератури

Псалми. Гімн

Псалми (з грец. psalmos — хвалебна пісня) — пісні релігійного змісту, створені біблійним царем Давидом. Зібрання ста п'ятдесяти псалмів увійшло до Святого Письма під назвою Псалтир, ставши навчальною книгою. Своєю образністю й тонким ліризмом вони захоплювали митців доби бароко, мали вплив на творчість Г. Сковороди (пригадайте його збірку «Сад божественних пісень»). Саме за псалмами Сковороди навчався Т. Шевченко, який написав поетичний цикл «Давидові псалми» (1845). Для переспіву зі ста п'ятдесяти псалмів поет вибрав десять — ті, у яких звучать найважливіші для його доби мотиви. **1-й псалом** є, по суті, вступом до всього Псалтиря: у ньому описано дві дороги, одну з яких людина вибирає у своєму житті — праведну чи злочасну для грішних. Саме тут утверджується старозавітна думка: зло є дорогою в провалля. 1-й псалом побудований на антитезі:

І не встануть з праведними
Злії з домовини,
Діла добрих оновляться,
Діла злих загинуть.

При уважному читанні псалмів стає помітним національно-політичний підтекст. Наприклад, у переспіві **43-го псалма** подано тяжкі роздуми єврейського народу, який пережив страждання. У XIX ст. український народ, як і єврейський свого часу, перебував у рабстві (покріпачений, у складі Російської імперії). Бог відвернувся від українського народу — і він утратив свободу. Тож і завершується псалом благанням:

Смирилася душа наша,
Жить тяжко в оковах!
Встань же, Боже, поможи нам
Встать на ката знову.

Кожен переспів циклу «Давидові псалми» звучить урочисто й піднесено.

До урочистих літературних жанрів належить і **гімн** (з грец. *hymnos* — урочиста пісня) — похвальний музичний твір на слова символічно-програмного змісту, уживається здебільшого як символ держави (разом з іншими атрибутами: прапором, гербом та ін.). У XIX–XX ст. як національний гімн використовували вірш Т. Шевченка «Як умру, то поховайте...» («Заповіт», 1845).

«Ісаія. Глава 35»

«Ісаія. Глава 35» (1859) — один із найвідоміших творів Т. Шевченка на біблійну тематику. Цей твір є переспівом («подражанієм») 35-ї глави біблійної книги пророка Ісаїї.

Ісаія — стародавній єврейський пророк, автор однієї з книг Біблії. Саме його пророцтва стали джерелом наслідування для Шевченка, за якими буде нове пришествя Ісуса й майбутнє райське життя на землі, коли люди позбудуться всіх вад і стануть жити відповідно до Божих заповідей.

Вірш розпочинається зверненням до землі, яка поки що *дощами непоплитая, квітучими злаками не повитая*. Бажання Т. Шевченка бачити землю оновленою настільки сильне, що він радісно вітає її з приходом весни, яка, без сумніву, розбудить і відродить пустелю:

Радуйся, ниво непоплитая!
Радуйся, земле, не повитая

Квітчастим злаком! Розпустись,
Рожевим крином процвіти!

Упевненість у життєдайних перетвореннях підсилюють форми дієслів-присудків, для цього автор використав форми наказового способу й майбутнього часу доконаного виду:

І процвітеш, позеленієш...
І люде темнії, незрячі,
Дива Господнії побачать.

У наступній частині вірша постає картина пророкування долі темних і незрячих (знедолених кріпаків), на яких за їхню терпеливість чекає омріяне життя:

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!

У заключній (третій) частині Шевченкового переспіву змалювано життя після великих змін — життя в Едемі, але сюди потраплять тільки *довготерпеливі*:

...не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться докупи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

Т. Шевченко. Видубецький
монастир. Фрагмент

Тарас Шевченко зберіг у переспіві не лише образи оригіналу, а й специфіку мови. Щоб передати колорит біблійного стилю мови, автор вдається до використання старослов'янizmів (*омо́фором, от-верзуться уста, воздає*), давніх нестягнених форм прикметників (*неполитая, не повитая, широкії, святії, веселії*), початкового «і» (*«І спочинуть невольничі // Утомлені руки», «...І воздає // Злодіям за злая!»*). Мова переспіву багата зву-

ковими засобами — асонансами й алітераціями: «...**Розпусти́сь**, // **Рожеви́м крино́м процві́ти!**», «**Золото́ткани́м, хитро́шити́м**, // **Добро́м та воле́ю підби́ти́м**, // **Святи́м о́мбфо́ром свої́м**». Отже, твір відзначається не лише метафоричністю мови, а й музикальністю.

Урочистість і оптимізм біблійного переспіву (без сумніву, і музикальність) надихнули М. Лисенка написати кантату¹ «Радуйся, ниво непо́литая!».

1. Прочитайте подані рядки
Позіходяться до купи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

Це уривок із твору

- А** Псалом 1 («Давидові псалми»)
 - Б** Псалом 43 («Давидові псалми»)
 - В** «Заповіт»
 - Г** «Ісаія. Глава 35»
2. Тарас Шевченко написав «Давидові псалми» у період
 - А** ранній
 - Б** «трьох літ»
 - В** заслання
 - Г** пізній
 3. Синонімом до слова *псалом* є
 - А** послання
 - Б** гімн
 - В** елегія
 - Г** пісня

4. Який із творів на релігійну тематику вам запам'ятався найбільше і чим саме?
5. Що таке *переспів*? Що ви знаєте про цикл біблійних переспівів Т. Шевченка «Давидові псалми»?
6. Хто такий *Ісаія*? Які його пророцтва стали джерелом наслідування для Т. Шевченка?
7. За допомогою яких художніх засобів Т. Шевченко досягає урочистості й піднесення у творах із релігійними мотивами? Наведіть приклади.
8. Визначте провідний мотив переспіву Т. Шевченка «Ісаія. Глава 35».
9. Чому ще двадцять років тому офіційна критика називала Т. Шевченка атеїстом, а сьогодні ця думка кардинально змінилася?

¹ *Кантата* — великий музичний урочистий твір, який виконують солісти й хор у супроводі оркестру.

10. Прокоментуйте думки Б. Степанишина щодо питання *Шевченко й релігія*.

11. Проведіть невелике мовне дослідження (у групах) 1-го й 43-го псалмів із циклу Т. Шевченка «Давидові псалми», скориставшись матеріалом статті підручника, у якій ідеться про мовні особливості переспіву «Ісаія. Глава 35».
12. Проаналізуйте переспів 149-го псалма Т. Шевченка.

Завдання додому

Виписати з прочитаних раніше творів Т. Шевченка рядки, у яких ліричний герой (автор) звертається до Бога. Прокоментувати їх (усно).

Значення творчості Тараса Шевченка

Творча спадщина Т. Шевченка — неповторне явище в історії української літератури та світової культури. Значення його творчості можна подати такими тезами:

- твори поета стали потужним джерелом для пробудження національної свідомості українців;
- Тарас Шевченко першим із письменників відкрито вів боротьбу з Російською імперією;
- він, удосконаливши українську мову, підніс її до рівня найрозвиненіших мов світу;
- саме Т. Шевченко, як ніхто із світових письменників, зобразив багатий внутрішній світ простої людини;
- поет збагатив жанрову систему української літератури — удосконалив як літературний жанр баладу, послання, думку, медитацію, елегію;
- планетарне значення Т. Шевченка виявляється передусім у тому, що він уперше в історії порушив «тисячолітню німоту соціальних низів».

Твори Т. Шевченка перекладено більше ніж п'ятдесятьма мовами світу, йому встановлено пам'ятники в Нью-Йорку й Вашингтоні (США), у Палермо (Канада) й Бухаресті (Румунія), у Парижі (Франція) й Тбілісі (Грузія) і ще в багатьох містах світу.

Починаючи з 1962 р. в Україні щороку присуджують Державні (нині Національні) премії імені Т. Шевченка в галузі літератури й мистецтва.

Пам'ять Т. Шевченкові вшановують 9 березня, саме першу декаду цього місяця називають Шевченковими днями. Особливо багатолюдно в ці дні біля поетової могили на Чернечій горі в Каневі.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ (1819–1897)

Куліш — первоядна зірка в нашому письменстві, великий знавець нашої народної мови, а при тім добрий знавець язиків та літератур європейських народів.

І. Франко

Життєпис письменника

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 7 серпня 1819 р. в містечку Воронежі, тепер Шосткинського району Сумської області. Був дитиною заможного хлібороба Олександра Андрійовича й дочки козацького сотника Івана Гладкого, Катерини.

Змалку мати розповідала синові казки, перекази, легенди, співала народні пісні.

Спочатку Пантелеймон навчався в місцевого дяка Андрія, потім у школі при церкві Св. Миколая, згодом — у Новгород-Сіверському повітовому училищі й Новгород-Сіверській гімназії. Саме в гімназії здібний юнак написав свій перший літературний твір «Циган», перероблений з почутої від матері народної казки. Тут він ознайомився з творами П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, віршами Й. В. Гете, ранніми повістями М. Гоголя, збірником українського фольклору в записках М. Максимовича.

Наприкінці 30-х років XIX ст. П. Куліш — слухач лекцій у Київському університеті. Проте навчатися в цьому закладі він не зміг, бо не мав посвідчення про дворянське походження, а отже, і права навчатися в університеті, хоча його батько походив із козацько-старшинського роду. Однак кілька років слухання лекцій на словесному, а згодом на юридичному факультеті виявилися визначальними для його подальшої долі. Тут він познайомився з першим ректором Київського університету М. Максимовичем, який мав на юнака великий вплив і багато йому допомагав. Саме завдяки йому П. Куліш

Хата П. Куліша

осягнув творчість засновника жанру історичного роману Вальтера Скотта, що вплинуло на творчу долю майбутнього письменника.

У 1843–1845 рр. П. Куліш бере участь у етнографічній експедиції, де зібрав частину матеріалів до «Записок о Южной Руси».

Пантелеймон Куліш був викладачем словесності та історії в Луцькому, Києво-Печерському та Києво-Подільському дворянському училищах, Рівненській гімназії. У журналі «Современник», редактором якого був ректор Петербурзького університету П. Плетньов, у 1845 р. було надруковано перші розділи його славетного роману «Чорна рада». Тоді ж П. Куліша запрошують до російської столиці на посаду старшого вчителя гімназії і лектора російської мови для іноземних слухачів університету.

У 1847 р. Куліш вирушає в закордонне відрядження (із своєю вісімнадцятилітньою дружиною Олександрєю Михайлівною Білозерською) для вивчення слов'янських мов, історії, культури.

У Варшаві П. Куліша заарештовують як учасника Кирило-Мефодіївського братства й відправляють до Петербурга на допити. Царська жандармерія винесла вирок: «Учителя 5-ї С.-Петербурзької гімназії 9-го класу Куліша, який хоча й не належав до цього братства, але був у дружніх зв'язках з усіма його учасниками й сам виношував надзвичайні думки про вигадану важливість України, умістивши навіть у надрукованих ним творах багато двозначних місць, які могли вселяти в малоросів думки про право їх на окреме існування від імперії, — вислати в Олексіївський рavelін на чотири місяці й потім відправити на службу у Вологду...» Однак потім покарання послабили: його ув'язнюють на два місяці в арештантське відділення військового госпіталю й відправляють на поселення в Тулу.

Протягом трирічного заслання П. Куліш пише кілька романів російською мовою, самостійно вивчає європейські мови (знав майже всі слов'янські мови, а також французьку, англійську, німецьку, іспанську, латинську, шведську, старосєврейську), читає твори Скотта, Діккенса, захоплюється поезією Байрона та Шатобріана, ідеями Руссо.

Наприкінці 1850 р. П. Куліш повернувся із заслання, проте не мав права на публікацію своїх творів. Лише в 1856 р. письменникові було дозволено друкуватися. Під криптонімом «Николай М.» він друкує в некрасовському «Современнике» російські повісті й двотомні «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя». Після знайомства з матір'ю письменника П. Куліш підготував шеститомне зібрання творів і листів М. Гоголя.

Однак найбільшим своїм творчим успіхом П. Куліш уважав двотомну збірку фольклорно-історичних і етнографічних матеріалів «Записки о Южной Руси» (Петербург, 1856–1857). Іван Франко зазначав, що в історії української етнографії «ім'я Куліша тривко записане його “Записками о Южной Руси”». Збірка написана «кулішівкою» — придуманим П. Кулішем першим українським фонетичним правописом, який згодом прислужився і для друку «Кобзаря» 1860 р., і для журналу «Основа».

Успішним у творчому плані був для письменника 1857 р. Вийшов друком роман «Чорна рада» російською та українською мовами, український буквар і читанка — «Граматка», «Народні оповідання» Марка Вовчка, які він відредагував і опублікував. Пантелеймон Куліш заснував власну друкарню. Брат його дружини, Василь Білозерський, виклопотав дозвіл на видання першого українського часопису «Основа». Куліш разом із Ганною Барвінок (літературний псевдонім дружини) готували матеріали до журналу. У 1861 р. в «Основі» були надруковані «Історичні оповідання» — науково-популярні нариси з історії України.

У 50–60-і роки XIX ст. П. Куліш мандрує Європою, тривалий час живе у Львові та Відні. У 1862 р. в Петербурзі вийшла друком перша поетична збірка П. Куліша «Досвітки. Думи і поеми». Письменник багато перекладає, особливо Шекспіра, Гете, Байрона, готує для видання в Женеві збірку поезій «Дзвін».

Зуважте

Цікавою людиною була мати П. Куліша. Її мова була веселою і жартівливою, пересипаною приказками, прислів'ями. Вона мала чудовий голос, знала багато давніх пісень. За роботою завжди співала. Була смирна й милосердна. Пізніше П. Куліш записав з голосу матері цілу збірку пісень. Із цього часу й почалися фольклорні та етнографічні зацікавлення письменника, які переросли у фундаментальні «Записки о Южной Руси».

Пантелеймон Куліш був широко обдарованою людиною: учений, поет, прозаїк, драматург, літературний критик, перекладач, фольклорист, етнограф, публіцист, мовознавець, редактор, видавець. Крім того, змалку почав малювати. Любив зображувати на дерев'яних стінах крейдою все, що бачив. Пізніше копіював картини. У Новгороді-Сіверському на найвищому поверсі дзвіниці Успенського собору малював наддеснянські краєвиди.

У молодому віці письменник учився грати на скрипці та столярному ремеслу. Своїми руками зробив скрипку й меблі до хати. Не цурався і сільськогосподарської праці: сам орав, сів, ралив, доглядав посіви, виростив чудовий сад.

Унаслідок антиукраїнської політики Російської імперії (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р. про заборону всього українського) письменник розчарувався в громадсько-суспільній діяльності й оселився на мальовничому хуторі Мотронівка на Чернігівщині, який перейменував на честь дружини Ганнина Пустинь. Він утілював створену ним оригінальну «хутірську філософію», яка пропагувала ідеал гармонійного життя серед природи, а хутір — як духовний оазис національної самобутності. Тут Куліш завершив у співпраці з І. Нечуєм-Левицьким та І. Пулюєм переклад Біблії українською мовою.

14 лютого 1897 р. за робочим столом, перекладаючи Біблію, Пантелеймон Куліш помер. Похований на хуторі Мотронівка.

Юному літературознавцеві

Українська фольклористика другої половини XIX ст.

Літературно-художню, наукову творчість П. Куліша вважають за подвижницьку та новаторську: він першим почав писати українською мовою наукові праці; став «батьком» українського роману; запровадив новий фонетичний правопис — «кулішівку», яким із незначними змінами користуємося нині. Перший вимогливий і доброзичливий критик і побратим Т. Шевченка (і загалом перший літературний критик-професіонал), П. Куліш був також першим біографом, упорядником і видавцем повного зібрання творів М. Гоголя, першим перекладачем українською мовою творів Шекспіра, Байрона; першим, разом із І. Пулюєм та І. Нечуєм-Левицьким, здійснив повний український переклад Біблії (М. Дмитренко).

Загальна характеристика поетичної творчості

Учені відзначають, що П. Куліш — надзвичайно складна натура. Сергій Єфремов у «Історії українського письменства» писав: «Не знайдеться, мабуть, ні одного запитання, для якого не дав би Куліш двох відповідей, що одна одну побивають і нищать, зводячи до абсурду. Куліш — це... нерозгадана загадка не тільки для сучасників, а й для нащадків, перед якою з подивом стають і читачі, і критики». Це значною мірою стосується його поетичної спадщини.

У поетичному доробку П. Куліша п'ять збірок віршів: «Досвітки», «Хуторна поезія», «Дзвін», «Позичена кобза», «Хуторні недогарки»; він автор більше десяти поем, численних перекладів, балад, байок, дум.

У збірці **«Досвітки»** зустрічаються і щире почуття, і зразки високої поезії: *«Через край із серця // Рідне слово летить»* («Заспів»). Своїми віршами Куліш мав надію засівати думки про добро і волю *«на рідному полі»*, на *«ланах неораних»*, де блукають *«брати мої вбогі»* («Сам собі»). Мало не в усіх збірках поет звертається до кобзи чи бандури, *«одради єдиної»*, очікуючи *«живої весни»*, коли *«із мертвих воскресне Вкраїна»* («До кобзи»). Ці поезії підносять національну свідомість українців, відроджують національну гідність.

Вірш **«До рідного народу»** був створений під впливом перекладів творів В. Шекспіра, про що в підзаголовку написано: *«...подаючи йому український переклад Шекспірових творів»*. Від самого початку вражає категоричність оцінки рідного народу:

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць і розбишак великих!

Прагнення бачити українців у всесвітньому товаристві цивілізованими, самодостатніми, з повноправним функціонуванням рідної мови в рідній державі породжують образну констатацію: *«І з рідним словом тулишся мов злодій»*, що рідна мова, за словами поета, *«твого життя міцна основа, // Певніша над усі скарги й багатства»*. Тяжкий сором обпікає ліричного героя через відсутність держави (*«всі сусіди мають що назвати, // А ти своїм не назовеш нічого»*). Автор утверджує необхідність культурного розвитку народу заради його пробудження та процвітання: *«На ж зеркало всесвітнє, визирайся», «І до сем'ї культурників вертайся»*.

Пантелеймона Куліша називали «українцем у Європі, європейцем в Україні», на якого мали вплив ідеї європейського просвітництва та який утверджував їх у своїй творчості.

До віршів **«Троє схотінок»**¹ і **«Заворожена криниця»** поет дібрав епіграфи — слова О. Пушкіна. Обидва твори — зразки інтимної лірики. Ліричний герой першої поезії переймається трьома бажаннями, висловлюючи їх через заперечення інших, — він зікається *«багатства, висоти // І популярності, ума отрути»*, заради того, щоб *«був з душею добрий лад»*, щоб *«був веселий в серці сміх // Серед моїх книжок»* і *«Аби, Мадонною, о сонце доброти, // Сіяла ти мені в мої хмарні миноти!»*. Заворожена криниця у вертограді² сестри ліричного героя береже *«для брата // Чисту воду-прохолоду»*, який прагне чарів кохання, романтичних стосунків.

¹ Схотінка — бажання.

² Вертоград (давньоукр.) — сад.

1. Установіть відповідність

Дата

Подія

1 1843–1845 рр.	А вийшов друком роман П. Куліша «Чорна рада» російською та українською мовами
2 1847 р.	Б участь в етнографічній експедиції
3 1857 р.	В у Петербурзі вийшла друком перша поетична збірка П. Куліша «Досвідки. Думи і поеми»
4 1862 р.	Г арешт у Варшаві, повернення до Петербурга на допити
	Г відрядження в Західну Європу

2. Слова «Я не хотів би...» з вірша «Троє схотінок», якими починається перша і друга строфа, — це

- А** рефрен
- Б** тавтологія
- В** анафора
- Г** контраст

3. У рядку «Там квітки... зорями в траві зоряють» з вірша «Заворожена криниця» використано засіб поетичної виразності

- А** анафору
- Б** контраст
- В** рефрен
- Г** тавтологію

- 4. Що вас уразило в життєвій і творчій біографії П. Куліша?
- 5. Який вплив на формування майбутнього письменника мала мати?
- 6. Який внесок у розвиток освіти в Україні зробив П. Куліш?
- 7. У чому полягає багатогранність творчої спадщини П. Куліша?
- 8. Поясніть епіграфи до віршів П. Куліша «До рідного народу», «Троє схотінок», «Заворожена криниця».
- 9. Випишіть засоби художньої виразності з вивчених віршів П. Куліша, поясніть їхню роль у розкритті ідеї поезій.
- 10. Охарактеризуйте образ ліричного героя поезій «Троє схотінок» і «Заворожена криниця».

- 11. Поміркуйте, чому поет звинувачує свій народ у вірші «До рідного народу».
- 12. Про що, на вашу думку, свідчить використання у вірші «Заворожена криниця» власних назв *Божий рай, Тигр, Євфрат, Едем*; назв рослин *кінамон, нард* (рослини з приємним ароматом), *алоє*?

Завдання додому

Прочитати роман П. Куліша «Чорна рада».

Теорія Літератури

Роман, роман-хроніка, історичний роман

Роман (з фр. roman — оповідь романською мовою) — великий за обсягом епічний твір, для якого характерне панорамне зображення дійсності, багатоплановість сюжету, переплетення сюжетних ліній; у романі відображено великий проміжок часу, багато подій, задіяно чималу кількість персонажів. Крім оповіді — викладу від першої особи або розповіді — викладу від третьої особи, роману властиві пряма мова персонажів у формі діалогів, монологів, внутрішніх монологів, а також описи (портрет, пейзаж, інтер'єр), авторські відступи (ліричні, філософські, публіцистичні). Це все — позасюжетні елементи твору.

Юрій Ковалів у «Літературознавчій енциклопедії» за тематикою поділяє романи на такі жанри: соціальні, соціально-побутові, родинно-побутові, історичні, воєнні, філософські, інтелектуальні, психологічні, сентиментальні, сатиричні, пригодницькі, детективні, документальні, автобіографічні, біографічні, науково-фантастичні, утопічні та ін. За часом розгортання сюжету визначають історичний, сучасний, фантастичний, хронологічний романи.

Роман у світовій літературі бере початок від античного твору «Дафніс і Хлоя». Особливі можливості роману було розкрито на теренах романтизму, зокрема в романах В. Скотта («Айвенго»), В. Гюго («Собор Паризької Богоматері»), які висвітлювали багатогранність особистості, розвинули історичний роман, що став перехідною ланкою від романтизму до реалізму.

В Україні роман розвинувся пізніше, ніж в інших країнах Європи. Першим романом в історії української літератури українською мовою вважається «Чорна рада» (1857) П. Куліша, перероблений із російськомовного варіанта. Твір був «полемічним, спрямованим проти поширеної серед романтиків вальтер-скоттівської традиції, притаманної повісті “Тарас Бульба” Миколи Гоголя» (Ю. Ковалів). Епічне відтворення конкретно-історичної доби, що мало документальну основу (Чорна рада 1663 р.), її історичної та художньої істини П. Куліш протиставляв об'єктивному осмисленню козацького минулого.

Як бачимо, **історичний роман** відображає конкретну історичну добу, певні історичні події, конкретні історичні постаті, які жили і

діяли в час, про який ідеться у творі. **Роман-хроніка** змальовує історичні події в хронологічній послідовності.

Твір П. Куліша «Чорна рада» вважають першим в українській літературі історичним романом-хронікою.

«Чорна рада»

Історія написання і видання, жанр роману

Роман П. Куліша «Чорна рада» мав підзаголовок **«Хроніка 1663 року»**. Перші частини його були опубліковані в «Современнике». Твір побачив світ українською мовою через дванадцять років після написання і котрому, за словами першого рецензента М. Максимовича, українська література «зобов'язана **першим історичним романом**, за що і буде йому назавжди заслужена честь в історії української літератури!». Про громадянську сміливість П. Куліша писав С. Єфремов: «Це була досить на той час смілива думка — дати українською мовою історичний роман, а надто після гоголівського “Тараса Бульби”, і треба сказати, що автор із свого завдання вийшов досить добре. Як перша спроба українського роману, “Чорна рада” завжди буде займати почесне місце в історії українського письменства».

Джерела й історична основа твору

Пантелеймон Куліш був добре обізнаний із двома основними тенденціями розвитку історичного роману в європейських літературах, про що писав дослідник творчості письменника Є. Нахлік. Перший підхід започаткував В. Скотт, і полягав він у прагненні прозаїків відтворити конкретну історичну епоху за допомогою засобів художньої мови на документальному матеріалі. Для другого підходу, якого дотримувалися В. Гюго, М. Гоголь, Т. Шевченко, характерні авторські погляди й оцінка історичних подій, зіставлення минулого й сучасного, звернення до символіки, фольклору. Куліш у своєму романі об'єднав обидва підходи.

На задум написати хроніку П. Куліша наштовхнули козацькі літописи Грабянки й Самовидця, які підказали прозаїкові центрального персонажа — постать старого Шрама. Прототипом¹ Шрама став паволоцький полковник Попович, який для польських істориків був тільки політичним авантюристом і зрадником, а для Самовидця — патріотом, ворогом ляхів, який шукав шляхів об'єд-

¹ *Прототип* — історична або сучасна письменникові особа, зовнішність і риси характеру якої є основою для створення персонажа.

нання обох берегів Дніпра. Народні перекази про козака Мамая, історичні пісні й думи сприяли створенню правдивих образів козаків у романі.

Із глибоким знанням історії України П. Куліш відтворив події часів Руїни, коли на Правобережній Україні гетьманував Павло Тетеря, а на Лівобережній наказним гетьманом був Яким Сомко. З ним за булаву змагалися полковник І. Золотаренко і запорозький кошовий І. Брюховецький, якому й вдалося спритно захопити владу на Чорній раді в Ніжині в червні 1663 р. Народні маси, «чернь» (звідси і «чорна рада»), усупереч козацькій старшині, обрали гетьманом Івана Брюховецького, бо він демагогічно обіцяв зменшити побори, обмежити феодальне гноблення, але все це залишилося обіцянками. Після завоювання булави він скарив своїх суперників на смерть. Гніт народу посилювався, що викликало хвилю народних повстань: 1666, 1668, 1670 рр.

Описуючи час кривавого розбрату, письменник раз у раз згадує недавнє минуле України, її славетних діячів — Петра Конашевича-Сагайдачного і Самійла Кішку, Тараса Трясила і Павлюка, Острияницю і Наливайка, Нечая і Морозенка, що підсилює патріотичні ідеї роману.

Тематика, конфлікт, композиція, сюжет роману

У романі «Чорна рада» відображено життя в Україні після приєднання її до Московського царства в другій половині XVII ст. **Конфлікт** має соціальний характер. Письменник акцентує увагу на суперечностях між головними верствами населення того часу: простими козаками і старшиною, міщанами й шляхтичами, городовими козаками і запорожцями, козаками й селянами. Усе це змальовано на конкретних образах-персонажах, які ми розглянемо згодом.

У романі тісно переплітаються дві **сюжетні лінії**: історична (боротьба за гетьманську булаву, Чорна рада в Ніжині) і любовна (Леся Черевань — Петро Шрам — Яким Сомко — Кирило Тур).

Визначальним композиційним стрижнем твору є романтичний **мотив** дороги, у яку вирушає священник Шрам зі своїм сином Петром, прямуючи з Правобережної України до Лівобережної до Якіма Сомка. Дорогою вони зустрічають різних за соціальним статусом і політичними поглядами людей. Роман насичений пригодницькими елементами. Зокрема, це епізоди з викраденням Лесі, лицарський двобій Кирила Тура й Петра Шрама, запорозькі суд і кара. Кульмінаційною сценою **сюжету** є сама Чорна рада,

у якій перемагає підступність демагога Івана Брюховецького. У розв'язці Шрам рятує рідну Паволоч від Тетері ціною власного життя. Та все ж фінал роману звучить оптимістично, адже на тлі історичного зламу утворюється нова сім'я — Петра й Лесі, що уособлює нове покоління, утверджує письменницький ідеал, що, за словами Є. Нахліка, указує на «національну перспективу — патріархальна сім'я уявляється авторові запорукою збереження української самобутності, прадідівських звичаїв і традицій, народної моралі та й самого народу».

1. На Пантелеймона Куліша для створення першого в українській літературі історичного роману визначальний вплив мали історичні твори

А Олександра Пушкіна, Миколи Костомарова
Б Миколи Гоголя, Тараса Шевченка
В Григорія Квітки-Основ'яненка, Євгена Гребінки
Г Вальтера Скотта, Віктора Гюго

2. «Як перша спроба українського роману, “Чорна рада” завжди буде займати почесне місце в історії українського письменства». Ці слова належать

А Іванові Франку
Б Євгенові Нахліку
В Сергію Єфремову
Г Михайлові Максимовичу

3. Матеріал до роману П. Куліш черпав з усіх названих джерел,
КРИМ

А літопису Грабянки
Б літопису Самовидця
В українських народних переказів, легенд, дум, історичних пісень
Г «Повісті минулих літ»

4. Розкажіть про тенденції розвитку історичного роману в європейських літературах, які мали вплив на створення першого українського історичного роману.
5. Розкрийте значення літературознавчих термінів: *роман*, *роман-хроніка*, *історичний роман*. З яким іменем пов'язане виникнення історичного роману в українській літературі?
6. Які романи ви читали? На конкретному прикладі розкрийте ознаки роману.
7. Розкажіть історію написання, видання роману П. Куліша «Чорна рада».
8. Охарактеризуйте жанрові особливості «Чорної ради», джерела твору, його історичну основу.

9. Поясніть тематику та конфлікт твору.
 10. У чому полягає специфіка композиції роману «Чорна рада»?

11. Попрацюйте у творчих групах. Визначте і запишіть елементи сюжету двох сюжетних ліній роману «Чорна рада»: історичної та любовної.
 12. Візьміть участь у дискусії на тему: «Чи актуальне нині, у час масової комп'ютеризації, новітніх інформаційних технологій, читання історичних романів?»

Завдання додому

Написати невеликий твір на тему: «Мої враження від прочитання роману П. Куліша “Чорна рада”» (до 10 речень).

Головні персонажі роману «Чорна рада»

Усіх персонажів твору можна умовно поділити на дві групи: реальні історичні постаті, діячі доби Руїни, і вигадані Кулішем, здебільшого романтичні образи, переважно представники простого люду, козацтва. Розглянемо групування персонажів за таблицею.

Образи-персонажі

Реальні історичні постаті	Вигадані персонажі
Гетьмани Яким Сомко, Іван Брюховецький; Павло Тетеря; ніжинський полковник Золотаренко; генеральний писар Вуяхевич	Священик Шрам; Васюта; поміщики Матвій Гвинтовка і Черевань; полковник Кирило Тур; Петро Шрам; Леся Черевань; січовий дід Пугач

Серед реальних історичних постатей Іван Брюховецький виокремлюється своїм авантюризмом, лукавістю, брехливістю. Фальш гетьмана письменник розкриває через портретні деталі: спочатку він ходив у старенькій свиті та стоптаних чоботах, а коли став гетьманом — у голубому жупані й сап'янцях. На хуторі Матвія Гвинтовки, прибічника Брюховецького, посередині двору стоїть стовп із залізними, мідними і срібними кільцями. Залежно від матеріальних статків, приїжджі повинні прив'язувати коней до потрібного кільця. Ці красномовні деталі створюють образи верхівки в явно непривабливому світлі.

І. Пенін. Кошовий отаман

Батько і син Шрами та Сомко щиро переймаються долею України, мріють об'єднати її в єдину державу: *«Зложити до купи обидва береги Дніпрові, щоб обидва приклонились під одну булаву»*. Вражає благородство Якіма Сомка, який відмовився від самопожертви Кирила Тура, щоб урятувати гетьмана від смерті. Із симпатією змальовано колишнього паволоцького полковника Шрама, який згодом став священником. Саме він подорожує Україною з благородною метою — її об'єднання. *«Як треба рятувати Україну, байдуже мені і літа, і рани»*, — говорить Шрам. За Україну він поплатився головою.

Пригодницьку, романтичну інтригу надає творові любовна сюжетна лінія. Три чоловіки прагнуть руки молодій красуні Лесі Черевань: Петро Шрам, Кирило Тур і Яким Сомко, проте кохання Петра й Лесі перемагає.

Головні персонажі, за задумом Куліша-романтика, несуть певну ідею. Іван Шрам і Яким Сомко — носії ідеї державності України, вони мріють про автономну феодальну державу. Кобзар, Божий чоловік, утілює моральну чистоту, духовне самовдосконалення, доносить головні ідеї до інших героїв у романі. Кирило Тур — утілення запорозької вольності та козацького лицарства, це людина, яка живе за незвіданими законами серця. Черевань — уособлення щасливого заможного хутірського життя. Леся і Петро Шрам — сімейна ідилія як символ незнищенності українців та України.

Для Куліша-романіста характерне протиставлення життєвих позицій персонажів, залежних від ідеологічних і моральних засад, які вони сповідають. Головне протистояння у творі — сили державотворення, культуротворення (Сомко, Шрам) і руїництва (запорозька вольниця і національно несвідома, схильна до соціального бунту частина селян і міщан). У боротьбі цих двох сил письменник убачає трагедію України.

Твір починається і закінчується дорогою: батько і син Шрами під час подорожі Україною зустрічаються з різними людьми, через спілкування з ними письменник показує життя багатьох соціальних верств населення — *«поклонився Божий чоловік на всі сторони і пішов з хати, почепивши через плече бандуру»*.

Образ Божого чоловіка, носія основних ідей, співзвучний з образом пророка В. Скотта і перебенді Т. Шевченка. В однойменному вірші Т. Шевченко розкрив романтичний образ кобзаря, народного співця, свого улюбленого персонажа в поезіях, який *«усюди вештається та на кобзі грає», «тугу розганяє, // Хоть сам світом нудить»*, тобто кобзар несе людям народну пісню, полегшуючи щоденні тяжкі будні.

Мова роману

Один із перших рецензентів роману П. Куліша «Чорна рада», М. Костомаров, аналізує мову твору, яку ставить дуже високо, відзначаючи вміле поєднання архаїзмів і новотворів як лексичних, так і фразеологічних: «Мова хроніки проста, плавна і благородна». Вона насичена і веселими життєрадісними козацькими жартами, і високою патріотичною патетикою, і розмовною мовою, і церковнослов'янізмами, за допомогою яких твориться високий стиль висловлювань, й індивідуалізованою мовою персонажів (наприклад, *бгатику* Череваня).

Мова роману багата образними висловами, тропами, народними прислів'ями та приказками, наприклад: *«Нема там добра, де нема правди»*; *«Сього цвіту багато по всьому світу»*; *«Прийде і на вашу вулицю свято»*; *«Що буде, те й буде, а буде те, що Бог дасть»*; *«Не хвались та Богу молись»*; *«Зробили діло спішно, та не вийшло б воно смішно»*. Герої співають українські народні пісні, які створюють відповідний настрій, — то героїчно-урочистий, то мрійливо-романтичний, то жартівливо-розважальний, як, наприклад, жінка коваля співала жартівливі пісні *«Ой ти, старий дідуга»* і *«Коли б мені або так, або сяк»*.

Значення роману в українській літературі

«Чорна рада» — перший в українській літературі історичний роман. Його найбільшу цінність Б. Лепкий убачав у тому «смутку-тузі за кращими часами, у тій охоті вискочити з ярма, у тім пориві до героїчних учинків, які будяться в українського читача під впливом “Чорної ради”».

Тарас Шевченко, прочитавши «Чорну раду», був надзвичайно вражений твором і написав листа П. Кулішу: *«Спасибі тобі, Богу милий друже мій великий, за “Чорну раду”*. Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз. Добре, дуже добре ти зробив, що надрукував “Чорну раду” по-нашому... Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов».

«Чорна рада» П. Куліша сприяла утвердженню української нації, виховувала почуття національної гідності, закликала до злагоди в суспільстві. Михайло Коцюбинський так визначав роль письменника в українській історії: «Дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я, а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ, — про те можна догадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет “Досвіток”, перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор “Записок о Южной Руси”, “Чорної ради” і сили інших цінних праць має право на нашу велику повагу і вдячність».

Зуважте

Куліш — це полум'яний патріот України, неситний борець за збереження і самобутність українського народу, його прадідівських звичаїв і традицій, за нове красне письменство... Він ревно прагнув вивести рідний народ, нашу літературу на широку дорогу світового культурного поступу з обов'язковим збереженням при цьому національної своєрідності (Є. Нахлік).

1. Замість власного прізвища *Чепурний* на Запоріжжі записали іншим прізвищем
А Сомка
Б Череваня
В Гвинтовку
Г Шрама
2. Прочитайте уривок із тексту: *«Перед ними так і заблищало, так і замиготіло, так і замережало церквами, хрестами, горами і будинками. Святий город сіяв, як той Єрусалим».*
Ідеться про
А Батурин
Б Ніжин
В Переяслав
Г Київ
3. Прочитайте уривок із тексту: *«Краций над усе панство і лицарство був молодий гетьман: замість очей — зорі, на лобі — сонце, на потилиці — місяць».*
Це портрет
А Брюховецького
Б Тетері
В Сомка
Г Юрся Хмельницького

4. Установіть відповідність

Персонаж	Портрет
1 Сомко	А Лисина почала наче більш вилискуватись
2 Петро Шрам	Б ...здоровенний козарлюга, пика широка, засмалена на сонці, сам опасистий, довга, густа чуприна
3 Черевань	В Іде з печер против їх хтось у дорогих кармазинах, високий і вродливий, а по кармазинах скрізь комин і поли
4 Кирило Тур	Г ...молодий собі козак, збройний, як до війни
	Г ...увійшов до світлиці старий, довговусий дідуган, із своїм чурою. У простих семрягах, а сорочки чорні, як сопуха

5. Установіть послідовність подій у творі

- А** Чорна рада в Ніжині
Б лицарський поєдинок Тура і Шрама
В на хуторі Хмарище в Череваня
Г зустріч у Києво-Печерській лаврі із Сомком

6. Установіть відповідність

Персонаж	Уривок із твору
1 Брюховецький	А ...головою своєю одкупив полковий свій город
2 Тур	Б ...послі й прийняв слушну кару од гетьмана Дорошенка: пропав під киями собачою смертю
3 старий Шрам	В Усе на світі попереверталось! Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом, багатий став убогим, убогий багатим; жупани перевернулись на семряги та кармазини
4 Сомко	Г ...грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити усякі болісті і замовлять усякі рани
	Г Чужою смертю волі купувати не хочу!

7. Прочитайте ліричний відступ: *«Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве! Бо й велика слава не раз тебе осіяла, і великі злигодні на тебе з усіх боків збирались. Скільки-но князів, лицарства й гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави; скільки-то на твоїх улицах, на тих старосвітських стогнах, на валах і церковних цвинтарях пролито крові християнської!»* Сформулюйте його головну думку, стильові ознаки, засоби поетичного синтаксису (риторичні фігури, повтори).
8. Охарактеризуйте представників козацької верхівки — Івана Брюховецького, Павла Тетерю, ніжинського полковника Золотаренка, генерального писаря Вуяхевича.
9. Яким змальовано у творі гетьмана Якіма Сомка? Чим цей герой приваблює? Зверніть увагу на портретні описи персонажа.
10. Дайте характеристику вигаданим П. Кулішем персонажам.

11. Охарактеризуйте священика Шрама та його сина Петра. Що вас приваблює в них?
12. Яким постає в романі полковник Кирило Тур? Як ви оцінюєте його нерозважливі дії, вчинки, характер?
13. Прочитайте уривок із тексту: *«Петро почав козацький герць. Ще, може, звіку не сходились на сих полях такі два рубаки, одної сили, одної хисті, одного завзяття. Чи встоїть же Петро проти здорового, широкоплечого козарлюги Кирила? Той-бо стоїть, як буїв тур, вкопавши ноги в землю. Тільки ж і Петро був козак не дитина: мав батькову поставу і силу, ворочав важкою шаблюкою, як блискавкою, а хисткий і поворотний, як сугак на степу... Забряжчали, задзвонили шаблюки страшно. Що один рубне, то другий одіб'є, аж іскри летять»*. Проаналізуйте, якими засобами художньої виразності змальовує письменник лицарський поєдинок козаків.
14. Порівняйте образи поміщиків Матвія Гвинтовки й Череваня, охарактеризувавши їхній стиль життя на хуторі, інтер'єр будинку, опис подвір'я, ставлення до дружини.
15. Якими змальовано жіночі персонажі роману: Лесю Черевань, Череваниху, дружину Гвинтовки?
16. Дайте характеристику збірному образу — народу, черні: козаків, міщан, селян. Яку ідею втілює письменник у колективному образі?
17. У якому стилі викладу згадується Запорозька Січ? Яка композиційна роль цього образу в романі? Що уособлює у творі січовий дід Пугач?
18. Що у творі символізує Божий чоловік, сліпий кобзар-співець? Порівняйте цей образ зі схожими в художній літературі.
19. Розкрийте композиційну роль мотиву дороги в романі. Накресліть схему мандрівки героїв.
20. Як Т. Шевченко оцінив роман П. Куліша «Чорна рада»?

21. Знайдіть у романі описи хуторів, поясніть, яку ідею втілює П. Куліш в образі-символі хутора.
22. Випишіть із тексту й проаналізуйте норми мовленнєвого етикету українців, зокрема звертань, поясніть їхню стилістичну роль у романі. Простежте за мовою персонажів, поясніть, як їх індивідуалізує мова.
23. Дослідіть лексичні особливості мови роману: розмовна лексика, церковнослов'янізми, тропи. Випишіть із тексту прислів'я, приказки, народні порівняння, з'ясуйте їхнє значення в розкритті ідеї роману.
24. Візьміть участь у дискусії на тему: «Чи минула нині пора лицарських учинків?».

Завдання додому

Провести невелике дослідження на тему: «Роль пісні в будові роману П. Куліша «Чорна рада»».

МАРКО ВОВЧОК (1833–1907)

О доле!
Пророче наш! Моя ти доне!
Твоєю думу назову.

Т. Шевченко

Життєпис письменниці

Марко Вовчок (справжнє прізвище, ім'я та по батькові Вілінська Марія Олександрівна) народилася 22 грудня 1833 р. в с. Єкатери́нинському Орловської губернії (Росія) в родині збіднілого дворянина. Батько Маріїки помер, коли вона була ще зовсім маленькою. Мати одружилася з поміщиком, який жорстоко ставився до своїх кріпосних (спогади про нього і його поводження з людьми стануть у майбутньому матеріалом для деяких її художніх творів).

Марія навчалася в жіночому пансіоні в Харкові, потім повернулася в Орел, де виховувала тітчиних дітей. Саме тут, в Орлі, вона познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком — етнографом і фольклористом Опанасом Марковичем, який був засланий у це місто за участь у Кирило-Мефодіївському братстві.

У 1851 р. Марія одружилася з О. Марковичем і виїхала в Україну, де, досліджуючи разом із чоловіком фольклор, вивчила українську мову, яку чула з дитинства у своєму домі (її мати любила народні пісні й часто їх співала). Студіюючи фольклор в українських селах, Марія засвоювала наші звичаї, обряди, побут. Страждання українських селян стали її власними, майбутня письменниця усвідомлювала, що треба якось протидіяти рабству в закріпаченій Україні. Марія почала писати твори. Літературна діяльність письменниці веде відлік від 1856 р. Вона пише під вигаданим ім'ям — Марко Вовчок.

У 1857 р. в Петербурзі побачила світ збірка «Народні оповідання» Марка Вовчка, твори молодієї письменниці здобувають велику популярність. Через два роки вона з чоловіком переїздить до російської столиці. У Петербурзі Марко Вовчок стає окрасою гурту українських культурних діячів.

Захворівши, у 1859 р. Марко Вовчок лікується в Німеччині, де знайомиться з ученими Менделєєвим і Сеченовим. Потім, письменниця їде до Лондона, де неодноразово зустрічається з представниками передової російської інтелігенції, згодом — на лікування до Італії, де дістає натхнення для літературної творчості. У західноєвропейських країнах вона спілкувалася з О. Герценом, І. Тургенє-

вим, Л. Толстим, брала участь в організації матеріалів і поширенні герценівського «Колокола».

Із сином Богданом Марко Вовчок переїздить до Парижа, де проводить кілька років (1860–1866). Знання французької мови відкрили великі можливості для її письменницької діяльності у Франції: вона пише, перекладає. Деякі твори з «Народних оповідань» Марка Вовчка настільки полюбилися парижанам, що витримали декілька перевидань. Це повість-казка «Маруся», яка видавалася у Франції 20 разів, нагороджена премією Академії Франції і стала класичним твором французької дитячої літератури.

Саме у Франції Марка Вовчка застала звістка про передчасну смерть Т. Шевченка, який називав її своєю «донею», а себе — її «хрещеним батьком». Промовистими є рядки з вірша Т. Шевченка «Марку Вовчку»:

Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих.

За кордоном Марко Вовчок прожила вісім років, потім повернулася до Петербурга, де провела наступні десять років. Тут були видані (у журналі «Отечественные записки») кращі її повісті російською мовою: «Живая душа», «Тёплое гнёздышко» та ін. У ці роки письменниця редагує журнал «Переводы лучших иностранных писателей», перекладає твори Ж. Верна, Ч. Дарвіна, Г. Андерсена.

За чітку громадянську позицію Марка Вовчка починають переслідувати, за повість «Кармелюк» її збиралися навіть притягнути до суду. Вона переживає душевне потрясіння, починає хворіти й покидає Петербург назавжди.

Після смерті чоловіка Марко Вовчок одружується з Михайлом Лобачем-Жученком.

Сім років письменниця жила серед чистої, неймовірної краси природи Богуславщини, що під Києвом. Тут вона збирає фольклор, продовжує свою письменницьку діяльність.

Кінець свого життя Марко Вовчок прожила на Кавказі. Померла письменниця 10 серпня 1907 р. в Кабардино-Балкарії — на хуторі Долинськ, що в межах міста Нальчик, де й похована.

Російський письменник І. Тургенєв згадував Марка Вовчка як жінку, яка не вирізнялася особливою вродою, але була високою, стрункою, з довгою русою косою, яку укладала короною довкола голови, мала чудові, незвичайної глибини сірі очі й вміла одягатися зі смаком, володіла даром підкоряти людей.

Маючи намір вивчити українську мову, славетний російський класик І. Тургенєв звернувся до Т. Шевченка, аби той порекомендував, прозу якого українського письменника варто читати як зразок чистої літературної мови. Український класик відповів: «Марка Вовчка, бо він один знає нашу мову». Цей факт дуже красномовний.

Творчий доробок Марка Вовчка

Марко Вовчок написала понад сто оригінальних творів і стільки ж перекладів. Письменниця перекладала з французької, німецької, англійської й польської мов. Серед перекладних творів — п'ятнадцять романів Жуля Верна. Французькою вона писала оповідання й казки. До найвідоміших творів російською мовою належать оповідання «Маша», «Игрушечка», повість «Живая душа». Саме українською мовою написані її найкращі твори: казки; повісті «Інститутка», «Кармелюк», «Маруся», «Гайдамаки»; збірка «Народні оповідання».

В українській літературі Марко Вовчок передусім відома своїми **«Народними оповіданнями»** і повістю «Інститутка». Позначення оповідань письменницею словом «народні» повністю себе виправдовує, адже вона першою зобразила український народ таким, яким він був насправді, тобто *реалістично*. Деякі з оповідань збірки написані в романтичному ключі: сильні й безкомпромісні характери діють у суворий час Козаччини. Одним із таких творів є оповідання «Максим Гримач».

Обкладинка до збірки
Марка Вовчка
«Двісті українських пісень»

Іваненко О. Марія.

«Максим Гримач»

Марко Вовчок написала оповідання «Максим Гримач», коли жила в Немирові, що на Вінниччині. Тут вона разом із чоловіком збирала фольклор, досліджувала побут і звичаї українців, власне, тут і вивчила українську мову. Цей твір був надрукований П. Кулішем у збірці «Народні оповідання» в 1857 р. в Петербурзі.

Оповідання невелике за змістом, у ньому від першої особи ведеться розповідь про трагічне кохання Катрі, яка жила в родині заможного козака Максима Гримача. Автор наділяє своїх героїв лаконічними характеристиками, на яких позначився фольклорний вплив: Максим — «повновидий, чорнобровий, чорновусий; а веселий, а жартівливий!», Катря — «хороша та тишина, як королівна». Це, по суті, і вся зовнішня характеристика головних героїв, глибше й рельєфніше автор змальовує персонажів через їхні вчинки й репліки: «А такий був [Максим Гримач]: нехай тільки станеться кому з нашого села пригода — головою ляже, а вирятує; нехай зачепить хто чужий, то й не збудеться лиха: налетить, як той вихор нагальний, дощенту викорчує. Колись шляхтич да заняв козаке поле, то він і хату його спалив, і попіл розвіяв, і самого протуриив за Дніпро». Головний герой постає перед нами благородним (боронить ближнього), мужнім і хазяйновитим, люблячим батьком. Саме бажання добра своїй Катрі (аби вона і в шлюбі жила в достатках) спричинило трагічний фінал взаємин дочки й Семена. Максим міг дозволити доньці одружитися лише з вільним козаком, тож Катря й дожидала Семена, поки він відслужить у пана. Однак не дочекалася: уже перед самим звільненням коханий загинув під час бурі на Дніпрі. **Ідея** оповідання полягає в обстоюванні автором не спотвореного майновими розрахунками родинного щастя.

Оповідання написано в **романтичному ключі**: автор періодично переносить читача в нічну пору, змальовує неймовірні пейзажі, які підсилюють *психологізм* у творі.

Конфлікт в оповіданні творять сильні, горді й безкомпромісні характери, які діють у бурхливі часи Козаччини.

Отже, характерною рисою стилю Марка Вовчка є поєднання *реалістичного* підходу до світу з *романтичним*.

Оповідання має традиційну **композицію**: класично розміщені сюжетні елементи — експозиція (I частина), зав'язка (II частина), розвиток дії (III частина), кульмінація (IV частина) і розв'язка (V частина). Присутність оповідача відчувається в авторських відступах і в розповіді від першої особи: «Не за вас се діялось», «Весела наша Катря ходить собі да поглядає». Оповідь від першої особи дала автору ширші можливості переконливо зобразити стан внутрішнього світу героя з народу, розкривати суть народних характерів, завдяки цьому читач

більше вірить у правдивість розповіді. Важливу роль у побудові твору відіграють пейзажі, як правило, лаконічні, вони тут виступають як художній паралелізм. Розлогий пейзажний малюнок передає зміни в природі — прихід весни, оновлення, тут опис природи ніби готує читача до сподіваних Катрею змін: *«Зацвіли вишні, прокувала сива зозуля. Красно в садочку! Послався зелений барвінок, голубо зацвів; червоніє зірка; повився горобиний горошок; вовча ступа попустила широке листя; цвіте-процвітає мак повний: і сивий, і білий, і червоний... Поміж тим квітом сама, як найкращий квіт, походить Катря, походить та із синього Дніпра ясних очей не зводить»*. У цій картині вражає передусім багатство зорових образів (*«зацвіли вишні», «послався зелений барвінок»*); слухових (*«прокувала зозуля»*).

Як уже зазначалося, для творення образів Марко Вовчок послуговувалася фольклорними ресурсами, помітний вплив усної народної творчості і в мові оповідання. Автор використовує інверсовані конструкції (присудок ставить перед підметом), що властиво народним пісням: *Зацвіли вишні* (пор.: *Зацвіла в долині червона калина*); *прокувала зозуля, послався барвінок*. Марко Вовчок широко вживає зменшувально-пестливі форми: *сестричко, щебетушечко, сестронько-любонько*. Удається письменниці й до народних порівнянь: *хисткий, як очеретина; смілий, як сокіл*.

Зображення трагізму внутрішнього світу героя, ліризм і драматичний сюжет, наявність в оповіданні діалогів, казкових елементів дають підстави назвати оповідання Марка Вовчка «Максим Гримач» **баладним**.

Теорія Літератури

Романтичний характер у художньому творі

Внутрішній образ людини, відтворений у літературному творі, називають **художнім характером** (грец. *charakter* — риса, особливість). Художній характер найчастіше представлений у творі відповідним героєм, його жестами, портретом, авторськими характеристиками, участю в зображуваних подіях. Художньому характеру властиві загальні риси, які об'єднують його з іншими персонажами, та індивідуальні особливості поведінки, переконань і уподобань, що роблять його не схожим на інших, своєрідним. **Романтичний характер** проявляється у внутрішній свободі героя, у переживаннях і стражданнях через неможливість жити відповідно до своїх ідеалів, романтичному характерові властиве прагнення краси людських стосунків, глибоке відчуття краси природи. Катря в оповіданні Марка Вовчка «Максим

Гримач» перебуває в ситуації романтичного відчуження від навколишнього світу, вона не може змиритися з утратою любого Семена.

1. Марко Вовчок була удостоєна премії Французької академії за твір
 - А** «Інститутка»
 - Б** «Максим Гримач»
 - В** «Маруся»
 - Г** «Кармелюк»
2. В уривку із оповідання «Максим Гримач» Марка Вовчка: *«Зійшла, як на хибку кладку, поглянула на всі сторони та й кинулась на самий глиб»* використано сюжетний елемент
 - А** зав'язка
 - Б** розвиток дії
 - В** кульмінація
 - Г** розв'язка
3. Установіть послідовність розгортання подій за уривками
 - А** Найчастіше припливав молодий козак Семен, уродливий парубок, хисткий, як очеретина, смілий, як сокіл
 - Б** Зійшла, як на хибку кладку, поглянула на всі сторони та й кинулась на самий глиб
 - В** Ждуть наші голуб'ята. Не плаває — літає Семен Дніпром, тільки човен синю хвилю розбиває
 - Г** Вона глянула йому у вічі, визволила руку і пішла, не промовила й словечка

4. Чому Марко Вовчок назвала свої оповідання *народними*?
5. Які фольклорні засоби використала Марко Вовчок в оповіданні? Наведіть приклади.
6. У чому виявляється романтичність оповідання Марка Вовчка «Максим Гримач»?
7. Яку композиційну роль відіграють пейзажі у творі?
8. Які особливості має сюжет оповідання?
9. Визначте тему й головну ідею твору.
10. Чому оповідання Марка Вовчка «Максим Гримач» називають баладним?

11. Чим близькі оповідання Марка Вовчка «Максим Гримач» і повість Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся»? Обґрунтуйте свою відповідь.
12. Поміркуйте, чому Марко Вовчок назвала оповідання не ім'ям Катрі, а її батька.

Завдання додому

Знайти й виписати фольклорні образи-символи в оповіданні Марка Вовчка «Максим Гримач». Пояснити їхнє значення.

З ЛІТЕРАТУРИ XX СТ.

Ти знаєш, що ти — людина?
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні.

В. Симоненко

3 ЛІТЕРАТУРИ ХХ ст.

ХХ ст. увійшло в історію як час великих змін у державотворенні, економіці, науці, мистецтві, культурі. Тож українська література цього періоду постає як багатогранне й неповторне мистецьке явище.

У цей період головна увага приділяється людині, її внутрішньому світу, моральності й витривалості. Майстри красного письменства світової літератури й української зокрема приходять до розуміння, що література має передусім змальовувати індивідуальність людини як найцінніше в планетарному масштабі. Показовими в цьому сенсі є такі відомі вам із сьомого класу рядки В. Симоненка:

Ти знаєш, що ти — людина?
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні.

ХХ ст. дало Україні майстрів красного письменства, твори яких ви будете читати то із захопленням, то із сльозами на очах.

До найвизначніших письменників цієї доби належать як відомі вже вам письменники, так і ті, творчість яких ви вивчатимете в одинадцятому і дванадцятому класах, серед них: Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра, Микола Хвильовий, Микола Куліш, Юрій Яновський, Євген Маланюк, Олександр Довженко, Остап Вишня, Михайло Стельмах, Іван Багряний, Андрій Малишко, Василь Симоненко, Борис Олійник, Василь Стус, Григор Тютюнник, Ліна Костенко й багато інших.

Людина — понад усе! Пригадаймо основні мотиви творів ХХ ст., які ви вивчали в попередніх класах:

- мати як берегиня роду («Лебеді материнства» В. Симоненка, «Пісня про рушник» А. Малишка);
- неповторність особистості («Ти знаєш, що ти — людина?», «Перехожий» В. Симоненка, «Крила» Л. Костенко, «Ірій» В. Дрозда);

- доброта й дитина — найвищі цінності на Землі («Климко» Гр. Тютюнника, «Маленький горбань» С. Черкасенка);
- сенс життя людини, її моральний вибір («Іван Вишенський» І. Франка, «Планетник» Б. Харчука, «Вибір» Б. Олійника);
- неповторний світ дитинства («Зачарована Десна» О. Довженка, «Блакитна дитина» А. Дімарова, «Тореадори з Васюківки» В. Нестайка);
- роль митця в суспільстві («Давня казка» Лесі Українки).

Пригадаймо про важливість історичного контексту, про який ішлося на першому уроці. Громадянська війна, входження українських земель як республіки до складу Радянського Союзу, голодомор 1932–1933 рр., Друга світова війна, сталінські репресії, здобуття незалежності Україною в 1991 р. — це найпомітніші події нашої новітньої історії. Деякі сторінки української історії постануть перед вами в художній оправі (роман «Тигролови» І. Багряного), а якісь тонко й мудро пов'яжуть минуле із сьогоденням і майбуттям, аби не переривати історії людського роду, не забувати наших звичаїв і культури («Чоловічий танець» В. Герасим'юка).

1. Віршований твір журливого змісту називається

- А** посланням
- Б** медитацією
- В** елегією
- Г** переспівом

2. Установіть відповідність

<i>Автор</i>	<i>Назва твору</i>
1 Андрій Малишко	А «Свічка букви ї»
2 Василь Симоненко	Б «Пісня про рушник»
3 Володимир Сосюра	В «Лебеді материнства»
4 Іван Малкович	Г «Теплота родинного інтиму»
	Г «Любіть Україну!»

3. Установіть відповідність

<i>Назва твору</i>	<i>Уривок</i>
1 «Гей, нові Колумби й Магеллани» В. Симоненка	А Дарують ласку, повну болю й змоги, Щоб у очах уздрить нові прологи
2 «Перехожий» В. Симоненка	Б Там батько не спить і задумалась мати, Ота, що у світі одна
3 «Приходять предки» А. Малишка	В В землю полускану втюпився кожен, Очі в пилюці бездумно волік...
4 «Вогник» А. Малишка	Г Як нам помістити у корито Наші сподівання молоді?
	Г Мука твоя — єдина, Очі твої — одні

4. Що ви знаєте про ХХ ст. як історичний період у світі й Україні зокрема?
5. Назвіть найвідоміших українських письменників ХХ ст., творчість яких ви вивчали в попередніх класах.
6. Пригадайте повість Гр. Тютюнника «Климок». Які проблеми порушено в ній?
7. Про що розповідає й чого навчає новела Л. Пономаренко «Гер переможений»?
8. Який твір В. Голобородька вам найбільше запам'ятався і чим саме?
9. Які твори Л. Костенко ви знаєте? Про що розповідають читачеві крила людини в однойменному творі Л. Костенко?
10. Які мотиви є провідними в художній літературі ХХ ст.?

11. Сполучіть прикметники *чистий, веселий, сумний* з іменниками, щоб утворився художній засіб — епітет. Яку роль відіграють епітети в художніх текстах?
12. Пригадайте народні пісні літературного походження (А. Малишка, В. Симоненка та ін.). Поміркуйте, «за які заслуги» авторські твори стають народними (сприймаються як фольклорні).

Завдання додому

Прочитати притчі І. Липи.

ІВАН ЛИПА (1865 – 1923)

Усім нам слід пам'ятати, що мізерні забави і пристрасті не можуть зробити людину щасливою. Наше призначення — залишити після себе добрий слід на Землі.

Іван Липа

Життєпис письменника

Іван Львович Липа народився 24 лютого 1865 р. в м. Керчі. Навчався в Казанському й Харківському університетах. Був одним із засновників нелегального антицарського товариства Братство тарасівців, за що був засуджений і ув'язнений у 1893 р. Братство тарасівців — підпільна організація національно свідомого українства, основним ядром якого були І. Липа, Б. Грінченко, В. Самійленко, М. Коцюбинський. Воно було створене в 1891 р. в Каневі (біля могили Кобзаря) за ініціативи студентів Київського й Харківського університетів. Тарасівці заперечували пасивну любов до українського, доводили шкідливість інтернаціоналістів; вони

обстоювали органічну єдність України в її етнічних межах, послідовно обґрунтовували потребу природного функціонування української мови.

Пізніше, після ув'язнення, І. Липа працював лікарем на Одещині й Полтавщині. У 1919 р. призначений міністром віросповідань Української Народної Республіки, але цього ж року виїхав до Західної України, землі якої в цей час входили до складу іншої держави.

За своє життя Іван Липа написав багато оповідань, повістей, казок-поем, у яких здебільшого переосмислювалися фольклорно-казкові мотиви. Зображення героя-борця й шляху його боротьби (невідомого й непередбачуваного) — тема більшості творів І. Липи. Однією з найяскравіших сторінок творчості письменника є притчові, філософські оповідання.

Помер І. Липа 13 листопада 1923 р. в м. Винниках, яке сьогодні входить до складу Львова.

Притчі Івана Липи

Особливою сторінкою творчості І. Липи є притчі. Пригадаймо, що це за літературний жанр. *Притча* — повчально-алегорична оповідь з яскраво вираженою мораллю. У притчі зосереджена певна навчальна ідея.

Притча І. Липи *«У невідому путь»* має казкове (як байка) забарвлення, адже її головна героїня — черепаха. Вона долає тяжкий, можна сказати, тернистий шлях до своєї заповітної мети — досягнути вершини. Що це за вершина? Це — «блакить небесна», яка обіймала сонце й місяць. От саме їх пізнати черепасі й захотілося. Ця небесна блакить була, на думку героїні притчі, недалеко за верховиною, бо ж *«небесна блакить ніжно обнімала зелену верховину»*. Як виявилось, у черепахи сильний характер, вона має волю до життя, а може, й інстинкт самозбереження: боїться руху назад, з гори, бо *«каменем покотиться вниз і буде їй смерть»*. Досягнувши вершини, черепаха розчаровується: *«Холодне сонце стоїть високо-високо, світлий місяць сходить далеко-далеко, а блакить небесна аж за місяцем і за сонцем»*.

Автор не випадково вибирає на роль головної героїні притчі черепаху, яка уславлена своєю повільністю, їй треба долати неймовірно довгий і складний шлях. Зверніть увагу, на початку притчі І. Липа вводить важливу деталь, а потім повторює її, коли вже знесилена й, можливо, розчарована черепаха все ще долає тяжкий шлях до вершини: на початку твору *«цілі рої коमाшок були її поживою»* і потім *«частіше повертає голову, щоб подивитися в теплу долину, повну поживи й безжурного життя»*. Чого навчає ця притча?

1. Іван Липа народився в
 - А** Києві
 - Б** Одесі
 - В** Керчі
 - Г** Львові
2. Повчально-алегорична оповідь з яскраво вираженою мораллю називається
 - А** оповіданням
 - Б** новелою
 - В** елегією
 - Г** притчею
3. Прочитайте речення із притчі «У невідому путь» І. Липи *«Холодне сонце стоїть високо-високо, світлий місяць сходить далеко-далеко, а блакить небесна аж за місяцем і за сонцем...»*

У притчі цей пейзаж є

 - А** зав'язкою
 - Б** розвитком дії
 - В** кульмінацією
 - Г** розв'язкою

4. Що означають виділені слова в уривку статті про життя І. Липи: «...але цього ж року виїхав [І. Липа] до Західної України, землі якої в цей час *входили до складу іншої держави*»?
5. Пригадайте, які притчові твори ви вивчали в попередніх класах. Який із них вам запам'ятався найбільше й чим саме?
6. Поясніть роль казкових елементів у притчі «У невідому путь».
7. Яка головна думка притчі «У невідому путь»?
8. Чому І. Липа вибрав на головну роль у притчі «У невідому путь» саме черепаха?
9. Що, на вашу думку, краще — процес досягнення поставленої мети чи результат?
10. Проаналізуйте мову притчових творів І. Липи.

11. Як відомо, пейзаж у композиції твору є позасюжетним елементом. Поміркуйте, чому в притчі він трактується як елемент сюжету (як у завданні 3).
12. Підтвердіть або спростуйте тезу: «Чи досягла насправді своєї мети черепаха в притчі «У невідому путь»?»

Завдання додому

Підготувати невелике повідомлення (сім–дев'ять речень) про Україну 20–30-х років ХХ ст. (звернутися за допомогою до вчителя історії).

ІВАН БАГРЯНИЙ

(1907–1963)

Ми є. Були. І будем ми!
Й Вітчизна наша з нами.

І. Багрянний

Життєпис письменника

Іван Багрянний (справжнє прізвище, ім'я та по батькові Лозов'ягін Іван Павлович) народився 2 жовтня 1907 р. в с. Кузємин поблизу Охтирки, що на Сумщині, у родині муляра. Майбутній письменник навчався в Охтирській технічній школі, потім — у Краснопільській художньо-керамічній школі. Те, що мистецтво — покликання, юнак усвідомлював уже з юних літ, тож мистецька творчість була його «сродною» працею (за Г. Сковородою). Молоді роки пройшли в Криму, на Кубані, у Кам'янці-Подільському, Києві. У 1926 р. вступив до Київського художнього інституту, після закінчення якого не отримав диплом, як «політично неблагонадійний». Для митців цієї доби такий ярлик був типовим явищем. Що ж означає «політично неблагонадійний»? Молодий митець привернув до себе увагу «ідеологічно невитриманими» творами й участю в національно зорієнтованій організації МАРС (об'єднання «Майстерня революційного слова»). Отже, «політично неблагонадійний» — це той, хто понад усе любить свою батьківщину (Україну) і шанує рідні традиції й звичаї. У радянській Україні «надійними» були митці, які «творили» за приписами партії (поміркуйте, чому два слова в цьому реченні взято в лапки).

У двадцятирічному віці І. Багрянний почав друкувати оповідання й поетичні твори. Віршований роман «Скелька» з волелюбним і національно-патріотичним пафосом викликав шалену лютю у тодішньої влади, тож твір було заборонено й конфісковано. Після виходу у світ збірки оповідань «Крокви над табором» І. Багрянного заарештували й засудили до трьох років поселень на Далекому Сході. Письменник згадував: «Охотське море. Тайга. Тундра. Звіроловство. Були там поселення давно осілих наших людей з України... Але згодом охопила мене страшна туга за Україною. Непереможна. Отож сів я на поїзд і рушив на Захід. У Томську мене перехопила залізнична агентура НКВС. Арешт, суд, вирок: за втечу із заслання — три роки ув'язнення в таборі. Так я потрапив у Балаг (Байкало-Амурський лагерь)».

Обкладинка
до роману
І. Багрянного «Сад
Гетсиманський»

Після заслання І. Багрянний повернувся до рідної Охтирки, але 1938 р. його заарештували знову, слідство тривало до 1940 р. Усе ж таки митця звільнили через відсутність доказів і хворобу. Деякі події з життя Івана Багряного відображені в романі «Тигролови».

Під час Другої світової війни І. Багрянний співпрацює з Організацією українських націоналістів (ОУН), виступає перед воїнами Української повстанської армії (УПА) і в 1943 р. переїздить з Охтирки до Львова, де друкує свій найвідоміший роман «Звіролови» (1944), згодом перевиданий під назвою «Тигролови» (1946–1947). Після війни митець переїхав до Німеччини, тут він заснував газету «Українські вісті» й видавництво, яке друкувало заборонені в Радянському Союзі твори українських письменників.

Багатьма мовами світу було перекладено памфлет¹ І. Багряного «Чому я не хочу вертатись до СРСР?», у якому висвітлено становище українських емігрантів і засуджено радянську тоталітарну систему. Цікавий факт: памфлет зачитували на засіданні в ООН. Від тисяч українських емігрантів письменник пояснював, що не хоче повертатися до рідного, але окупованого більшовиками краю.

Своє ім'я письменник уславив також романами «Сад Гетсиманський» (1950), «Людина біжить над прірвою» (1957).

Помер І. Багрянний 25 серпня 1963 р. в Німеччині, де й похований.

Доречі...

У листі до українського літературознавця Д. Нитченка І. Багрянний писав: «При першому арешті в ГПУ, по рокові сидіння в камері самотнього ув'язнення, мені пропонували орден, якщо я здамся, засуджу офіційно в пресі своє минуле і всіх своїх соратників, засуджу свою літературну творчість як класово ворожу й напишу велику поему про Сталіна. Я все це відкинув геть. Хотів би я знати, хто з теперішніх моїх супротивників устояв би в такій ситуації й при виборі між орденем і смертю чи каторгою — вибрав останнє».

¹ Памфлет — жанр літератури, для якого властиве різке, нищівне викриття соціально-політичного явища чи особи.

Теорія Літератури

Пригодницький роман

Пригодницьким називають роман, сюжет якого динамічний і насичений незвичайними подіями, а також характеризується несподіваним поворотом. Пригодницькому роману властиві мотиви викрадення, утечі й переслідування, атмосфера таємничості й загадковості, ситуації припущення й розгадування. У шостому класі ви читали пригодницькі оповідання В. Нестайка, зібрані в книжку з назвою «Тореадори з Васюківки», у сьомому — пригодницьку повість А. Чайковського «За сестрою», у восьмому — М. Коцюбинського «Дорогою ціною». Першим в українській літературі цей жанр — пригодницький роман — почав розробляти П. Куліш («Чорна рада»). Пригодницьким є роман І. Багряного «Тигролови». Він має напружений сюжет, що стрімко розвивається, починається з кульмінації (як детектив). Письменник не подає читачеві відомостей про минуле головного героя в експозиції роману (адже читачеві цікаво передусім дізнатися, за які ж злочини засуджено Григорія Многогрішного, який тікає), а розпорошує їх у різних місцях тексту, постійно підтримуючи інтерес читача. «Тигроловами», на думку Ю. Шевельова, І. Багрянний утвердив саме «український пригодницький роман, український своїм духом, усім спрямуванням своїх ідей, почуттів, характерів».

«Тигролови»

Спочатку роман «Тигролови» мав назву «Звіролови», цей пригодницький твір було написано за чотирнадцять днів. Іван Багрянний — один із небагатьох українських письменників, які здобули широке визнання у світі: роман «Тигролови» був дуже популярний, англійською мовою книжка була надрукована в США, Англії й Канаді, її також було перекладено голландською, німецькою й данською мовами, цим твором зацікавилися навіть у Голлівуді.

Тематика роману широка — висвітлення теми свободи, життя і смерті, вибору людиною місця в історії, межі її можливостей.

Обкладинка до роману
І. Багряного
«Тигролови»

Головна ідея роману «Тигролови» — з'ясувати справжні причини трагічності буття людини в тоталітарному суспільстві й переконати читача, що за будь-яких обставин особистість може й повинна бути Людиною. Григорій Многогрішний якраз і є такою людиною: він перемагає, адже не визнав себе коліщатком у механізмі тоталітарної держави, не озлобився. Григорій зберіг доброту, здатність відчувати, співпереживати й вірити до останнього, він сильна й мужня особистість, життєве кредо якої — *«ліпше вмирати біжучи, ніж жити гниючи...»*.

Основна **композиційна** особливість роману — наявність двох сюжетних ліній, які розгортаються то паралельно, то зіставляються, то протиставляються. **Головна сюжетна лінія** твору вибудована на полюванні майора НКВС Медвина — новітнього тигролова — за не прирученим тоталітарною системою молодим чоловіком, який знайшов у тайзі друзів і кохання. Паралельно розвивається романтична сюжетна лінія: зародження й розвиток високого почуття — кохання, яке охопило Григорія й Наталку Сірко. Важливу композиційну роль відіграють пейзажі в тайзі: вони то контрастують із настроєм арештантів, то вияскавляють, підсилюють розгортання подій.

«Проблема протистояння людини й системи, — пише Н. Бернацька, — уявляється тим, що Григорій Многогрішний — українець, його рід має славні й доблесні традиції в особі першого каторжника Сибіру Дем'яна Многогрішного. Українська тематика й пов'язана з нею проблема історичної долі нашого народу на пере-

Ілюстрація до роману
І. Багряного «Тигролови»

хрестях віків художньо втілюється різнопланово. Україна постає зі спогадів головного героя про дитинство та юність: *синьоволошкова, дзвінкоголоса, чебрецева*. Такий же образ рідного краю — тихого й сонячного — живе в серці старої Сірчихи, яка часто згадує сади вишневі, степи широкі, зоряні ночі, сповнені чарами барвінку, чорнобривців. І хоча Григорій добре знав, що вже немає того ясного, сонячного краю, він не хотів засмучувати матір, не міг знищити її солодких і щемливих спогадів. Родина Сіроків серед чужого для українця світу тайги зберегла традиції й звичаї рідного народу». Як і Григорій Многогрішний, Сірки — гордого козацького роду, пра-

цьовиті, витривалі, сміливі, чесні. Їхня любов до Вітчизни не показна, захована глибоко в серці. Тому їхнє ставлення до інших визначається загальнолюдськими критеріями, що видно в словах Сірка, звернених до хворого Григорія: *«Ти тут вдома. Зрозумів? На багато верстов кругом тут тільки праліс та звірі, а людей нема. Чи втямки? Я ще не знаю, хто ти, але моя хата — твоя хата. Лежи ж собі — такий закон тут. Наш закон. Навіть коли б ти був не християнська душа, а якийсь гольд чи навіть кореець, то й тоді цей закон по твоїй стороні»*.

Тоталітарна система мала знищити в людині все людське, вона постає в образі двох експресів, що символізують два світи сталінського режиму. Автор порівнює їх із драконами: один із них — це ешелон смерті, яким перевозять на каторжні роботи ув'язнених, серед яких і Многогрішний, котрий на ходу вистрибує з вагона, а другий ешелон — комфортабельний експрес — везе партійну еліту, інженерів, прокурорів, військових, які чинили беззаконня. На такому протиставленні автор вимальовує нелюдський образ радянської імперії.

В образі Григорія І. Багрянний утілює ідею перемоги добра над злом. Відважність і нескореність «гордого сокола» протистоять начальникові етапу Медвину, який уособлює тоталітарну систему, що нездатна приборкати волелюбний дух українця. Медвин не може жити й спати спокійно, він не може забути сміливих слів Григорія: *«Я тебе переслідуватиму все твоє життя. І всі ми... переслідуватимемо все життя і проводжатимемо тебе до могили, — тисячі нас. Замучених, закатованих... Ти матимеш дітей, але не матимеш радості, — з дитячих очей дивитимемось ми. І ти втікатимеш од них геть... І ніде від нас не втечеш...»*

Вражає фінальна сцена вироку: Многогрішний убиває Медвина й залишає на снігу напис, щоб за його вчинок не постраждали інші: *«Судив і присуд виконав я — Григорій Многогрішний. А за що — цей пес сам знає»*.

1. Іван Багрянний не отримав диплом після закінчення Київського художнього інституту, бо
 - А** видав антирадянський роман «Тигролови»
 - Б** написав памфлет «Чому я не хочу вертатись до СРСР?»
 - В** співпрацював з Організацією українських націоналістів
 - Г** був «політично неблагонадійним»
2. Роман І. Багряного «Тигролови»
 - А** історичний
 - Б** пригодницький
 - В** філософський
 - Г** детективний

3. Установіть послідовність подій у творі

- А** Ведмідь хапнув повітря, кинув свою жертву і, ревнувши, повернувся на нового ворога всією тушею, посунувся на нього білою плямою «нашийника»
- Б** — Так... Ну, все, «таваріщ следователь»! Все!.. — І важко задихав: — Кінчаю слідство... — І підніс голос, повільно, грізно
- В** То була божевільна, шалена гонитва. Годину... Дві... Три... Безконечно... Аж очі вивертало на лоба
- Г** Почав зводитись. І враз очі упали на щось межи камінням. Боже мій! Сквалпо простяг руку і вхопив дивну знахідку. Ніж! Мисливський ніж

- 4. Коли відбуваються події в романі «Тигролови»? Що ви знаєте про цю добу в Україні?
- 5. Які автобіографічні моменти письменника взято за основу сюжету твору?
- 6. З'ясуйте, скільки сюжетних ліній має роман І. Багряного «Тигролови».
- 7. Чому, на вашу думку, І. Багрянний назвав роман про Григорія Многогрішного «Тигролови»?
- 8. Розкрийте символічне значення в сюжеті роману двох потягів, що рухаються на Схід.
- 9. Чому, на вашу думку, родина Сірків, яка вже так давно покинула Україну, і далі дотримується українських звичаїв і обрядів?
- 10. Яка головна думка роману?

- 11. Поміркуйте, чому автор назвав головного героя, якому явно симпатизує читач, Многогрішним.
- 12. Візьміть участь у дискусії на тему: «Чи можна виправдати злочин? (за романом І. Багряного «Тигролови»)».

Завдання додому

- 1. Виписати цитатні характеристики головних героїв роману.
- 2. Написати невеликий роздум (вісім–десять речень) на тему: «Чому Григорієві Многогрішному симпатизує читач?»

ВІЗУАЛЬНА (ЗОРОВА) ПОЕЗІЯ СЬОГОДНІ

Пригадаймо, що таке курйозний вірш і хто його теоретик. *Курйозний вірш* (з *фр.* *curieux* — допитливий, цікавий) — це вишуканий поетичний твір, незвичайний за формою, для якого характерне поєднання зорових і слухових елементів, узгоджених зі змістом. В українській літературі теоретиком курйозного вірша вважається І. Величковський, який жив і творив у добу бароко у другій поло-

вині XVII ст. Саме курйозне віршування стало джерелом для сучасної української візуальної (зорової) поезії.

Зорова (візуальна) поезія — синтетичний різновид мистецтва, у якому текстовий символ (літера, слово, знак, речення) є елементом зорового образу завдяки специфічному його розташуванню в зображенні чи об'єкті. Дослідники цього виду поетичного мистецтва викремлюють 38 жанрів. Які ж передумови виникнення зорової поезії? Здавна оформлення книг було не лише справою літературною, а й мистецькою, оздоблення як обкладинки, так і текстів старовинних книжок вражає й сьогодні, тобто існувала естетична потреба поєднувати літературні й зорові елементи. Цьому сприяли неабиякі можливості візантійського та південнослов'янського орнаментального стилю щодо оформлення книг, пізніше — особливості бароко з притаманними йому формальною вишуканістю й наочністю.

Оригінальним і за змістом, і за формою є зорова поезія **Миколи Мірошніченка** (поет живе й працює в Києві). Поезія «Фенікс — птах із земель руських» вражає спочатку візуальним ефектом: М. Мірошніченко «малює» зі складів, слів, словосполучень і речень птаха фенікса, голова якого повернута вбік — таке враження, ніби птах застиг, щось споглядаючи, а насправді він промовляє. Такий багатоголосий оркестр асонансів і особливо алітерацій творить неймовірний ритмічний звуковий малюнок: *«у небі я не мав мороки але земні аж зимні змроки запаморочили наврочили вручили»*. Зверніть увагу на те, що поет нехтує розділовими знаками, а вони, напевне, йому (та й нам — читачам) і не потрібні. Зміст вірша окреслюється не відразу, бо форма тут все ж таки на першому місці — і звукова, і зорова. Спочатку виринають спалахи понять — то із сучасності, то з давнини. Друге прочитання заглиблює нас уже органічно з формою в зміст: романтичний пейзаж — внутрішні відчуття й переживання ліричного героя — затьмарення сонця (Ярила¹) ніччю (Чорнобогом²) — заворожений стан ліричного героя від споглядання ночі, яка спустилася на руські землі.

Оригінально виглядають і звучать поезії **Віктора Жénченка** (живе й працює в Києві). Вірш «Стогін» із збірки «Спрага на двох...» (2001) за формою цікавий тим, що кожне слово його починається на одну й ту саму літеру «с». Учені дослідили, що певні звукові комплекси здатні впливати на емоції людини: скажімо, звук [а] — радісний, [у] трактується як сумний, [р] — карколомний, перетворювальний, вібруючий тощо. Поезія «Стогін» є зразком гармонійного поєднання форми (звуковий малюнок) і змісту:

¹ *Яріло* — у слов'янській міфології — бог-сонце весняного рівнодення, бог молодого кохання, війни й любові.

² *Чорнобóg* — у слов'янській міфології — бог ночі, ворог світла.

Серед спраглих степів
Стогне століттями сива слава,
Скликаючи своїх ситих,
Сонних сучасників...

Чотири рядки — і порушено важливу, можна сказати, Шевченкову тему історичної пам'яті: ситі сучасники, аби йти в майбутнє, мають вивчати й знати минуле — прописна істина. У цих рядках символ — вибух до пробудження національної самосвідомості.

Одним із жанрових різновидів зорової поезії є **паліндроми** (від *грец.* palindromos — той, хто біжить назад, повертається) — невеликі твори, під час читання яких зліва направо і навпаки зберігається той же зміст. Майстром таких віршів є **Анатолій Мойсієнко** (живе й працює в Києві). Прочитайте його паліндром:

Хижих мечем мирим

— оригінально, лаконічно й змістовно. Твір сприймається як афоризм, його зміст прозорий і водночас багатозначний: кожен читач укладає в слово «хижий» своє значення. Так само «мечем мирим» — інструмент висить над головою хижих, як дамоклів меч, чи, можливо, боронимося в бою мечем із загарбниками. Отже, усе залежить від читача, від його світосприйняття. Якщо розглянути уважно паліндром Мойсієнка в графіці Волхва Слововежі, то явно помітним стане контекст, а він тут історичний: козацький меч, старовинний шрифт. Висновки зробіть самі.

До сучасних майстрів зорової поезії належать також **М. Сарма-Соколовський** (прочитайте його твір «Дзвін гетьмана Івана Мазепи» і спробуйте самостійно проаналізувати), **М. Король** та ін.

1. Теоретиком курйозного вірша, який став джерелом сучасної зорової поезії, є
 - А Іван Вишенський
 - Б Григорій Сковорода
 - В Іван Величковський
 - Г Семен Климовський
2. Джерелами сучасної української зорової поезії є всі названі, **КРІМ**
 - А мистецького оформлення старовинних книжок
 - Б візантійського та південнослов'янського орнаментального стилю
 - В барокових особливостей — формальною вишуканістю й наочністю
 - Г традиції оформлення книжок у ХІХ ст.
3. Прочитайте рядки з поезії М. Мірошніченка «Фенікс — птах із земель руських»

Уже погас завихрокрилий слід
як наче днини одна

В уривку використано всі художні засоби, **КРИМ**

- А** паронімів
- Б** епітета
- В** персоніфікації
- Г** порівняння

4. Що найбільше вас уразило в зоровій поезії?
5. Про що розповідає вірш М. Мірошніченка «Фенікс — птах із земель руських»?
6. Яку роль відіграють образи слов'янської міфології у творі М. Мірошніченка?
7. Визначте художні засоби в поезії М. Мірошніченка «Фенікс — птах із земель руських», прокоментуйте відсутність розділових знаків у цьому творі.
8. У чому полягає особливість поетичних творів В. Женченка?
9. Що таке *паліндром*? Прокоментуйте паліндром А. Мойсієнка *Хижих мечем мирим*.
10. Визначте спільний мотив у зорових поезіях, запропонованих навчальною програмою з української літератури.

11. Поміркуйте, що в зоровій поезії головніше — форма чи зміст. Обґрунтуйте свою думку.
12. Спробуйте намалювати свою зорову поезію. Проаналізуйте, що в ній вийшло сильнішим — форма чи зміст.

Завдання додому

Знайти й прочитати в мережі Інтернет матеріал про обдарованого митця й цікаву особистість М. Сарму-Соколовського. Підготувати невелике повідомлення про нього як творчу особистість і людину.

ВАСИЛЬ ГЕРАСИМ'ЮК

(Нар. 1956 р.)

Поетом приємно бути хоч би тому,
Що поезія — мстива.

В. Герасим'юк

Життєпис письменника

Василь Дмитрович Герасим'юк народився 18 серпня 1956 р. в м. Караганді (Казахстан), куди були вислані його батьки. Незабаром родина повернулася в рідне село Прокурава на Гуцульщині. Закінчив Коломийську середню школу, згодом — філологічний факультет Київського університету. Автор поетичних

книг «Смереки» (1982), «Потоки» (1986), «Космацький узір» (1989), «Серпень за старим стилем» (2000). Автор і ведучий радіопрограми «На межі тисячоліть».

Василь Герасим'юк є одним з яскравих представників сучасного поетичного мистецтва. Кожна його книжка — особлива поезія. Естетичною особливістю поетики Герасим'юка є історична асоціативність мислення. Його герой — громадянин, національно свідомою особистість, якій болить нищення духовності українців.

Інтернет-газета «Молодий буковинець» розповідає: «...з'ява В. Герасим'юка в літературі на початку 70-х років минулого століття ознаменувала нові віяння в поезії, де переважали не романтичні оспівування карпатської краси, а суворий погляд на історію рідної Гуцульщини. Уже перша збірка "Смереки" пахла... віковими болями та трагедіями краю, де народилося опришківство... де в 50-х роках минулого століття горами нищили "заготівельники" гуцульських душ, вивозячи в сибірі всіх, хто не корився поневолювачам».

Василь Герасим'юк — лауреат Національної премії України імені Т. Шевченка. Нині живе й працює в Києві.

«Космацький узір»

Збірка «Космацький узір» разом із попередніми («Смереки» й «Потоки») утворюють своєрідний поетичний триптих, у якому В. Герасим'юк прослідковує кровний зв'язок людини з рідною землею, краєм батьків і дідів, веде мову про ті духовні набутки, які витримали випробування історичним часом і сьогодишнім днем.

Однією з найкolorитніших поезій В. Герасим'юка, що ввійшла до збірки «Космацький узір», є **«Жива ватра»**. Ватра — слово діалектне, це — вогнище, багаття. Вогонь у поета — центр світобудови й невичерпне джерело життєдайної енергії:

Й. Бокшай.
Жорнавський перевал.
1968 р.

Дерево тремо об дерево,
доки не народиться вона.
Вона помирає тільки раз,
тому бережемо її.

Відштовхуючись від етнічних гуцульських коренів, автор творить власний поетичний міф: у значенні «живого вогню» виступає «ватра». Добування вогню на полонині —

це ритуал освячення простору. Провідний мотив вірша — дотримання традицій і звичаїв, продовження свого роду і його культури:

Ми знову введем наші отари на наші гори
І за древнім полонинським звичаєм
Проженемо крізь неї.

Анафора *щоби* виконує роль не стільки підрядного сполучника мети, скільки настанови, як у поемі «Білий лелека» В. Голубородька. Білий вірш В. Герасим'юка ритмічний, строфи в ньому різні, але найменша — однорядкова, мабуть, головна, адже в ній сконденсовано головну думку твору — «*Ми бережемо живу ватру*».

Вірш «**Чоловічий танець**» не менш екзотичний. Із самого початку читач стає ніби учасником аркана — гуцульського чоловічого танку, відчуває його енергетику, немов відбувається ритуал посвячення.

Друга частина вірша по суті є *алюзією*. При першому прочитанні вірша не одразу впадає в око новозавітний мотив страждання Ісуса Христа як свідомий вибір спасіння ближніх, що вгадується в описі трагічної української історії, позначеної постійною необхідністю українського чоловіцтва виборювати державну незалежність. Прочитайте ці рядки:

Сину Людський,
Ти стаєш у чоловіче коло,
Ти готовий до цього древнього танцю
Тільки тепер.
З хрестом за плечима.
З двома розбійниками.
Тільки раз.

Міфологічний образ кола символізує у вірші вічність людського страждання, його циклічну повторюваність.

Вірш «**Перший сніг**» римований. У ньому «римуються» й образи: *холод — сніг — хворе серце — знак мерця холодний*. Спробуйте прокоментувати стан ліричного героя, урахувуючи при цьому, що багатопланова образність поета набуває тут глибокого смислового наповнення.

У творах В. Герасим'юка яскраво означений колорит Карпатського краю. Життя й роздуми ліричного героя перебувають у тісному зв'язку з минулим — духовним надбанням поколінь.

1. Вірші «Жива ватра» й «Чоловічий танець» В. Герасим'юка входять до збірки
 - А** «Смереки»
 - Б** «Потоки»
 - В** «Космацький узір»
 - Г** «Серпень за старим стилем»
2. Повтор одного й того самого слова на початку віршових рядків чи строф називається
 - А** алюзією
 - Б** тавтологією
 - В** анафорою
 - Г** рефреном
3. Діалектизмом є слово
 - А** полонина
 - Б** аркан
 - В** ватра
 - Г** узір

4. Яка з поезій В. Герасим'юка вам запам'яталася найбільше і чим саме?
5. Яку роль виконує анафора в поезії «Жива ватра»?
6. Яку роль у поезіях В. Герасим'юка відіграють слова *ватра, полонина, узір, аркан* і подібні?
7. Визначте головну думку вірша «Жива ватра».
8. Що таке *алюзія*? Який біблійний сюжет використав В. Герасим'юк у вірші «Чоловічий танець»?
9. Який провідний мотив вірша «Чоловічий танець»?
10. Визначте віршовий розмір твору «Перший сніг».

11. Прочитайте ще раз уривок з Інтернет-газети «Молодий буковинець» і прокоментуйте його.
12. Поясніть значення епіграфа до творчості В. Герасим'юка.

Завдання додому

Підготувати невелике повідомлення (п'ять–сім речень) про одного з шістдесятників, вивчити один із віршів цього митця напам'ять.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Алегорія — спосіб двопланового художнього зображення, що ґрунтується на приховуванні реальних осіб, явищ і предметів під конкретними художніми образами з відповідними асоціаціями (алегоричний образ Бджоли в байці Г. Сковороди «Бджола та Шершень»).

Алюзія — художньо-стилістичний прийом; натяк, відсилання до певного літературного твору або історичної події.

Амфібрахій — трискладова стопа з наголосом на другому складі.

Анапест — трискладова стопа з наголосом на третьому складі.

Анафора — єдинопочаток; уживаний на початку віршових рядків (глав у прозовому творі) повтор слів чи словосполучень (рідше — речень). Анафора відіграє важливу композиційну роль у художньому творі.

Балада — ліро-епічний сюжетний пісенний твір, за основу якого взято подію легендарно-історичного, родинно-побутового змісту з описами незвичайних ситуацій, людей, учинків.

Бурлеск — жанр гумористичної поезії, комічний ефект у якій досягається тим, що героїчний зміст викладається навмисно вульгарно, грубо, знижено або ж, навпаки, про «низьке» говориться піднесено, урочисто.

Віршування — мистецтво складання віршів, вираження автором думок і переживань у віршовій формі.

Гіпéрбола — троп, що полягає в надмірному перебільшенні характерних властивостей чи ознак певного предмета або явища з метою увиразнення їх (виплакати море сліз).

Гротéск — сатиричний художній прийом у літературі, заснований на явному спотворенні, перебільшенні чи применшенні зображуваного, на поєднанні різних контрастів.

Да́ктиль — трискладова стопа з наголосом на першому складі.

Дра́ма — літературний рід, характерною ознакою якого є розкриття явищ життя й характерів героїв через розмови дійових осіб (діалоги, монологи). Драматичні твори призначені для постановки на сцені, їм властива єдність дії, часу й місця. В основі сюжету драматичного твору — конфлікт. Основні жанри драматичного твору: власне драма, трагедія, комедія, трагікомедія.

Елєгія — один із жанрів лірики медитативного, журливого, меланхолійного змісту.

Епітет — троп; художнє означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість певного предмета й передає емоційне ставлення до нього (золота душа, світлі почуття). У фольклорі поширені постійні епітети (битий шлях, ясні зорі).

Епіфора — повторення однакових слів, словосполучень у кінці віршових рядків чи строф.

Епос — літературний рід, характерними ознаками якого є змалювання життя у формі авторської розповіді про людей і події. Епічні твори розповідні, у них широко й багатогранно відтворюються життєві явища, події подаються, як правило, у минулому часі, як такі, що відбулися. Основні епічні жанри: оповідання, новела, повість, роман, казка та ін.

Зоровá (візуáльна) поєзія — синтетичний різновид мистецтва, у якому текстовий символ (літера, слово, знак, речення) є елементом зорового образу завдяки специфічному його розташуванню в зображенні чи об'єкті.

Інвектіва — пряме, гостре засудження влади.

Інтермедія — невелика за обсягом комічна сценка або п'єса, яку виконували між актами основного драматичного дійства.

Іронія — засіб гумору, заснований на називанні супротивного, коли про щось мовиться ніби в позитивному плані, але прихований підтекст свідчить про протилежне.

Історичний роман — твір, у якому відображено конкретну історичну добу, певні історичні події, історичні постаті, які жили й діяли в описуваній період.

Карикату́ра — сатиричний малюнок загостреного критично-викривального характеру.

Класици́зм — художній стиль і напрям у європейському мистецтві в XVII — на початку XIX ст.

Курйóзний вірш — це вишуканий поетичний твір, незвичайний за формою, для якого характерне поєднання зорових і слухових елементів, узгоджених зі змістом.

Лірика — літературний рід, характерними ознаками якого є ритмічна мова, організована в короткі рядки, найчастіше з римами; зосередженість на розкритті внутрішнього світу людини, відтворенні емоційного

відгуку автора (ліричного героя) на життя; безсюжетність. Ліричні твори невеликі за обсягом. За змістом лірика поділяється на такі види: громадянська, інтимна, філософська, пейзажна та ін. Основні ліричні жанри: ліричний вірш, гімн, ода, елегія, пісня, послання, медитація та ін.

Літературний напір — конкретна частина літературного процесу, породжена творчістю представників одного художнього методу, яка характеризується спорідненістю стилевих ознак та існує в межах однієї епохи й нації.

Метонімія — троп, заснований на перенесенні значення одного слова на інше за суміжністю (*перекладати Байрона, заснуло село*).

Мистецька (художня) течія — спорідненість творчих принципів митців на підставі схожих естетичних засад.

Містєрія — різновид романтичної алегорично-символічної поеми з гротескним змістом, для якої характерні поєднання фантастичного з реальним, участь надприродних сил як персонажів, символіка, філософічність, тяжіння до драматизації.

Мотив — тема ліричного твору.

Новела — епічний жанр; невеликий за обсягом прозовий твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом, напруженою та яскраво вимальованою дією.

Оксиморон — троп, заснований на сполученні логічно несумісних понять, протилежних за значенням слів, унаслідок чого створюється несподіваний експресивний ефект (*дзвінка тиша, лихо сміється*).

Оповідання — епічний жанр; невеликий прозовий твір, сюжет якого побудовано на одному, рідше декількох епізодах із життя одного або кількох персонажів.

Паліндром — невеликий твір, під час читання якого зліва направо і навпаки, зберігається той же зміст.

Пародія — комічне або сатиричне наслідування, що відтворює в перебільшеному вигляді характерні особливості оригіналу; карикатура.

Повість — епічний жанр; середня форма епічної прози (більша за оповідання й новелу, але менша за роман), яка характеризується однолінійним сюжетом, що за широтою охоплення життєвих явищ і глибиною їх розкриття займає проміжне місце між романом та оповіданням.

По́етика — це особливості художньої форми фольклорного чи літературного твору, тобто особливості його побудови (композиції), художніх засобів, віршування та ін.

Поетичний (художній) паралелізм — художній засіб поетичної мови, коли явища з різних сфер життя або природи зображуються паралельно.

Пригóдницький рома́н — роман, сюжет якого динамічний і насичений незвичайними подіями, а також характеризується несподіваним поворотом.

Псалмі́ — пісні релігійного змісту, створені біблійним царем Давидом.

Реалі́зм — один з ідейно-художніх напрямів у літературі й мистецтві XIX ст., для якого основною проблемою є взаємини людини й суспільства, середовища, вплив соціально-історичних обставин на формування духовного світу, характеру особистості, героя твору.

Рома́н — великий за обсягом епічний твір, для якого характерне панорамне зображення дійсності, багатоплановість сюжету, переплетення сюжетних ліній; у романі відображено великий проміжок часу, багато подій, задіяна чимала кількість персонажів.

Рома́нс — невеликий за обсягом вірш і музичний твір про кохання, призначений для сольного співу з інструментальним акомпанементом.

Рома́н-хро́ніка — роман, у якому змальовано історичні події в хронологічній послідовності.

Сарка́зм — їдка, викривальна, особливо дошкульна насмішка, сповнена крайньої ненависті й гнівного презирства.

Силабі́чна систе́ма віршува́ння — система віршування, в основі якої — рівна кількість складів, часто 13, рідше 11 при вільному розташуванні наголошених і ненаголошених складів.

Симво́л — умовне позначення якого-небудь предмета, поняття або явища; художній образ, який умовно відтворює усталену думку, ідею, почуття.

Синéкдоха — троп, заснований на кількісному зіставленні предметів і явищ; уживання однини в значенні множини, частини замість цілого, видового поняття замість родового (*на нашу землю нога ворога не ступала; по дорозі йшли хустки й борода*).

Стиль доби́ — ідейно й художньо зумовлена єдність художніх засобів певної епохи; найзагальніші погляди, традиції, переконання, смаки певної доби.

Сюже́т — подія чи система подій, у яких розкриваються характери персонажів і розв'язуються суперечності між ними.

Тема художнього твору — коло подій, життєвих явищ, представлених у художньому творі у тісному зв'язку з проблемами, які з них постають і потребують осмислення.

Тонічний вірш — вірш з однаковою кількістю наголошених складів у рядку.

Травестія — різновид жартівливої бурлескної поезії, коли твір із серйозним чи героїчним змістом і відповідною формою переробляється на твір комічного характеру з використанням панібратських, жаргонних зворотів.

Троп — слово, ужите в переносному значенні для характеристики певного явища; до тропів відносять метафору, іронію, гіперболу, епітет, порівняння та ін.

Фігурний вірш — твір, у якому домінує зоровий ефект.

Хорей — двоскладова стопа з наголосом на першому складі.

Художній метод — спосіб художнього пізнання й відтворення світу.

Художній характер — внутрішній образ людини, показаний у літературному творі.

Ямб — двоскладова стопа з наголосом на другому складі.

Вступ. Роль і місце художньої літератури в житті нації	3
--	---

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Родинно-побутові пісні	6
Пісні про кохання	8
<i>Теорія літератури.</i> Поетика народної пісні	15
Українське весілля	19
Українські народні балади	27
<i>Теорія літератури.</i> Балада	27

ДАВНЯ УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Українська середньовічна література XI–XV ст.	36
Періодизація давньої української літератури	39
Перекладна література	42
Біблія	42
Старий Заповіт	43
Новий Заповіт	46
Оригінальна література княжої Руси-України.	
Літописи як історико-художні твори	50
«Повість минулих літ»	50
Виникнення Києво-Печерського монастиря	53
Києво-Печерський патерик	56
Українська література Ренесансу і бароко	59
Іван Вишенський	64
Історично-мемуарна проза	66
Козацькі літописи	66
Українська барокова поезія	71
Семен Климівський	71
Іван Величковський	72
<i>Теорія літератури.</i> Курйозний (фігурний) вірш	73

Драматургія	75
Шкільна драма	75
Інтермедія	77
Вертеп	78
Григорій Сковорода	81

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Передумови розвитку нової української літератури	94
<i>Теорія літератури.</i> Літературний напрям. Художня течія.	
Просвітництво, класицизм, реалізм	96
Іван Котляревський	98
<i>Теорія літератури.</i> Силабо-тонічне віршування. Алюзія.	
Пародія	102
«Енеїда»	105
«Наталка Полтавка»	118
Григорій Квітка-Основ'яненко	127
<i>Теорія літератури.</i> Поняття про сентименталізм, реалізм	134
«Маруся»	135
«Конотопська відьма»	139
Література українського романтизму	148
<i>Теорія літератури.</i> Романтизм	148
<i>Теорія літератури.</i> Елегія, романс	150
Творчість поетів-романтиків	151
Петро Гулак-Артемівський	151
Євген Гребінка	152
Микола Костомаров	153
Віктор Забіла	156
Михайло Петренко	158
Діяльність «Руської трійці»	159
«Русалка Дністрова»	160
Микола Гоголь	165
«Вечір проти Івана Купала»	173
Тарас Шевченко	179
<i>Теорія літератури.</i> Поглиблення поняття про лірику	
й ліро-епіку	190
Рання творчість Тараса Шевченка	193
«На вічну пам'ять Котляревському»	193
«До Основ'яненка»	194
«Думка» («Нащо мені чорні брови...»)	195

«Причинна»	196
«Лілея»	197
«Гайдамаки»	199
Творчість Тараса Шевченка періоду «трьох літ»	208
«Чигрині, Чигрині...»	210
«Великий льох»	214
<i>Теорія літератури.</i> Містерія	215
«Кавказ»	220
«Сон» («У всякого своя доля...»)	225
<i>Теорія літератури.</i> Сарказм. Гротеск. Карикатура	226
«І мертвим, і живим, і ненародженим...»	232
«Сон» («На панщині пшеницю жала...»)	236
«У нашім раї на землі...»	237
Жіночі долі у творчості Т. Шевченка. «Катерина», «Наймичка», «Марія»	240
Лірика періоду арешту, заслання й останніх років життя поета	244
«Садок вишневий коло хати...»	244
«Доля»	245
<i>Теорія літератури.</i> Ліричний герой. Психологізм у літературному творі. Медитативна лірика	246
«Росли укупочці, зросли...»	248
Тарас Шевченко і Біблія	249
<i>Теорія літератури.</i> Псалми. Гімн	250
«Ісаія. Глава 35»	251
Пантелеймон Куліш	255
<i>Теорія літератури.</i> Роман, роман-хроніка, історичний роман	261
«Чорна рада»	262
Марко Вовчок	271
«Максим Гримач»	274
<i>Теорія літератури.</i> Романтичний характер у художньому творі	275

З ЛІТЕРАТУРИ XX ст.

З літератури XX ст.	278
Іван Липа	280
Притчі Івана Липи	281

Іван Багряний	283
<i>Теорія літератури. Пригодницький роман</i>	285
«Тигролови»	285
«Візуальна (зорова) поезія сьогодні»	288
Василь Герасим'юк	291
«Космацький узір»	292
Літературознавчий словник	295